१

शैक्षणिक तत्वज्ञानाचा अर्थ, व्याप्ती व कार्ये

प्रकरणाची रचना :

१.० उद्दिष्ट्ये
१.१ प्रस्तावना
१.२ तत्वज्ञान आणि शिक्षणाचा अर्थ
१.३ शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाची संकल्पना
१.४ शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाची व्याप्ती
१.५ शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाचे स्वरुप
तत्वज्ञान विषयक पृच्छेचे मार्ग
१.६ शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाची कार्ये
१.७ अध्यापनाचे तत्वज्ञान आणि अध्यापन शैली यांतील संबंध
१.८ प्रश्नावली

हा घटक शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाचा अर्थ, व्याप्ती, स्वरुप आणि कार्ये यांच्या संकल्पनाची चर्चा करतो म्हणून अंतिम निष्पत्ती म्हणून तुम्ही पुढील उद्दिष्टे साध्य कराल.

१.० उद्दिष्टे :

या घटकाच्या वाचनानंतर तुम्ही पुढिल करु शकाल –

- शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाच्या अर्थाची चर्चा,
- शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाच्या अमर्याद व्याप्तीचे स्पष्टीकरण,
- शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाच्या विविध कार्यांची यादी बनविणे,
- तत्वज्ञान विषयक पृच्छेच्या विविध पद्धती लिहिणे,
- अध्यापनाचे तत्वज्ञान आणि अध्यापन शैलींतील संबंधाचे वर्णन.

१.१ प्रस्तावना :

निरीक्षणापेक्षा मुख्यतः तार्किक मार्गांचा उपयोग करुन मूल्यांचे व वास्तवाचे सर्वसाधारण आकलन करण्यासाठी शोध म्हणजे तत्वज्ञान. आपण ज्या जगात राहतो, वावरतो आणि आपले अस्तित्व टिकवितो त्या जगाला व स्वतःला जाणण्याची नैसर्गिक व आवश्यक मानवी इच्छा त्यातून दृश्यमान होते. तत्वज्ञान म्हणजे सत्यासाठी बौद्धिक शोध ह्या तत्वज्ञानाच्या

व्युत्पत्ती विषयक अर्थाशी पाश्चिमात्य तत्वज्ञान जवळपास प्रामाणिक राहिले. हिंदू तत्वज्ञान प्रखरतेने आध्यामिक आहे आणि नेहमीच सत्याच्या प्रात्यक्षिक अनुभुतिवर भर देते. मानवाचे स्वरुप आणि आपण वास्तव्य करीत असलेल्या वास्तवाचे स्वरुप यांच्याशी निगडित कल्पनांची सर्वंकष प्रणाली म्हणजे तत्वज्ञान. आपण इतरांना कसे वागवितो आणि आपल्या जीवनाचा क्रम कसा ठरवितो यांवर निमंत्रण करणाऱ्या मूलभूत व व्यापक मुद्यांचा संबंध असलेले हे जीवन मार्गदर्शक तत्वज्ञान आहे. म्हणून आपण असे म्हणू शकतो की मानवी जीवनाचे सर्व पैलू तत्वज्ञान विषयक विचारांनी प्रभावित व नियंत्रित आहेत. अभ्यासाचे एक क्षेत्र म्हणून तत्वज्ञान ही सर्वांत जुनी शाखा आहे. तिला सर्व शास्त्रांची जननी मानले जाते. खरं तर सर्व ज्ञानाच्या मूळाशी तीच आहे. शिक्षणाने ही तत्वज्ञानाच्या विविध आधारांतून साहित्य घेतलेले आहे.

तत्वज्ञानाप्रमाणेच शिक्षण ही मानवी जीवनास अत्यंत जवळून संबंधित आहे. त्यामुळे जीवनाचा एक महत्त्वपूर्ण उपक्रम म्हणून शिक्षणावर तत्वज्ञानाचा मोठा प्रभाव दिसून येतो. शैक्षणिक पद्धती, प्रक्रिया, धोरणे, नियोजन आणि त्याची कार्यवाही ह्या शिक्षणाच्या विविध घटकांवर तत्वज्ञानाच्या विविध क्षेत्रांचा जसे की, राजनैतिक तत्वज्ञान, सामाजिक तत्वज्ञान आणि आर्थिक तत्वज्ञान, तात्विक व प्रात्यक्षिक प्रभाव पडलेला आहे. शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाची संकल्पना समजण्यासाठी प्रथम तत्वज्ञान व शिक्षण या दोन संज्ञा जाणून घेणे आवश्यक आहे.

१.२ तत्वज्ञान व शिक्षणाचा अर्थ :

तत्वज्ञानाचा अर्थ :

तत्वज्ञानाचा शब्दशः अर्थ आहे “ज्ञानाचे प्रेम” दोन ग्रीक शब्दांपासून त्याची व्युत्पत्ती झाली आहे “Phileo” (प्रेम) आणि “Sophia” (ज्ञान). यावरुन आपल्याला तत्वज्ञानाचा फारसा बोध होत नाही कारण ज्ञानाचा शोध घेणाऱ्या अनेक शाखा आहेत. अनादी काळापासून विश्व, जन्म, मृत्यू, दुःख, आनंद यांचे गुपित उघड करण्यासाठी अगणित शोध यात्रा झाल्या. या गूढ क्षेत्रावर प्रकाशझोत टाकण्यासाठी विविध काळांमध्ये / युगांमध्ये विविध विचारधारा निर्माण झाल्या. पण अंतिम सत्य अजूनही अशोधितच आहे. ही सत्याची शाश्वत शोधयात्रा तत्वज्ञानाचा आरंभबिंदू ठरते. कोणत्याही तत्वज्ञान विषयक शोधनाचा सार ज्ञानाचे प्रेम आहे.

मानवाची पहिली पद्धतशीर पृच्छा पौराणिक किंवा धार्मिक आराखड्यात दिसून येते. धार्मिक परंपरा आणि अलौकिक राज्यात विशेष प्रवेश असलेल्या व्यक्तींपासून ज्ञानाची व्युत्पत्ती होत असे. तरीही, सहाव्या शतकाच्या आरंभास प्राचीन ग्रीसमध्ये विचारवंतांची मालिका दिसून येते ज्याच्या पृच्छा साधारणतः धर्मनिरपेक्ष असलेल्या दिसून येतात. (पहा “दी मिलेसिअन्स आणि तत्वज्ञानाचा उगम”) यावरुन असे दिसून येते की ह्या विचारवंतांनी त्यांच्या पृच्छेचा आधार, परंपरा आणि प्रकटीकरण पेक्षा तर्क आणि निरीक्षण मानलेला होता. हे विचारवंत म्हणजे पहिले तत्वज्ञानी. हे चित्र फारच सुलभ दिसत असले तरी मूलभूत फरक आहेच. तिच्या अत्यंत प्राथमिक स्वरुपात तत्वज्ञानास एक धर्मनिरपेक्ष पृच्छाच मानले आहे.

तत्वज्ञान विषयक पृच्छेचा विषय हा एक वास्तवच आहे. वास्तवतेशी संबंधित प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यावर अवलंबित अशा तत्वज्ञानाच्या अनेक विचारधारा आहेत. मानव, निसर्ग आणि

विश्वाच्या आकलनासाठीचा शोध म्हणजे तत्वज्ञान. तत्वज्ञानाच्या अनेक शाखा आहेत – तत्वमिमांसा, ज्ञानमिमांसा इ. तसेच तत्वज्ञानाशी संबंधित अनेक क्षेत्रे आहेत – शैक्षणिक तत्वज्ञान, सामाजिक तत्वज्ञान, राजनैतिक तत्वज्ञान, आर्थिक तत्वज्ञान इ. विविध तत्वज्ञान विषयक उपागम आहेत – जसे की, आदर्शवाद, निसर्गवाद, कार्यवाद, भौतिकवाद आणि इतर.

शिक्षणाचा अर्थ :

व्युत्पत्तिशास्त्रानुसार, शिक्षण हा शब्द educare ह्या लॅटिन शब्दातून आलेला आहे. म्हणजे "पालन करणे", जे educere शी संबंधित आहे ज्याचा अर्थ आहे "बाहेर काढणे" किंवा "जे अंतर्गत आहे ते पुढे आणणे", "उपजत गुण बाहेर काढणे" आणि ducere म्हणजे "चालना देणे". व्यापक दृष्टीकोनातून शिक्षण म्हणजे, कोणतीही कृती किंवा अनुभव जो व्यक्तीच्या मन, चारित्र्य आणि शारीरिक क्षमतांवर आकारिक प्रभाव टाकतो. तांत्रिक दृष्ट्या शिक्षण म्हणजे एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञान, कौशल्ये, मूल्ये यांचे हेतुपुरस्सर प्रेषण करणारी प्रक्रिया.

वेबस्टरची व्याख्या – शिक्षित करण्याची किंवा शिकविण्याची प्रक्रिया म्हणजे शिक्षण. (ही व्याख्या फारच उपयुक्त आहे, नाही ?). शिकविणे म्हणजे,
"--- चे ज्ञान , कौशल्ये किंवा चारित्र्य विकसित करणे." वरील व्याख्यांवरुन आपण असे गृहीत धरु शकतो की शिक्षणाचा हेतू विद्यार्थ्यांचे ज्ञान, कौशल्ये आणि चारित्र्य विकसित करणे आहे.

प्राचीन ग्रीसमध्ये सॉक्रेटिसचे मत होते की, "शिक्षण म्हणजे विद्यार्थ्यात जे काही आहे ते बाहेर काढणे." (education म्हणजे लॅटिनमध्ये e-ducere म्हणजे चालना देऊन बाहेर काढणे, हे आपणांस माहितच आहे.) याच सुमारास, the sophists, फिरत्या शिक्षकांचा एक गट, विद्यार्थ्यांना राज्यात चांगल्या नेमणुका मिळविण्यासाठी आवश्यक ज्ञान व कौशल्ये देण्याचे आश्वासन देतो. यावरुन असे दिसून येते की शिक्षण या संज्ञेचा अर्थ लावताना विविध दृष्टिकोन व मतप्रवाह दिसून येतात. आधुनिक काळात शिक्षणाच्या अर्थाला दोन वेगळ्या छटा दिसून येतात.

१) विद्यार्थ्यांना शाळा / महाविद्यालयांत औपचारिकरित्या दिले जाणारे संस्थानिहाय शिक्षण

२) शिक्षणशास्त्राच्या विद्यार्थ्यांद्वारा अभ्यासले जाणारे अध्यापनशास्त्र.

आदम यांच्या शब्दांत शिक्षण ही तत्वज्ञानाची गतिशील बाजू आहे. तत्वज्ञान तिच्या कक्षांमध्ये मानवी जीवनाच्या अनेक मितीचा समावेश करते. त्याचप्रमाणे, मानवी जीवनाचे बहुअंगी स्वरुपही शिक्षणातून प्रतिबिंबित होते. म्हणून मानवी जीवनाचे विविध पैलू आणि पर्यावरण यांच्याशी शिक्षणाचा घनिष्ठ संबंध आहे. एका व्याख्येने शिक्षणाचे वर्णन करणे अवघड आहे. सॉक्रेटिस व ड्युई ह्या पाश्चिमात्य तत्वज्ञानी व विचारवंतांपासून ते अनेक भारतीय तत्वज्ञानींनी शिक्षणाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. परिपक्व व्यक्तीने अध्यापन आणि शिस्त यांच्या माध्यमातून हेतूतः व पद्धतशीररित्या केलेला प्रभाव या शब्दांतही शिक्षणाचा अर्थ समजू शकतो. याचा अर्थ, व्यक्तीच्या शारीरिक, सामाजिक, बौद्धिक, सौंदर्यात्मक आणि आध्यात्मिक शक्तींचा समतोल विकास. सर्जनशील मन, सुसमन्वयीत स्व, समाजोपयोगी हेतू आणि व्यक्तीच्या रुचि तसेच समाजाचा घटक म्हणून व्यक्तीच्या गरजा आणि क्षमतांशी संबंधित अनुभव हे शिक्षण प्रक्रियेचे आवश्यक घटक आहेत. मानवाच्या इतिहासात, शिक्षण हा फक्त

विशेष वर्गातील लोकांचा अधिकार होता. अलिकडच्या शतकांमध्येच शिक्षण हा सर्वांसाठी एक मानवी अधिकार मानण्यात आला आहे. संस्कृतीचा आधारस्तंभ म्हणून सर्वांना शिक्षणाचा समान अधिकार आहे.

शिक्षणाची व तत्वज्ञानाची संकल्पना यांवरील चर्चा शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाची व्याख्या बनविण्यास आधार ठरते.

१.३ शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाची संकल्पना :

भूत व वर्तमान, सर्वच मानवी समाजांना शिक्षणात कायमस्वरुपी रुचि राहिली आहे. काही बुद्धिवंतांची मान्यता आहे की अध्यापन हा दुसऱ्या क्रमांकाचा सर्वांत जुना व्यवसाय आहे. सर्वच समाज शैक्षणिक उपक्रमांसाठी व संस्थांसाठी पुरेसा संसाधन पुरवठा करीत नाही परंतु त्यांची महत्त्वपूर्ण भूमिका मात्र मानत असतात. त्यालाही काही कारणे आहेत. एक कारण म्हणजे बालके अशिक्षित आणि अगणित जन्माला येतात. त्यांना समाजाच्या, समुदायाच्या प्रमाणकांची, उपलब्धींची जाण नसते. परंतु व्यावसायिक शिक्षक आणि कुटुंबातील समर्पित व्यक्तींच्या साहाय्याने व माध्यमे, आंतरजालासारख्या नजिकच्या पर्यावरणात उपलब्ध शैक्षणिक साधनांच्या मदतीने ही बालके काही वर्षातच वाचन, लेखन, गणन, कृति अशा सांस्कृतिकदृष्ट्या योग्य कार्यांत पारंगत होतात. काही जण ही कौशल्ये इतरांपेक्षा अधिक सुविधांसह शिकतात. आणि म्हणून शिक्षण ही एक सामाजिक वर्गीकरणाची यंत्रणा आहे. आणि व्यक्तीच्या आर्थिक प्रारब्धावर मोठा प्रभाव टाकते. शिक्षण व्यक्तीला अनेक कौशल्यांनी आणि शाश्वत ज्ञानाने सुसज्ज करते, ज्यामुळे तिला तिचे ध्येय साध्य करण्यास आणि समुदाय जीवनात एक स्वायत्त व परिपूर्ण नागरिक म्हणून सहभागी होण्यास शक्य करते.

हा अत्यंत व्यक्तिगत दृष्टिकोन आहे. सामाजिक दृष्टिक्षेपही येथे उपयुक्त ठरेल कारण त्याचे चित्र काहिसे निराळे आहे. असे दिसून येते की, पाश्चिमात्य लोकशाहींसारख्या काही बाहुल्य समाजांमध्ये काही गट असे आहेत जे स्वायत्त व्यक्ती विकासास मनापासून पाठिंबा देत नाहीत. त्यांच्या मते अशा व्यक्ती फक्त स्वतः पुरता विचार करतील आणि समुदायाची प्रमाणके आणि विश्वास यांना आव्हान देतील. म्हणून अशा गटांना राज्याने पुरविलेले औपचारिक शिक्षण एक चांगली बाब वाटत नाही. पण असे दिसून येते की हे गटही त्यांच्या सातत्यपूर्ण अस्तित्त्वासाठी शैक्षणिक प्रक्रियांवर आणि राज्यांवर अवलंबून आहेत ज्यांचा ते एक भाग आहेत. डेमोक्रसी आणि शिक्षण ह्या त्याच्या उत्कृष्ट पुस्तकात जॉन ड्युई लिहितो, व्यापक दृष्टिकोनातून (ड्युई, १९१६, ३). ड्युई निदर्शनास आणतो की, "सामाजिक गटाच्या प्रत्येक आवश्यक सदस्याची जन्म मृत्यू संबंधी प्राथमिक तथ्ये" शिक्षण अत्यावश्यक बनवितात, कारण ह्या जीवशास्त्रीय अपरिहार्यतेस न जुमानता "गटाचे जीवन अविरत चालू रहाते." (ड्युई, ३). शिक्षणाचे सामाजिक महत्त्व अधोरेखित करणारी आणखी एक बाब म्हणजे, संकटाच्या वेळी जेव्हा समाजास धक्का पोहचतो तेव्हा ते शिक्षणाचे अपयश मानले जाते व शिक्षण, शिक्षक बळीचा बकरा बनतात. तात्विक रुचिचे अनेक गुंतागुंतीचे मुद्दे यांत अंतर्भुत असल्यामुळे ह्या अत्यंत महत्त्वाच्या सामाजिक क्षेत्राने हजारो वर्षे तत्त्वज्ञानींचे लक्ष वेधले आहे. पुढे काही मुद्द्यांची चर्चा केली आहे ज्यावर तत्त्वज्ञानींनी अनेक विचारमंथने केली आहेत आणि तत्त्वज्ञान अजूनही या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याच्या प्रक्रियेत आहे.

स्वायत्त विकासास पोषक अशी पृच्छा आणि तर्कनिष्ठ कौशल्ये संवर्धित करणे म्हणजे शिक्षण की ज्ञान अर्पण म्हणजे शिक्षण (हा पारंपारिक प्रथा म्हणून शिक्षण आणि प्रगतीशील शिक्षण यांतील वादाचा मुद्दा आहे. तसेच मानवी परिपूर्णते संबंधी विविध दृष्टिकोनांतून उद्‌भवलेल्या मुद्द्यांचा व शिक्षणाच्या ध्येयांचा वाद आहे); हे ज्ञान कोणते असावे, ही कौशल्ये कोणती असावी हे प्रश्न अभ्यासक्रमाच्या तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्राचा भाग आहेत; अध्ययन कसे शक्य आहे, काहीतरी शिकणे म्हणजे काय, - दोन मुद्दे जे जन्मजात क्षमता आणि गुण यांच्याशी संबंधित प्रश्न आहेत; तसेच मानवी विकास आणि ही प्रक्रिया किती प्रमाणात लवचिक आहे आणि म्हणून प्रभावित होते किंवा बदल घडविणे शक्य होत;

शिक्षण आणि व्यावसायिक शिक्षणातील तणाव; आणि कोणाला प्राथमिकता द्यावी – वैयक्तिक विकासासाठी शिक्षण की नागरिकत्वासाठी शिक्षण; शिक्षण आणि सांस्कृतिकीकरण यांतील फरक; शिक्षित करणे विरुद्ध अध्यापन विरुद्ध प्रशिक्षण विरुद्ध मत ठसविणे यांतील फरक; शिक्षण आणि समाजाची वर्ग रचना जोपासण्यातील संबंध; आशय आणि ध्येये यांत भिन्नता असलेले शैक्षणिक कार्यक्रम विविध वर्ग आणि सांस्कृतिक गटांना देण्यातील न्याय्यतेचा मुद्दा; बालके, पालक आणि सामाजिक-सांस्कृतिक किंवा जातीय गटांच्या अधिकारांमध्ये संघर्ष आहे का आणि असल्यास कोणाच्या अधिकारांना प्रमुखता द्यायची; राज्याने प्रदान केलेले शिक्षण घेण्याचा सर्व बालकांना अधिकार आहे की नाही – आणि असल्यास ह्या शिक्षणातून प्रत्येक गटाच्या परंपरा आणि विश्वासांचा आदर झाला पाहिजे का आणि तसे असल्यास ते शक्य आहे का; शिक्षण आणि समाज सुधारणा यांतील संबंधाशी निगडित गुंतागुंतीचे मुद्दे – शिक्षण पारंपारिक आहे की समाजपरिवर्तनाचे माध्यम आहे यांवर केंद्रित होणारे.

अशा परिस्थितीत शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते. ते शिक्षणाला ज्ञान ही पुरविते आणि खालील मुद्द्यांच्या संदर्भात निर्देशनही करते.

शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान ही शैक्षणिक अनुभव हाताळण्याची एक पद्धती आहे, निष्कर्षांचा साठा नाही. ही अशी विशिष्ट पद्धती आहे जी तिला तत्वज्ञान विषयक बनविते. तत्वज्ञान विषयक पद्धती चिकित्सक, सर्वंकष आणि पद्धतशीर असते. म्हणून,

१) शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान म्हणजे शिक्षणाच्या सर्वसाधारण उपपत्तीची चिकित्सा किंवा गुणावगुणविवेचन.
२) सर्वसाधारण उपपत्तींच्या चिकित्सक मूल्यमापन आणि पद्धतशीर चिंतनाचा यांत समावेश होतो.
३) शैक्षणिक मूल्यांसह, शैक्षणिक तथ्यांचे संश्लेषण किंवा निर्मिती.

थोडक्यात, तत्वज्ञान विषयक अनुमान व निष्पत्तीसाठी तत्वज्ञानी वृत्तीतून तत्वज्ञान विषयक पद्धती वापरुन शैक्षणिक समस्यांचे निरसन करणारी तत्वज्ञान विषयक प्रक्रिया.

१.४ शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची व्याप्ती :-

शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची व्याप्ती शिक्षण क्षेत्रास मर्यादित आहे. म्हणजेच हे शिक्षण क्षेत्रातील तत्त्वज्ञान आहे. शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची व्याप्ती शिक्षणाच्या समस्यांशी निगडित आहे.

या समस्यांमध्ये मुख्यतः पुढीलचा समावेश होतो.

- मानवी स्वभावाचे अर्थविवेचन, विश्व आणि जग व त्यांचा मानवाशी संबंध,
- शिक्षणाच्या ध्येयांचे व आदर्शांचे अर्थविवेचन,
- शिक्षण प्रणालीच्या विविध घटकांतील संबंध,
- शिक्षण आणि राष्ट्रीय जीवनाची विविध क्षेत्रे (आर्थिक प्रणाली, राजकीय व्यवस्था, सामाजिक प्रगती, सांस्कृतिक पुनर्रचना इ.)
- शैक्षणिक मूल्ये,
- ज्ञानाचा सिद्धान्त आणि त्याचा शिक्षणाशी संबंध.

उपर्निर्देशित समस्यांचा शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाच्या व्याप्तीत समावेश होतो आणि तिचे स्वरुपही स्पष्ट करतो. शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाच्या व्याप्तीमध्ये पुढीलचा अंतर्भाव होता.

अ) शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची ध्येये आणि आदर्श :-

तत्त्वज्ञान, शिक्षणाच्या विविध ध्येयांचे व आदर्शांचे चिकित्वक मूल्यमापन करते. विविध कालावधींमध्ये तत्त्वज्ञानींनी या ध्येयांचा व आदर्शांचा पुरस्कार केला आहे. चारित्र्य संवर्धन, मानवाची घडण, समतोल मानवी विकास, प्रौढ जीवनासाठी तयारी, नागरिकत्वाचा विकास, फुरसतीच्या वेळाचा सदुपयोग, सामाजिक जीवनासाठी प्रशिक्षण, आंतरराष्ट्रीय जीवनासाठी प्रशिक्षण, सर्वांसाठी शिक्षण, शिक्षणाच्या समान संधी, लोकशाही राज्य व्यवस्थेला बळकटी, मानव संसाधन विकास अशी शिक्षणाची ध्येये आहेत. ही आणि शिक्षण विचारवंतांनी प्रस्तुत केलेली इतरही ध्येये बारकाईने तपासून त्यांचे मूल्यमापन केले आहे.

ब) मानवी स्वरुपाचे अर्थविवेचन :-

मानवी स्वरुपाचे चित्र ही अनेक तथ्यांच्या संश्लेषणाची निष्पत्ती आहे. ही तथ्ये विविध प्रमाणक शास्त्रामध्ये चर्चित मूल्यांसह मानव शास्त्रातून घेतलेली आहेत. म्हणून जीवशास्त्र, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, अर्थशास्त्र आणि मानसशास्त्र आणि इतर मानव शास्त्रांच्या तुलनेत हे तत्त्वज्ञान विषयक चित्र अधिक व्यापक आहे.

क) शैक्षणिक मूल्ये :-

अमूर्त, आवश्यक आणि वैश्विक असल्यामुळे मूल्ये हा आदर्शवत तत्त्वज्ञान विषयक आशय आहे. शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान मूल्यांचे चिकित्सक मूल्यमापनच करीत नाही तर त्यांना श्रेणीबद्ध रचनेत गुंफते. तत्त्वज्ञानाची मूल्ये शैक्षणिक मूल्ये ठरवितात. विविध तत्त्वज्ञानींनी त्यांच्या स्वतःचे जग, दृष्टिकोन आणि मानवी जीवनाच्या हेतूविषयक त्यांची मते यांतून शैक्षणिक मूल्यांचा पुरस्कार केला आहे म्हणूनच, जागतिक दृष्टिकोन, मतप्रवाह, विश्वास यांची छाननी तत्त्वज्ञानाचे विशिष्ट कार्य आहे आणि मूल्यांच्या तत्त्वज्ञान विषयक मांडणीसाठी त्याची आवश्यकता आहे.

ड) ज्ञान सिद्धान्त :-

शिक्षण हे ज्ञानाशी संबंधित आहे. ज्ञानाचे स्त्रोत, मर्यादा, निकष आणि मार्ग यांनी ते निर्धारित होते. ह्या सर्वांची चर्चा तत्त्वज्ञानाची एक शाखा, ज्ञानमिमांसाच्या कक्षेअंतर्गत होते. म्हणून, शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाच्या कार्याचे एक प्रमुख क्षेत्र ज्ञानाच्या सिद्धान्ताशी संबंधित आहे.

इ) शिक्षण आणि राष्ट्रीय जीवनाची विविध क्षेत्रे आणि शिक्षण प्रणालीचे विविध घटक:-

शिक्षणाप्रति शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाचे सर्वांत महत्त्वपूर्ण योगदान म्हणजे, राज्य आणि शिक्षण, आर्थिक प्रणाली आणि शिक्षण यांतील संबंध, अभ्यासक्रम, शालेय व्यवस्थापन व आयोजन, शिस्त इ. ठरविण्यासाठी ते निकष प्रदान करते. या समस्यांतून शिक्षणाच्या विविध तत्त्वज्ञानांचे मूल्यमापन झाले आहे. सर्वत्र निर्णयांचे निकष तत्त्वज्ञान निर्धारित करते. म्हणून, शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान या क्षेत्रांमध्ये चिकित्सक मूल्यमापनाचे निकष प्रदान करते.

१.५ शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वरुप :-

शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान हे उपयोजित तत्त्वज्ञानाचे एक क्षेत्र आहे. तत्त्वमिमांसा, ज्ञानमिमांसा आणि मूल्यमिमांसा अशा तिच्या तीन शाखा आहेत.

- **तत्त्वमिमांसा :-** कोणत्याही विशिष्ट शास्त्राच्या तत्त्वांपलिकडे वास्तवाच्या तत्त्वांचा शोध घेणारी ही शाखा आहे. ती मानवाचं आणि जगाचं मूळ स्वरुप स्पष्ट करण्यावर भर देते. वस्तूंच्या स्वरुपाचा अभ्यास म्हणजे तत्त्वमिमांसा. कोणत्या वस्तू अस्तित्त्वात आहेत आणि त्या कशा आहेत असे प्रश्न तत्त्वमिमांसा शास्त्रज्ञ विचारतो. लोकांना मनसोक्तता आहे की नाही, अमूर्त गोष्टींचे अस्तित्त्व कोणत्या अर्थाने म्हणता येईल, आणि मेंदू कशा तऱ्हेने मन उत्पन्न करतो याविषयी तर्क करतात.

- **मूल्यमिमांसा :-** तत्त्वज्ञान विषयक पृच्छेची शाखा जी पुढील संदर्भात शोध घेते.

★ सौंदर्यात्मक :- कला आणि सौदर्यांबद्दलच्या मूलभूत तत्त्वज्ञान विषयक प्रश्नांचा अभ्यास. "सौंदर्यात्मक" या सर्वसाधारण संज्ञेसह कलेचे तत्त्वज्ञान कधी कधी फक्त कला विषयक प्रश्नांचे वर्णन करण्यासाठी वापरली जाते. त्याचप्रमाणे "सौदर्यात्मक" अधिकच विस्तृत रित्या उपयोजिलेले दिसते. "सौंदर्याचे तत्त्वज्ञान" पेक्षाः अत्युत्कृष्ट, विनोदी, भयावह यांसारखे अनेक प्रतिसाद जे कलेतून किंवा मनोरंजनात्मक कार्यातून उत्पन्न होतात.

- **ज्ञानमिमांसा :-** तत्त्वज्ञानाची शाखा जी ज्ञानाचा अभ्यास करते. ती मूलभूत प्रश्नाचे उत्तर देण्याचा प्रयत्न करते. यथार्थ ज्ञान व अपुरे ज्ञान यांतील फरक काय? प्रत्यक्षात, हा प्रश्न शास्त्रीय पद्धतींच्या मुद्द्यांमध्ये रुपांतरीत होतोः प्रतिस्पर्धी उपपत्तींपेक्षा वरचढ उपपत्ती किंवा प्रतिमान कसे विकसित करता येईल? नवीन बोधात्मक शास्त्रांचा एक आधारस्तंभ ही शाखा आहे. ज्ञान बौद्धिक मार्गाने वापरुन मानवाच्या क्षमतांची नक्कल

करणारे संगणक कार्यक्रम विकसित करण्याचा प्रयत्न म्हणून झालेली कृत्रिम बुद्धिमत्ता आणि मानसशास्त्राला लागू केलेला माहिती प्रक्रियाकरण उपागम यांतून तिचा विकास झाला. जेव्हा आपण ज्ञानमिमांसेच्या इतिहासाकडे दृष्टिक्षेप टाकतो आपल्याला एक स्पष्ट प्रवाह दिसतो. सुरुवातीच्या ज्ञान सिद्धांतांनी तिच्या परिपूर्ण, कायमस्वरुपी लक्षणावर भर दिला आहे. तर नंतरच्या सिद्धांतांचा भर तिच्या परिस्थितीजन्य अवलंबित्वावर, सातत्यपूर्ण विकसनावर किंवा उत्पत्तीवर, आणि जगातील विषय, वस्तू आणि जग यांच्याशी असलेल्या क्रियाशील मध्यस्थीवर भर दिला आहे. संपूर्ण प्रवाह ज्ञानाच्या स्थितिक, क्रियाहीन दृष्टिकोनाकडून अधिक अनुकूलनशील आणि क्रियाशील दृष्टिकोनाकडे मार्गक्रमित झालेला दिसतो.

तत्त्वज्ञानाच्या विविध शाखा परस्परव्यापी आहेत. श्रीमंताने आपली अतिरिक्त संपत्ती गरीबांना वाटावी काय? असे मानणारा तत्त्वज्ञानी नैतिक प्रश्न विचारतो आहे. तथा, त्याचा शोध त्याला विचार करण्यास प्रवृत्त करील की खरे खोटे विश्वाच्या वस्त्रात विणलेले आहे काय, हा तत्वमिमांसात्मक प्रश्न आहे. जर त्याला वाटते की ह्या प्रश्नावर अमूक एक निर्णय घेण्यात लोक समर्थनीय आहेत, तर तो ज्ञानमिमांसात्मक आहे. युक्तिवादाच्या प्रत्येक पायरीवर तो तर्क वापरुन, प्रश्नाच्या संकिर्णतेमुळे व अस्पष्टतेमुळे येणाऱ्या चुका कमी करण्याचा प्रयत्न करील. आपल्या बुद्धिमान पूर्वजांनी युक्तिवाद करताना कोणत्या क्लुप्त्या वापरल्या हे तो नैतिक, तत्त्वमिमांसात्मक आणि ज्ञानमिमांसात्मक लेखनात पहाण्याचा प्रयत्न करील. तत्त्वज्ञानाच्या प्रत्येक शाखेचे पैलू वेगवेगळे अभ्यासता येतील. पण तत्त्वज्ञान विषयक प्रश्न इतर तत्त्वज्ञान विषयक प्रश्न उभे करु शकतात. कधी कधी एखाद्या विशिष्ट समस्येची उकल करण्यासाठी संपूर्ण तत्त्वज्ञान विषयक साम्राज्याचा समावेश करावा लागेल. शिक्षणाचा एक दृष्टिकोन विश्वास ठेवतो की शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान हे मूल्यमिमांसाच्या छत्राखाली येते. तत्त्वज्ञान विषयक समस्यांची तत्त्वज्ञानी दृष्टिकोनातून उकल करण्यासाठी तत्त्वज्ञानविषयक पद्धतींचा उपयोग करते. ह्या सर्वसामावेशक प्रक्रियेत शिक्षण संबंधी तथ्यांचा अंतर्भाव करुन त्यांचे मूल्यांबरोबर संश्लेषण करते. एक दुसरी विचारधारा विश्वास ठेवते की शिक्षण एक शाखा म्हणून तत्त्वज्ञान विषयक पृच्छेचे सर्व मार्ग समन्वित करते जसे की; तत्त्वमिमांसात्मक मूल्यमिमांसात्मक आणि ज्ञानामिमांसात्मक. ध्येये, हेतू, कार्ये आणि उपपत्तीची रचना या सर्व स्तरांवर शिक्षण प्रक्रियेत सहभागी व्यक्ती म्हणून आपल्याला कोणत्याही ज्ञानावर वा नवीन ज्ञानाच्या उत्पत्तीवर तत्त्वज्ञान विषयक पृच्छेच्या तीन मार्गांनी पहावे लागेल.

१.६ शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची कार्ये :-

शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान अनेक कार्ये करते. त्यांची चर्चा पुढे केली आहे.

अ) शिक्षणाची ध्येये निश्चित करणे :-

शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान शिक्षणाच्या विविध पैलूंसंदर्भात मूळ कल्पना पुरविते, विशेषतः शिक्षणाच्या ध्येयांसंदर्भात शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान वैविध्यपूर्ण, वेगवेगळे दृष्टिकोन देते, पण ही परिस्थिती हानीकारक न ठरता समाजाच्या गरजांनुसार शिक्षण प्रदान करण्यास सहाय्य करते. मानवी जीवनाचे बहुविध स्वरुप व वैविध्य शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाच्या वैविध्यपूर्ण दृष्टिकोनांतून

प्रतिबिंबित होते. जीवनाच्या वैविध्यातून योग्य ध्येये सुचवून आणि त्यानुसार मार्ग निवडून शिक्षण प्रक्रियेस दिशा दर्शविण्याचे काम शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान करते.

ब) शिक्षण क्षेत्रात जुन्या व नव्या परंपरांचा समतोल साधणे :-

सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये लोकांना जुन्या परंपरा कालबाह्य वाटू लागतात. त्यांची जागा नवीन परंपरा घेतात. परंतू ही जागा भरुन काढण्याची प्रक्रिया नेहमीच निर्विघ्न नसते. समाजाच्या काही परंपरावादी विभागांकडून बराच विरोधाचा सामना करावा लागतो. त्याचबरोबर हे ही ध्यानात ठेवावे लागते की सर्वच जुने कालबाह्य नसते आणि सर्वच नवीन परिपूर्ण नसते. म्हणूनच दोहोंमध्ये समतोल साधण्यासाठी त्यांच्यात समन्वय साधला पाहिजे. हे कार्य शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान करु शकते.

क) शैक्षणिक विकास साधण्यासाठी शैक्षणिक योजनाकार, प्रशासक, शिक्षक यांना पुरोगामी दृष्टी प्रदान करणे :-

स्पेन्सरने अगदी अचूक प्रतिपादन केले आहे की फक्त खरा तत्त्वज्ञानीच शिक्षणाला प्रात्यक्षिक आकार देऊ शकेल. शैक्षणिक ध्येयांच्या कार्यक्षम साध्यतेसाठी मार्गदर्शक अशी अचूक दृष्टी शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानामुळे शैक्षणिक योजनाकार, प्रशासक आणि शिक्षक यांना प्राप्त होते.

ड) आधुनिक काळातील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी युवा पिढीची तयारी :-

सामाजिक समालोचकांनी इतिहासाच्या वर्तमान काळास अनेक नावे दिली आहेत. काहींच्या मते हे माहिती युग आहे आणि काहींसाठी हे आधुनिकता पश्चात, उत्तर आधुनिक, उच्च आधुनिक किंवा अनिश्चिततेचे युग आहे.

भारतामध्ये १९९० मध्ये आर्थिक देखाव्यावर जागतिकीकरणाची पहाट झाली आणि 'आजचे युग जागतिकीकरणाचे युग' म्हणून यादीत आणखी एक भर पडली. राष्ट्राच्या शिक्षण, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक पैलूंवर ह्या ब्रीदवाक्याचा फलितार्थ दिसून आला. शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान एक मार्गदर्शक, निर्देशक आणि मुक्तिदायी बळ आहे जे युवा पिढीस आणि समाजास आधुनिक काळातील आव्हानांचा सामना करण्यासाठी सहाय्य करते.

१.७ अध्यापनाचे तत्त्वज्ञान आणि अध्यापन शैलींतील संबंध :-

तत्त्वज्ञान शिक्षण प्रक्रियेस विविध मार्गांनी मार्गदर्शन करते. शिक्षणाला तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने पहाणाऱ्या शिक्षकास, अध्यापन अध्ययन प्रक्रियेस मार्ग दर्शविणाऱ्या चार मूलभूत प्रश्नांची उत्तरे मिळविणे आवश्यक असते.

१) अध्ययनार्थीचे स्वरुप काय आहे ?

२) विषय वस्तूचे स्वरुप काय आहे ?

३) विद्यार्थ्यांना अर्थपूर्ण अध्ययन उपक्रमांकडे मार्गदर्शित करण्यासाठी विषयवस्तूचा उपयोग कशा प्रकारे करावा ?

४) आपली तत्त्वज्ञान विषयक स्थिती अंमलात आणण्यासाठी आपण कोणता वर्तन प्रवाह प्रदर्शित करावा ?

या प्रश्नांची उत्तरे शिक्षकाला पसंती दर्शक मालिका ओळखण्यास सहाय्य करतील. ह्या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयास म्हणजेच अध्यापनाचे तत्त्वज्ञान होय.

तत्त्वज्ञान आणि विविध तत्त्वज्ञान विषयक दृष्टिकोन आपल्याला दर्शवितात की ह्या प्रत्येक प्रश्नाला वेगळे तत्त्वज्ञान विषयक परिपेक्ष आहेत.

अध्ययनार्थीचे स्वरुप :-

अध्ययनार्थीचे स्वरुप "Lockear" (निष्क्रिय) आणि "Platonic" (क्रियाशील) ह्या दोन संज्ञांच्या साहाय्याने समजून घेता येईल.

"Lockear" ही एक स्थिती आहे. कारण, जॉन लोके यांनी त्यांच्या मानवी आकलना संबंधित निबंधामध्ये सर्वप्रथम मनाबद्दल लिहिले, 'Tabula rasa'. त्याने मनोव्यवहारास कोऱ्या मेणाच्या पाटीची कल्पना केली आहे, ज्यावर ज्ञानेंद्रियांतून मिळविलेल्या माहितीचे ठसे उमटतात. अध्ययनार्थीने शोषून घेतलेली ही माहिती त्याच्या ज्ञानाचा स्त्रोत बनला. साहचर्य, अर्थविवेचन किंवा दुय्यम माहितीचे मूल्यमापन यांचा अंतर्भाव असलेले गुंतागुंतीचे मनोव्यवहार अधिक संकीर्ण ज्ञानाची निर्मिती होण्यास कारणीभूत ठरले.

"Platonic" प्रतिमा असलेला शिक्षक, अध्ययनार्थी अध्ययन पर्यावरणास काय योगदान देऊ शकतो याचा खूप आदर करतो. त्यामुळे अध्ययनार्थीने फक्त ठरवून दिलेली विषय वस्तू शोषून घ्यावी अशी त्याची अजिबात इच्छा नसते. अशा परिस्थितीत अध्ययनार्थीकडे वर्ग पर्यावरणाचा महत्त्वाचा घटक म्हणून पाहिले जाते. कारण त्यांना अर्थपूर्ण वाटणाऱ्या समस्यांबद्दल ते एकमेकांस व त्यांच्या शिक्षकांस बरेच काही शिकवितात. जणू काही अध्ययनार्थीच्या अंतर्गत बंदिस्त असे ज्ञान अशा आंतरक्रियेद्वारे मुक्त होते. Platonic संकल्पना पूर्व स्मृतीच्या तत्त्वावर विश्वास ठेवते.

विषय वस्तूचे स्वरुप :-

श्रेणीच्या दोन टोकांवर विषयवस्तूच्या स्वरुपाचे वर्णन करताना शिक्षकाच्या दृष्टिकोनातून "बेढब" किंवा "रचनात्मक" अशा संज्ञांचा उपयोग केला आहे. पाठांतराने अध्ययनास "बेढब" हे नाव दिले आहे, ह्यांत अध्ययन करावयाच्या प्रत्येक घटकास सारखेच महत्त्व दिलेले आहे. त्यामुळे विद्यार्थी विषयवस्तूच्या विविध घटकांतील संबंध जाणून घेण्यास प्रेरित होत नाहीत आणि घटकांचे महत्त्वही जाणले जात नाही.

विषयवस्तू जे कधीही साध्य करु शकणार नाही त्याची वास्तव दृष्टी असलेल्यांचा अधिकार "रचनात्मक" टोकावर पहावयास मिळेल. "रचनात्मक" या संज्ञेचा उपयोग या संदर्भात करताना ब्रुनरच्या आकलनाचा आधार घेतलेला आहे. त्याच्या मते, घटकांतील संबंध जाणण्यासाठी आणि नवीन माहिती मिळविण्यासाठी विषय वस्तूस नैसर्गिक रचनेच्या दृष्टिकोनातून पहावे लागेल.

विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन कृतींचे मार्गदर्शन विषय वस्तू कसे करील?

श्रेणीचे दोन अंतिम बिंदू म्हणजे "बोधात्मक" आणि "भावात्मक". ह्या दोन परस्पर भिन्न प्रकार नसून, महत्त्व आणि पसंतीचा विषय आहेत. बोधात्मक की भावात्मक अध्ययन कृती वापरावयाच्या यासंबंधी शिक्षकाच्या निर्णयामध्ये समाविष्ट घटकांवर प्रकाशझोत टाकण्यासाठी पुढील पुरवणीचा संदर्भ घेता येईल – बोधात्मक क्षेत्र – तथ्ये, संकल्पना आणि सामान्यीकरणे – भावात्मक क्षेत्र – विश्वास आणि मूल्ये.

तथ्ये, संकल्पना आणि सामान्यीकरणांचा अवबोध होताना विद्यार्थ्याच्या वृत्ती, दृष्टिकोन यांचा प्रभाव पडतो, यासंबंधी भरपूर पुरावा उपलब्ध आहे. विषयवस्तूचा सकारात्मक दृष्टिकोन घेऊन वर्गात येणारे विद्यार्थी असतील तर शिक्षक नशीबवान ठरतो. बऱ्याच वेळेला विद्यार्थ्यांची वृत्ती फारशी सकारात्मक नसते. अशा परिस्थितीत विश्वास, सामान्यीकरणे, मूल्ये यांचे पडताळून पाहण्यासारख्या गृहितकांमध्ये रुपांतरण करुन विद्यार्थ्यांना चिकित्सक विचार करण्यास लावणे शिक्षकाची भूमिका ठरते. त्यानंतर शिक्षक भावात्मक क्षेत्राकडे वळतो.

व्यक्तीची तत्त्वज्ञान विषयक स्थिती अमलात आणण्यासाठी वर्तन प्रवाह :-

हुकुमशाही की न-हुकुमशाही ह्या श्रेणीवरील दोन टोकाच्या भूमिका आहेत. त्यांचे आकलन करताना "कडकशिस्तीचा" किंवा "मोकळीक देणारा" म्हणून फक्त समजून चालणार नाही. या संज्ञा वर्ग व्यवस्थापनाच्या पैलूं पलिकडे जायला हव्या कारण हा वर्ग व्यवस्थापनाचा अधिक समावेशक उपागम आहे. विद्यार्थी आणि विषयवस्तूचे परीक्षण करण्यासाठी हा दर्शक आहे. समजा, काही शिक्षक विद्यार्थ्यांना त्या क्षेत्रातील तज्ञांच्या दृष्टिकोनातूनच विषयवस्तूकडे पहाण्यास प्रेरित करतील; असे शिक्षक सवयीनुसार परीक्षणाच्या प्रत्येक प्रमुख प्रश्नासाठी एकच अचूक उत्तर स्वीकारतील, जे सर्व विद्यार्थ्यांनी स्वीकारायचे व समजायचे आहे. यावरुन आपण असे म्हणू शकतो की हे शिक्षक केंद्रानुगामी चिंतनास प्रोत्साहन देणारे असतात आणि म्हणून या संदर्भात त्यांना "हुकुमशाही वृत्तीचा" शिक्षक म्हणता येईल.

ह्याचाच व्यत्यास म्हणजे "न-हुकुमशाही वृत्तीचा" शिक्षक :-

शिक्षकास त्याने घ्यावयाच्या तत्त्वज्ञान विषयक स्थितीची जाण असावी, वर्गात प्रवेश करताना किंवा वर्गप्रवेशाचे नियोजन करतात. शिक्षक विद्यार्थ्यांबरोबर कशा तऱ्हेने आंतरक्रिया करतात किंवा वैयक्तिकरित्या व सामुहिकरित्या अध्ययनास कशी चालना देतात, सुलभता आणतात हे तत्त्वज्ञान विषयक स्थितीवर अवलंबून असते.

म्हणजेच, ज्याप्रकारे आपण अध्ययनार्थीचे स्वरुप, विषयवस्तू इ. संबंधित प्रश्नांची उत्तरे देतो त्याप्रमाणे त्याचा आपल्या अध्यापन शैलीवर प्रभाव पडतो. शिक्षक हुकुमशाही वृत्तीचा आहे की न-हुकुमशाही वृत्तीचा आहे, अध्यापन पद्धती ज्ञानरचनात्मक आहेत की व्याख्यान पद्धती हे तत्त्वज्ञान विषयक स्थितीच्या प्रभावामुळे ठरते.

शैक्षणिक समस्यांना परिणामकारकरित्या हाताळण्यासाठी ही पार्श्वभूमी जाणणे आवश्यक आहे. म्हणूनच, अध्यापकास शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची सखोल मर्मदृष्टी असणे आवश्यक आहे.

१.८ स्वाध्याय :-

१ 'तत्त्वज्ञान' या संज्ञेचा अर्थ काय आहे ?

२ सर्व शैक्षणिक प्रश्न हे अंततः तत्त्वज्ञानाचे प्रश्न असतात. — रॉस. चर्चा करा आणि विशद करा.

३ शिक्षकाने शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास का करावा ?

४ शैक्षणिक विचारवंतांच्या विविध व्याख्यांवर आधारित शिक्षणाची व्याख्या तुमच्या शब्दांत करा.

५ "शिक्षणाच्या तत्त्वज्ञानाची व्याप्ती अमर्याद आहे." ह्या विधानाचे चिकित्सक मूल्यमापन करा.

६ अध्यापनाचे तत्त्वज्ञान आणि अध्यापन शैली यांतील संबंधाची चर्चा करा.

❖❖❖❖

२

पौर्वात्य शिक्षण पद्धतीचे तत्त्वज्ञान

प्रकरणाची रचना:

२.० उद्दिष्ट्ये

२.१ प्रस्तावना

२.२ वेदांचे तत्त्वज्ञान

२.३ वेद कालीन शिक्षण

२.४ वेदांन्ताच्या शैक्षणिक फलितार्थ

२.५ तात्पर्य

२.६ घटक अंत सराव

२.७ योग तत्त्वज्ञान (परिचय)

२.८ 'योग' ची संकल्पना

२.९ योग शास्त्राचे शैक्षणिक फलितार्थ

२.१० सारांश

२.११ प्रश्नावली

२.० उद्दिष्ट्ये :-

या घटकांचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्हास पुढील गोष्टीचा अभ्यास करण्यास मदत होईल.

- पौर्वात्य शिक्षण पद्धतीचे तत्त्वज्ञान संबंधीचे ज्ञान मिळेल.
- वेद व योग्य विद्या ह्याबाबत ज्ञान प्राप्त होण्यास मदत होईल.
- शैक्षणिक पद्धतीवर वेद व योगशास्त्राचा अभाव अभ्यासण्यास मदत होईल.
- वेद व योगाचा शैक्षणिक फलितार्थ यातील सत्य स्वरुप ओळखाल.

२.१ प्रस्तावना :-

भारतीय तत्त्वज्ञानाचा शाखा दोन भागात विभागलेले आहेत :

१) आस्तिक

२) नास्तिक

आस्तिक गट वेदांना मानणारे आणि नास्तिक गट वेदांना न मानणारे आस्तिक प्रणालीमध्ये मीमांशा, वेदान्ता, सांख्य, योग, न्याय आणि वैथाथिका शाखा आहेत आणि नास्तिक गट मध्ये चार्वक, बुद्ध और जैना शाखा आहेत.

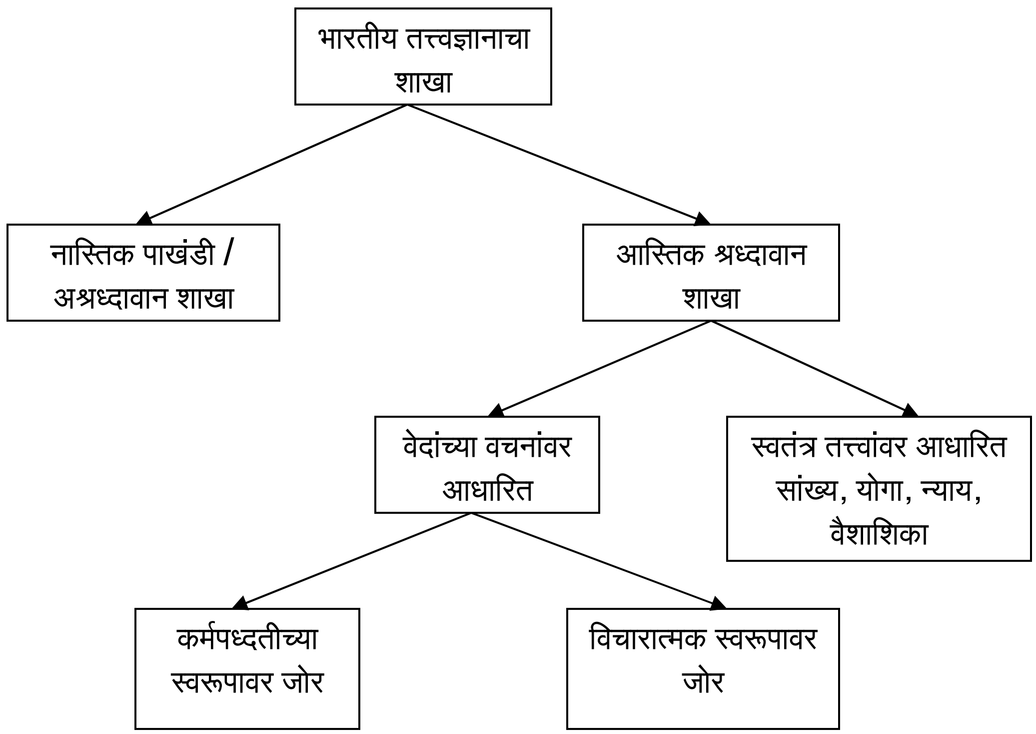

सनातन पौर्वात्य शालेय शिक्षणाचे तत्त्वज्ञान :

भारतीय शिक्षण प्रणाली कोणती असो, सनातनवादी (orthodox) किंवा नवमतवादी (Heterodox) या दोघानी मानवीय जीवनात सातत्याने येणाऱ्या अडचणीवर व प्रसंगाला कसे तोंड द्यावे हे शिकविण्याचा मुद्दा प्रामुख्याने दिसून येतो. म्हणून आपणास ठामपणे जाणवेल की भारतीय शिक्षण प्रणाली ही जीवनाला मार्गदर्शक व जीवन प्रकाशित करणारे तत्वज्ञान आहे.

भारतीय तत्त्वज्ञानाचा बाह्य रितीरिवाजांचे ठळक लक्षात येणाऱ्या बाबीचा विचार करु.

१. भारतीय तत्त्वज्ञानाचा शाखांमध्ये जास्त संयुक्त दृष्टीकोन विकसित झालेला दिसून येतो. तत्त्वमीमांशा (सत्याची उत्पत्ती) आणि मूल्यमीमांशा ह्या शाखांमध्ये स्वतंत्र असा भेद दिसून येत नाही काही शाखा ज्ञानासाठी, अध्यात्मशास्त्रीय मुद्यांवर तर काही तर्कशास्त्रीय मार्गावर भर देतात.

२. भारतीय तत्त्वज्ञानातले रितीरिवाज इतिहासाबद्दल निस्पृष्ट आहे. प्रत्येक शाखांनी घटक व योगदानाचा स्पष्टपणे वर्णन आणि वस्तूंची रचना क्रमानुसार करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

३. बहुतेक तत्त्वज्ञानाचा शाखा अध्यात्मिक पावित्र्य व नैतिकतेच्या बाबतीत एकसारखे आहेत कदाचित चार्वक तत्त्वज्ञान व वस्तूनिष्ठ तत्त्वज्ञान यांचा अपवाद असू शकेल.

४. तत्त्वज्ञान हे प्रत्यक्ष भाग आहे जे आपल्याला तत्त्वज्ञान आपले जीवन कशा प्रकारे उपयोगी करावे. हे समजण्यास मदद करते. मानवीय जीवनाचे पुरुषार्थ म्हणजे धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष आहे हे सगळे बुद्धीवादापेक्षा फार वेगळे आहेत.

५. भारतीय तत्त्वज्ञानाची सुरुवात नैराश्यवादी स्पष्टीकरणातून जरी होत असेल तरी त्यामधुन सफल व सकारात्मक दृष्टीकोण निर्माण होतो त्यामुळे व्यक्तिला अर्थपूर्ण जीवनमान जगण्याचे समर्थ प्राप्त होतो.

६. कर्म व कर्तव्य ची तत्त्व प्रणाली विश्वासाच्या भक्कम पायावर आधारित आहे.

वैदिक धर्म, बुद्ध धर्म व जैनधर्म तत्त्व प्रणालीत जन्म व मृत्यू ह्याबाबत बरीचशी वैचारिक समानता दिसून येते.

७. 'परब्रम्ह' एक उच्च कोटीची व अलौकिक ज्ञानबोध होणारी उच्च श्रेणीची शक्ती प्राप्त करुन व्यक्तीगत अध्यात्मिक शक्तीकडे नेणारा मार्ग परब्रम्हातून जातो.

८. बंदी आणि मुक्ति ह्या शब्दांचे वर्णन केलेला दिसून येतो. बंदी म्हणजेच जन्म व मरणाचे चक्र आणि मुक्ति म्हणजेच ह्या चक्रापासून सूटका मिळवणे.

९. चिंतन, मनन व योग विद्येच्या सतत अभ्यासाने एकाग्रता, स्वनियंत्रण व विचारावर नियंत्रण करुन अध्यात्मिक पवित्र शक्ती प्राप्त करुन घेणे आवश्यक असते.

१०. जीवनाचे उच्च उद्दिष्टे मोक्ष किंवा निर्वाण आहेत, ह्यांचा अर्थ सकारात्मक म्हणजेच मुक्ति मिळवून दिव्य स्थिती प्राप्त होणे व नकारात्मक म्हणजेच दु:ख व भोगांचे नाश असे.

२.२ वेदांचे तत्त्वज्ञान :-

अतिप्राचीन काळी वेद निर्माण झाले. वेद संस्कृत भाषते स्वरुपात चार प्रकारे लिहिलेली आहेत 'विद' म्हणजे ज्ञान.

गुरु, ऋषी, मूनी यांनी शिष्याच्या श्रेणीनुसार आकलन होण्यासाठी वेदांवर आधारित उपनिषीधे तयार झालीत. पुढे जाऊन पूराण व महाकाव्ये तयार झाली.

'विद' म्हणतो,

- ईश्वर, आत्मा, मन, सृष्टी ची जाण होणे.
- ईश्वर तत्त्वात पोहचणे.
- मुक्ती व शांती मार्गाचा शोध घेणे.
- ईश्वर व मानव नात्याचा संबंधी विचार करणे.
- ईश्वर तत्त्वात विलीन होणे.
- ईश्वरीय वैभव व भव्यतेची जाणीव होणे.
- विश्वाच्या गुप्त रहस्यांमध्ये सविस्तर राहणे.

वेद विचार :-

- जग व विध निर्मिती मागे एकच ईश्वर आहे.
- सर्वत्र ईश्वर एकच आहे तो सर्वस्व शक्तीमान असून सर्वव्यापी आहे.
- सर्व वेदाचा व्याप तीन गोष्टीत सामावलेला आहे.

  १) ईश्वर, २) आत्मा, ३) भौतिक वस्तू (चेतन व अचेतन)
- जीवन जगण्याचे सार्थक म्हणजे मोक्ष मिळविणे व ईश्वरीय तत्त्वात विलीन पावणे.
- वेदात कर्म हेच महत्त्वाचे आहे. कर्मानुसार पुढील जीवनात सुख दु:खात परिवर्तन होते.
- हे चराचर विश्व व अवकाश ही ईश्वरीय निर्मिती आहे.
- आत्मा अमर असून शरीर व चराचर वस्तू ह्या परिवर्तनीय आहेत. जन्म व मृत्यू ह्या मार्गातून जावे लागते.
- सृष्टी व जग हे सत्य आहे. विश्वबंधुत्त्व निर्माण करण्याची आवश्यकता असते. ती वेद शिकवूणकीद्वारा प्राचीन काळापासून चालू आहे.
- सत्याची जाणीव होण्यासाठी परिश्रमाची आवश्यकता असते. सत्याचा शोध घेऊन सत्याचा बोध व्हावा लागतो.
- प्रत्येक वेद चे तीन भाग करुन गुरु - शिष्याच्या परंपरेत अभ्यासाचा मार्ग सुलभ होतो.

  १. मंत्र

  २. ब्राह्मणक्

  ३. अरण्यक्

१) मंत्र :- (ईश्वरीय स्तुती स्तोत्र)

निसर्ग निर्मित भव्यता अधर्य व नवलपूर्ण, घटना, चमत्कार व आनंदमय दृश्ये, सुर्य, चंद्र, पृथ्वी, सागर यांचा परिवर्तनीय कालमापनाचा अभ्यास नितीनियमाचे ज्ञान मंत्र स्वरुपात मांडण्यात आलेले आहेत. प्राचीन काली लेखन प्रकार अस्तित्त्वात नव्हता तेव्हा मंत्र रचना पठण करण्यास योग्य ठरवून मौखीक पद्धतीने गुरु - शिष्यात शिक्षणाचे कार्य होत असे.

२) ब्रह्मणक् :- (स्त्रोत, कियाकर्म प्रार्थना)

ब्रह्मणक् हा क्रियावाचक शब्द आहे. 'ब्र' म्हणजे उच्चारण, श्रवण पद्धतीमध्ये (वदन) मुखाने उच्चारण करणाचा व्यक्तीसाठी जे ग्रंथाची उपयुक्तता असते. ते ब्रह्मणक ग्रंथ होय. गुरु परंपरेत उपयुक्त अनेक ग्रंथ आहेत.

३) अरण्यक् :-

शुद्ध वेद चार प्रकारचे असून ते ऋगच्या स्वरुपात लिहिलेले आहेत. गुरुनी शिष्यासाठी जटील वेद रचना समजण्यासाठी उपनिषदे लिहिली आहेत. उपनिषधे म्हणजे (अनाकलनीय किंवा रहस्यमयंता समजण्यासाठी) वेदातील रहस्यमयता उलगडण्यासाठी वेदाच्या जवळपास आशयानुसार समजण्यासाठी केलेली ग्रंथ रचना उपनिषधेच्या स्वरुपात शिकवण्या योग्य करण्यात आली आहे. अर्थ (जवळपास) नजीकचा किंवा त्याचपूढे जाऊन लगेच किंवा संबंधित असा आहे. जटील वेद रचनेच्या जवळपास राहून रहस्ये उलगडन सांगणारे ग्रंथ या प्रकारात येतात.

वैदिक ज्ञानाचा साठा किंवा भंडार स्मृती या ग्रंथात या अभ्यासात आढळून येतो. हे ग्रंथ अर्थशास्त्र राजशास्त्र, धर्मशास्त्र, नितीशास्त्र, न्यायशास्त्र या प्रकारात अनेक विधी विषयावर प्रकाश टाकतात. स्तुती - स्मृती, गुरु - शिष्य परंपरेतील उपयुक्त ग्रंथ भंडार आहे. ते पाठांतर पद्धतीने पुढील पिढीला ज्ञान देत आहेत.

वैदिक साहित्यात खालील प्रमुख गोष्टींचा समावेश होतो.

१) चारवेद :-

१) ऋगवेद
२) अथर्ववेद
३) युज्युर्वेद
४) सामवेद

२) वेदांग :-

मुख्य वेद समजण्यासाठी आवश्यक शब्द रचना उच्चारण पद्धती व व्याकरण सारांश व तपशील गोषवारा इ. बाबतचे ग्रंथरचना :-

१) शिक्षा
२) छंद व मात्रा
३) व्याकरण
४) निरुक्ती - गद्यरचना
५) खगोलशास्त्र
६) धार्मिक विधी – संस्कार
७) (यज्ञ, होम, पूजन)

३) उपवेद :-

या ठिकाणी चार प्रकारचे उपवेद आहेत. चार विषयाचा ते स्वतभपणे अभ्यास करण्यासाठी आहेत ते याप्रमाणे :-

I. अयुर्वेद - आरोग्य शास्त्र

II. धनुर्वेद - लष्करी शास्त्र
III. गांधर्ववेद - गायन, संगीतशास्त्र
IV. शिल्पवेद - स्थापत्य बांधकामशास्त्र

४) ब्राह्मणक् ग्रंथ :-

ब्राह्मणक् ग्रंथ रचना, संदर्भ व पूरक ग्रंथ म्हणून करण्यात आलेली आहे. त्यासाठी गद्य व सादी व सोप्या भाषेचा वापर केलेला आहे. विषयानुसार या ग्रंथाची रचना केलेली आहे. त्यातील काही पुढील नावाने ओळखले जातात.

१. सतपंथ ब्राह्मणक्
२. गोपथ ब्राह्मणक्
३. साम ब्राह्मणक्
४. ऐतरेय ब्राह्मणक्

वरील ग्रंथाद्वारे धार्मिक क्रियाकर्म व्रत, वैकल्प, भूगोलिक ज्ञान, इतिहास दर्शन व तत्त्वज्ञान ईश्वर चिंतन, मनन ह्या विषयासंबंधी ग्रंथ रचना केलेली आहे.

५) उपनिषीधे :-

भौतिक वस्तुचे एकमेकांशी संबंध आत्मा, व ईश्वर या संदर्भात एकूण १०८ उपनिषेधाची निर्मिती करण्यात आलेली आहे. त्यापैकी खालील जास्त महत्त्वाची मानलेली आहेत.

१. इशा उपनिषधे
२. कण्व उपनिषधे
३. कढ उपनिषधे
४. मुंडक उपनिषधे
५. छंदोग्य उपनिषधे
६. बृहतदर्शनक उपनिषधे

१. इशा :- ह्या ग्रंथात आध्यात्मिक शुद्धता म्हणजे पवित्र याविषयी सार्पकज्ञान देणारा संदर्भग्रंथ.
२. कण्व :- निसर्गशक्ती व गुढतेचा अभ्यास वौश्विक उर्जा उदा. विजेसारखा शक्तीच्या बाबत ग्रंथ रचना.
३. कढ उपनिषीधे :- यम (गुरु) व निचिकेत (शिष्य) दोघातील प्रश्नोत्तर पद्धतीने जन्म व मरण यागूढ जाणून घेण्याचा प्रयत्न या ग्रंथात आहे.
४. मुंडक :- ज्ञानाची वर्गवारी दर्जाचे ज्ञान १ सामान्यज्ञान याची चर्चात्मक ग्रंथ.
५. मुंडक उपनिषीधे :- या ग्रंथात व्यक्तीगत सत्यता व आपण स्वतःच्या नजरेतील सत्यता याबाबतचा संदर्भ ग्रंथ.

६. छंदोग्य उपनिषीधे :- व्यक्तीला अध्यात्मिक व पवित्र शक्तीचे महत्त्व शिकविणे संबंधीचे मार्गदर्शन.

७. बृहतदर्शन उपनिषीधे :- भविष्याचा वेद, भावी ज्ञान आकाश व शक्ती प्रदान करुन देणारे ग्रंथ रचना व धार्मिक संस्कार विधीचे मार्गदर्शक ग्रंथरचना.

६) तत्त्व ज्ञानाचे सहा पद्धतीचा अभ्यास केला जातो :-

I) न्याय :-

ज्ञान प्राप्त होण्याची गुरु शिष्याची चार मार्गाने ज्ञान प्राप्त देत आजच्या शालेय शिक्षण पद्धत याच मार्गात जातात.

१) प्रत्यक्ष
२) अनुमान
३) उपमा
४) शब्द (पुराव्याने सिद्ध विधाने)

II) सांख्य मताचे तत्त्वज्ञान महर्षी कपील मूनीनी पदार्थ विज्ञान व रसायनशास्त्र या अभ्यासावर आधारित ग्रंथ.

III) वैशेसिखा तत्त्वज्ञान :-

महर्षि कनाद मुनी यानी वीज व अणूरचना व अणूशक्तीवर प्रकाश प्राचीन तत्त्वज्ञान आहे.

IV) योग विद्या तत्त्वज्ञान :-

महर्षी पांताजली मूनी ग्रंथात वैयक्तिक आत्मबल निरामय जीवन व आत्मीक शक्ती मिळविण्यासाठी चे तत्त्वज्ञान साठी ग्रंथ निर्माण झालेले आहेत.

V) पूर्व मिमांसा :-

मानव जीवन काळ दोन विभागात विचार करुन बालपण, सुव्यवस्था प्रयत्नाच्या काळात ज्ञान प्राप्तीचे ध्येय कसे साध्य केले जाते. या विषयीचे मार्गदर्शक ग्रंथ रचना जेमानी ऋषीनी तयार केलेली आहे. गुरु कुलात कुमार अवस्था च्या शिष्याना विशिष्ट नियम व ज्ञान संपदा यावरील मिमांसा म्हणजे शंका निरसन करणारे ग्रंथ ते आजच्या शैक्षणिक पद्धतीत सुद्धा उपयुक्त ठरणारे आहेत.

VII) उत्तर मिमांसा :-

मानवी जीवनाचा उत्तर काळ म्हणजे ग्रहस्थ काल, संसारिक जीवन अवस्थेचा टप्प्यावर साहचर्य जीवन व्यतीत करण्याबाबत मार्गदर्शक व खोलकर स्पष्टीकरण करुन ज्ञात

प्रकाश टाकणारे ग्रंथ रचना महर्षी - ऋषी वात्सायन याची ग्रंथ रचना आजच्या प्रगत समाज व्यवस्थेला सुद्धा मार्गदर्शक ठरते.

VI) भागवतगिता :-

भागवत गिता हा ग्रंथ ३००० वर्षापूर्वी श्री. व्यास मूनी रचीत प्राचीन ग्रंथकाव्य आहे श्रीकृष्ण व अर्जून यांच्या संवाद रुपात गितेचा ग्रंथ आजसूद्धा मार्गदर्शक आहे. सांसरिक नाते संबंध व राजकीय कर्तव्य याबाबत साशंक स्थितीत अर्जुनाचे मत परिवर्तन करुन कर्तव्याला महत्त्व आहे. व ते श्रेय शक्तीमान परमेश्वराकडे जाते. आपण निर्मात्य मान रहावे ही शिकवण आजच्या सुद्धा मार्गदर्शक ठरत आहे.

७) सुत्रे :-

तीन प्रकारे सुत्राचा अभ्यास केला जातो.

I) अष्ठाध्यायी :-

यामध्ये एकूण १४ सुत्रावर आधारित श्री पानीनी मूनी नी व्याकरणावर ग्रंथ रचना केलेली आहे.

II) धर्मसुत्र :-

ज्ञान मिळणे व ज्ञान देणे हे गुरु व शिष्य परंपरेतील कर्तव्यासंबंधक्षत नियमांना धर्मसुत्र असे म्हणतात. शिकणे व शिकविणे यात वैशिष्ट्ये पूर्ण नियम आहेत. त्यांना संस्कृतमध्ये 'मर्म' असे म्हणतात. गुरु व शिष्य यांनी धारण केलेले मर्म यांना 'धर्म' म्हणजे विशिष्ठ नियमावली च्या बंधनात ज्ञान देणे व ज्ञान मिळविणे यांना धर्मसूत्रे म्हणतात. ते गुरु व शिष्याना बंधनकारक आहेत.

III) गृहसूत्रे :-

गृहस्थी अवस्था म्हणजे घर संसार व समाज अवस्थेतील निती-नियमाचा विशेष अभ्यास हा नियमाच्या स्वरुपात बंधनकारक आहेत आनंदीमय जीवन जगण्याच्या कलेचा अभ्यास या सुत्राद्वारे मार्गदर्शक ठरतो.

वेदांचे गुणविशेष तत्त्वे :-

१. वेदामध्ये भारतीय समाज व संस्कृतीचे दर्शन घडते. (अनन्य सामाजिक अर्थ व्यवस्था व समान नागरी हक्क स्त्रि – पुरुष समानता)
२. वेद कालीन जीवनमान शुध्द विचार सारणीचे व साधेपण व्यतीत करणारे होते.
३. एकच देवता आहे, काही ज्ञानवान लोकांची बहु असे वर्णन केले आहे. निसर्गधर्मात मानवाला केंद्रस्थानी ठेवला आहे.
४. वैदीक विचार हे दुरदर्शी व आशावादी सकारात्मक होते.

५. जीवनाबद्दल वैदिक दृष्टीकोण स्पष्ट होतो.

६. वैदीक कालीन शिकवणूक व वागणूक यांच्यात आदर्श व नितीमत्ता होती. त्यात छळ व कपट यांना स्थान नव्हते.

७. वैदीक कालीन जनसामान्य हे धार्मिकवृत्तीचे, अध्यात्मिक सरळ व नितीमान जीवन जगणारे होते.

८. शिष्याच्या क्षमतेचा आवडीचा बौधीक प्रगल्भतेचा, वय व सामाजिक दर्जा व कला, आवड यांच्या सखोलपणे माहिती घेऊन 'गुरु' शिष्यांना शिक्षण देण्याचे कार्य गुरु कुळात करत होते हा प्रभाव आज प्रगत शैक्षणिक पद्धतीत सुद्धा दिसून येतो.

२.३ वेद कालीन शिक्षणपद्धती :-

वैदीक कालखंडात गुरु च्या सानिध्यात राहून ज्ञान प्राप्त केले जात असे. वैदीक ज्ञान हा व्यक्तीचा तिसरा डोळा होतो. त्यामुळे ज्ञान प्रकाशाचे उजळून जाई वैदीक काळात गुरु व शिष्य ह्याच्यासाठी खास नियम बंधनकारक होते. त्या बंधनात राहूनच गुरुकूल व आश्रम संस्थेचे कार्य चालत असे ते नियम कडक शिस्तीचे व न मोडता पालन करण्यावर कटाक्ष असे.

वैदीक कालखंडातील शिक्षणाचे उद्देश्य :-

१) चित्त, वृत्ती, नियमन :-

भौतिक व शारीरीक सुखांच्या पलीकडे जाऊन चित्त वृत्ती संयमीत करुन अर्थपूर्ण जीवन जगण्याचे शिक्षण देणे हे महत्त्वाचे होते. (व्यक्तीचे सवलीकरण)

२) मनाने सुसंस्कृत करणे :-

संस्कार व सुसंस्कृती च्या सोबत उत्पादकता व क्रियशीलता या गोष्टीचा पाठपुरावा वैदीक शिक्षणात प्रामुख्याने दिसून येतो.

३) जीवन जगण्यास योग्य व लायक बनविणे :-

वैदीक शिक्षणामुळे शिष्याची ज्ञानासोबत त्याची योग्यता उपयुक्तता या तत्त्वासंबंधीत बाबतीत परिपूर्णता येईल यांची क्षमता घेतली जाईल.

४) तमसो मा ज्योतीर्गमय :-

अज्ञान अंधकार शंकरेवोर मनप्रणाली दूर करण्याचे कार्य वैदीक शिक्षणाचा मूख्य भागा आहे.

अज्ञान अंधकारातून ज्ञानमय – तेजोमय प्रकाशाकडे नेणारा मार्गदर्शक म्हणून वैदीक ज्ञानाचे महत्त्व आहे.

५) धर्माचे मध्यवर्ती स्थान व महत्त्व :-

वैदीक काळात शिक्षण व धर्म हे एक दुसऱ्याशी बांधील होते. धर्म हा सर्व क्षेत्रात वरचढ होता. देश राजकारण समाज व शैक्षणिक स्थानके (गुरुकुल व आश्रम) हे धर्मनिष्ठ होते ते धर्माबाहेर जावू शकत नव्हते.

६) व्यक्तिगत – केंद्रित :-

वैदीक शिक्षण व्यक्तीचे सर्वांगीण प्रगतीकडे केंद्रित होते. शिक्षण प्रत्येक व्यक्ति साठी आहे ह्याची मुख्य काळजी घेत असत.

७) निसर्ग - सानिध्य :-

गजबलेल्या वसाहतीपासून व कोलाहल गजबज यापासून दूर निसर्ग रम्य ठिकाणी गुरुकुल व आश्रमाची व्यवस्था केली जात आहे. गुरुकुल व आश्रम स्वक्षमतेवर ज्ञानदानाचे कार्य करीत असे. त्यात भेदभाव नव्हता सर्व शिष्य एकाच पातळीवर राहून शिक्षण ग्रहण करीत नाहीत.

गुरु शिष्याच्या गरजा आश्रम व्यवस्थेतून पूर्णपणे भागविल्या जात कोणत्याही प्रकार जाचक बंधने नव्हती स्वनिर्णय आधारित व्यवस्था गुरु व शिष्य संप्रदाय ठरवित असत.

शैक्षणिक पद्धत :-

प्राथमिक शिक्षण :-

वयाच्या ५ वर्षापर्यंत माता व पित्याच्या छत्रछायेत घरीच प्राथमिक शिक्षण दिले जात होते.

घरी आई-वडील बालकास उच्चारण शास्त्र वैदिक मनोउच्चारण शब्दशंधीचे ज्ञान प्राथमिक व्याकरण व प्राथमिक गणित सुद्धा शिकत असत.

वयाच्या ७ ते ८ वर्षानंतर विद्यारंभ समारंभ किंवा व्रतबंधन समारंभ करुन पुढील शिक्षणासाठी त्याला गुरुकुलातील पाठवण्यात येत असे तेथे वयाच्या त्याला १४ ते १५ पर्यंत वेदाचा प्राथमिक अभ्यास झाल्यानंतर त्याच्या आधारित ऋषी-मूनीच्या आश्रमात उच्च पातळीचे वेदाचा अभ्यास व रितीरिवाज व कर्मकांड याचे शिक्षण दिले जाई.

अभ्यासक्रम :-

कथोउपनिशद आधारे सांगता येईल की विषयाचे दोन भागात विभागणी केली जात असे.

१) परा विद्या (अध्यात्मिक शिक्षण)
२) अपारा विद्या (भौतिक / संसारिक)

१) परा विद्या :-

या शिक्षणात चारवेद, व वेदागामधील उपनिषीधे, पूराण वितृलोक विद्या, वको वाक्य, तत्त्वज्ञान नितिशास्त्र, तर्कशास्त्र उच्चारण व सादरीकरण शास्त्र इ. विषयाचे सखोल ज्ञान देणाऱ्या ग्रंथाचे शिक्षण.

२) अपारा विद्या :-

ह्या प्रकारच्या शिक्षणात इतिहास, आरोग्यासाठी आयुर्वेद, अर्थशास्त्र, खगोलशास्त्र, भौतिक रसायन, प्राणीशास्त्र, राशी व अंकशास्त्र (गणित), भूत विद्या, जारण मारण विद्या, जादू वशीकरण विद्या इ. युद्धशास्त्र राजनिती इ.

शिकविण्याच्या पद्धति :-

वैदीक काळात शिकविण्याच्या दोन पद्धती होत्या.

१) मुखोद्‌गत करणे.
२) अध्यात्मिक चिंतन व मनन.

१) मुखोद्‌गत पद्धत :-

घरकुल म्हणजे माता-पिता कडून ५-६ वर्षापर्यंत पाठांतर पद्धतीने प्राथमिक उच्चारण रितीरिवाज याचे ज्ञान दिले जाईनंतर पूढील काळात गुरुकुलात याच पद्धतीने शिक्षण दिले जात असे. पुढे जाऊन श्रवण व मनन एकाग्रता या गोष्टीचे सरावाने ज्ञान मिळविणे ज्ञात असे.

आश्रमात निधीध्यास ध्यान आराधनात एकाग्रता चिंतन मनन ह्या मार्गाने संपादित केले जात असे. उच्च ज्ञान मिळण्यासाठी गुरु सानिध्यात राहून अनुभूती व अनुभवातून ज्ञान दिले जाई स्वाध्याय ही शिक्षणाची उच्चतम पायरी होय. ह्या द्वारे शिष्य पुढील काळात आपण स्वबळावर ज्ञान वाढविण्यास समर्थ होत असे.

शिस्त :-

- खालील नियम शिष्य व गुरु यांना दोघाना काटेकोर पणे पाळावे लागत होते.
- गुरु सन्मान शिष्यानी पाळलाच पाहिजे असा गुरुकुलात नियमावली असे.
- विद्यार्थी वर्गासाठी कडक शिस्त व नियमांचे पालन करावे लागते.
- विद्यार्थी किंवा शिष्य याच्यासाठी पोशाखाविषयी खास नियम पाळावे लागत असे.
- अध्ययन काळात अविवाहित राहण्याचा नियम बंधनकारक होता.

गुरु :-

वैदीक काळात शिष्य व समाज यांना उच्च ज्ञानाचा बहुमानाचा दर्जा देत असत. गुरु शिवाय आश्रम शिक्षण ही कल्पनाच करु शकत नाही गुरु नाही म्हणजे शिक्षण नाही. राजापेक्षा

ही गुरुस्थान मानाचे होते. राजा सुद्धा गुरुला बहुमानाचे स्थान देत असत. वेळोवेळी सल्ला मसलत सुद्धा घेत असे. गुरुशब्द प्रमाण मानला जात असे.

२.४ वेदांन्ताच्या शैक्षणिक फलितार्थ :-

१) सुसंस्कृती व संस्कृतीचा अभिमान :-

आज आपण स्वतःला पुढालेले समजणाऱ्या कालखंडात रहात आहोत. तरी आम्हाला प्राचीन संस्कृतीचा व पूर्वजांचा अभिमान वाटतो. आजसूद्धा आम्ही चरित्र व अध्यात्म तत्त्वज्ञानाला प्राधान्य देतो. पैसा, सत्ता, अत्याचार, व्यवहार चातुर्य ह्याना आम्ही आज सुद्धा गौण मानतो. त्याचे कारण आमच्या पूर्वजाननी वैदीक काळापासून अनुवंशीतने आलले, आध्यात्मिक तत्त्वज्ञानाचा वारसा आजच्या मॉडर्न शिक्षण पद्धतीवर वैचारिक प्रभाव ठेवून आहे.

२) गुरु - शिष्य नातेसंबंध व शिस्त :-

वैदीक काळात गुरु व शिष्य यांच्यामध्ये सलोख्याचे व आदर युक्त शिस्तीचे सर्व जगाला माहित आहे.

३) अभ्यासाचे विषय :-

मानवतावादी, विश्वबंधुत्त्व जागतिक शांती हे वैदीक शिक्षणाच्या अभ्यासक्रम व साहित्यातील अविज्य भाग आहेत.

४) अध्यापन पद्धती :-

वैदीक कालीन शिकविण्याचे काही अध्यापन पद्धती आजच्या शैक्षणिक वर्गात सुद्धा फलदायी ठरतात.

५) बालकाचा सर्वागण उत्कर्ष विकास :-

ग्रुप शिक्षणात बालकाचा विकास साधण्यासाठी आजचे शिक्षण फारसे फलदायी दिसून येत नाही वैदीक कालीन व्यक्तिगत शिक्षणाची आवश्यकता आज सुद्धा आवश्यक ठरत आहे.

६) शिकण्यासाठी समान संधी :-

त्याकाळी शिक्षण घेण्यासाठी गुरुजनांकडे भेदभाव केला जात नव्हता सर्व जाती संप्रदाय वर्ण व समुदाय यांना मुक्त व समान संधी मिळत असे. आजच्या आधुनिक काळात सुद्धा शैक्षणिक समानता वर आधारित शिक्षण देतात.

७) शिक्षणाची वैयक्तिक उपयुक्तता :-

बुद्धीमत्ता व ज्ञान या वित्तेरिक्त शिक्षणाची दुसरी बाजू कला कौशल्य व प्रात्यक्षिके याच्या विचारे प्रामुख्याने लक्षपूर्वक शिक्षण व्यवस्थेत आंतरभूत केलेला शिक्षण विद्यार्थ्यांना

स्वतःच्या व्यक्तिगत उन्नमीस उपयुक्त ठरत आहे. व्यावसायिक शिक्षण शेती व कारखानेसाठी उपयुक्त अभ्यासक्रम सुरु करुन विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या पायावर निर्भर होणे शक्य झाले आहे.

८) व्यावसायिक शिक्षण व वैदीक अंकगणित (अंकशास्त्र) :-

व्यापार व व्यवस्थापन (मार्केटींग) वाणिज्य शिकण्याकडे कळ वाढीस लागल्याचे दिसून येतो. देशविदेश व भौगोलिक क्षेत्रातील विविध भाषा ज्ञान व वस्तू विनिमयासाठी अंकशास्त्रीय वैदीक गणिताच्या अभ्यासाकडे कल वाढीस लागल्याचे दिसून येतो.

सध्याच्या काळात कॅलक्युलेटर किंवा कॉम्प्युटर ने अंकशास्त्रीय उत्तरे शोधली जात आहेत पण त्यावर काही बंधने येतात. सर्व ठिकाणी त्याचा वापर होईल याची खात्रा नाही पण वैदीकगणित तोंडी व एका ओळीत उत्तर शोधण्याची पद्धत अधर्यकारक आहे.

२.५ तात्पर्य :-

ज्ञान, जागृती विनयशीलता नम्रता शिष्यामध्ये निर्माण होणे हा प्रमुख उद्देश्य वेद अभ्यासाचे आह्यायतून साधला जात असे त्यामुळे व्यक्ती विकास होऊन संपन्नता प्राप्त होत असे.

विद म्हणजे संस्कृतमध्ये ज्ञान ह्या अर्थी वापरलेला शब्द आहे. सायनाचार्याच्या मते, चार ही वेद १) ऋगवेद, २) अथर्ववेद,३) यर्जुवेद, ४) सामवेद याच्या अध्ययनामुळे ज्ञान संपन्नता येते. त्याच सोबत अभद्र विचार व पापबुद्धी हद्पार होऊन मंगलमय व अध्यात्मिक बुद्धी निर्माण होते. स्मृती व श्रुती ह्याच्या अभ्यासात ग्रंथामुळे वैदीक काळात समाज व देश राष्ट्रे चारित्र संपन्न नितीमान व धार्मिक संस्काराचे बनत असे.

२.६ घटक अंत सराव :-

प्र. १ ला वैदीक शिक्षणाचे ठळक वैशिष्ट्याचे वर्णन करा.

प्र. २ रा आजच्या काळातील शिक्षणावर वैदीक कालीन शिक्षणाचा प्रभाव कसा दिसून येतो. थोडक्यात लिहा.

प्र. ३ रा वैदीक शिक्षणाचे शैक्षणिक फलितार्थ लिहा.

प्र. ४ था योग्य उत्तरे शोधा.

१) वैदीक शिक्षणासाठी पद्धत वापरत.

१) श्रवण २) मनन ३) निधीध्यास ४) वरील सर्व प्रकार

२) वैदीक पद्धतीच्या शिक्षणाचा प्रमुख्य उद्देश्य

अ) चित्य वृत्ती निरोप

ब) तम सो मा ज्योतिर्गमय

क) मानसिक व अध्यात्मिक उन्नती

ड) याच्या ही पलीकडील अजून काही उद्दिष्टे

३) वैदीक शिक्षणाचे प्रमुख विषय

१) देव विद्या

२) ब्रह्मविद्या

३) राशीशास्त्र

४) हे सर्व विषय

उत्तरे १(ड) २(ड) ३(d).

२.७ योग तत्त्वज्ञान (परिचय) :-

प्राचीन काळी योग शास्त्र फारच थोड्या व्यक्तीं पर्यंत मर्यादित होते. नंतरच्या काळात सुज्ञ व परीपक्व व्यक्तींनी रीती रिवाजात बदल घडवून योगाला शास्त्राचा दर्जा प्राप्त करुन दिला.

सर्तकता व जागृकता निर्माण करणारे शास्त्र म्हणून जगाला ओळख झाली. आधुनिक जीवनातील खडतर समस्यांचा सामना करण्यासाठी समर्थवान बनविण्याची क्षमता असलेले शास्त्र सामान्यांपर्यंत पोहचले आहे.

आजच्या आधुनिक काळातील शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यासाठी योग शिक्षणाकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे. म्हणून आधुनिक शिक्षणतज्ज्ञ शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यासाठी योग शिक्षणात रुचि घेत आहेत. ह्यावरुन गंभीरपणे वाटते की, विद्यार्थ्यांमध्ये राष्ट्रीय बलाचे विकास आणि वैज्ञानिक स्वभाववैचित्र्य या शिवाय शिक्षणाचा ध्येय मन व आत्मांची मुक्ति सुद्धा झाली पाहिजे.

२.८ योग ची संकल्पना :-

प्राचीन काळी असलेल्या सहा तत्त्वज्ञानांमध्ये न्याय, वैद्य, शिस्त, मिमांसा, वेदांत, सांख्य व योग यांचा अभ्यास केला जात असे.

शरीर व मन यांना एका विशिष्ट स्थितीच्या पातळीवर नेण्याचा अभ्यास म्हणजे योग विद्या होय. मानवाचे मानसिक व शारीरीक बल वाढून सर्वश्रेष्ठत्त्व प्राप्त करु शकतो मानवाला उपसर्ग मानव म्हणून बदल करण्याकरीता त्याच्या प्रत्येक स्तरामध्ये (शारिरीक, बौधिक व अध्यात्मिक) समतोल आणि स्वरसंवादात आणणे आवश्यक आहे.

योगाचे प्रकार :-

१) भक्ति योग
२) ज्ञान योग
३) कर्म योग

४) मंत्र योग
५) लय योग

शारीरीक नैतिक, मानसिक आणि अध्यात्मिक पूर्णत्व प्राप्त करण्यासाठी खालील आठ मार्ग योग साधनेसाठी सुचवले जातात. ज्यामुळे शारीरीक बल (शक्ती) व मानसिक सामर्थ्य प्राप्त होतो.

१) यम
२) नियम
३) आसने
४) प्राणायम
५) प्रत्याहार
६) धारणा
७) ध्यान
८) समाधि

१) यम :-

मनोविकार, वासना, पैसे मिळवण्याची लालसा सत्य नाकारणे या सर्वांपासून आत्मसंयमन करणे. स्वतःच्या भावना, इच्छांना आवर घालून दुसऱ्यांना दुःख पोहचणार नाही. या प्रकारच्या शिस्तीला (वागण्याला) 'यम' असे म्हणतात.

२) नियम :-

स्वतःला समाधानी व सुखी होण्यासाठी आपण स्वतःसाठी चांगल्या सवयी लागण्यासाठी कराव्या लागणाऱ्या गोष्टी म्हणजे 'नियम' होय.

३) आसने :-

शरीराच्या विशिष्ट योगीक अवस्था प्राप्त करण्यासाठी शरीराला कष्ट किंवा ताण पडू न देता व श्वसनावर नियंत्रण करण्यास 'आसन' असे म्हणतात. त्यामुळे मनाची स्थिरता येवून उत्साह वाढतो. शरीराला व स्नायुंना आकार व बळकटी येते.

४) प्राणायम :-

श्वास घेण्याची क्रिया नियमित करणे म्हणजे प्राणवायू आत घेणे, आत ठेवणे व बाहेर सोडून देणे यामुळे शारीरीक बल वाढीस लागून एकाग्रता व आत्मशक्ती वाढीस लागते.

५) प्रत्याहार :-

आपणास लागणाऱ्या वस्तूचा त्याग करण्याचा व त्याशिवाय नगण्याचा विचार व स्थिती याला 'प्रत्याहार' म्हणतात.

६) धारणा :-

एखादी वस्तू किंवा कार्य याकडे एकाग्रता व आत्मीकतेचा बाबत विश्वास निर्माण होण्याच्या स्थितीला 'धारणा' असे म्हणतात.

७) ध्यान :-

आपल्या मनाची एकाग्रता यासाठी खोल विचार व चिंतन करुन आपण आपल्या स्वतःचा शोध घेण्याची क्रिया म्हणजे 'ध्यान' होय.

८) समाधि :-

या अवस्थेत शरीराच्या व मनाच्या स्थितीची अलगता जाणवणे ते एकमेकांस अलिप्त होणे. त्यात फक्त स्वतः म्हणजे मी शिल्लक असतो. ती एक प्रकारची तल्लीनता असते.

जगातील मानवी जीवनाचा अंतिम टप्पा म्हणजे 'समाधि' अवस्था प्राप्त करणे हा होय. त्यासाठी वरील पाच टप्पे हे शारीरीक बाह्यात्कारी मार्गाने समाधि अवस्थेकडे जाण्यासाठी उपयोगी ठरतात. पुढील टप्पे आंतरबाह्य 'समाधि' अवस्थेपर्यंत नेतात.

वैदीक ग्रंथ कठोपनिशीधात योगाबद्दल स्पष्टपणे लिहिले आहे. 'योग शास्त्र' हे शुद्ध चरित्र व व्यक्ती विकासासाठी योग साधना ही अटळ आहे.

'भगवतगीता' ग्रंथ रचना करणारे महामुनी वेद-व्यास यांनी जीवनात प्रत्यक्ष योगाचे किती महत्त्व आहे, हे त्यांनी सुंदर पद्धतीने स्पष्ट करुन दाखविलेले आहे. आधुनिक काळातील शिक्षणात योग हा शास्त्र म्हणून स्वीकार करुन ते व्यक्ती विकास होण्यासोबत देहभान व सर्तकता या गुणांची जोपासना होते व त्यायोगे मानवीय जीवनास परिपूर्णत्त्व प्राप्त होते.

"शारीरीक, मानसिक, बौद्धिक तसेच अध्यात्मिक तत्त्वाची व ज्ञानाची वाढ होण्यासाठी इतकेच नव्हे तर व्यक्तीगत योग्यतेची कक्षा वाढविण्यास व अपूर्णत्वाची वाढ करण्यासाठी योग्य प्रयत्न योगाद्वारे करणे हा उत्तम मार्ग आहे."

योग व प्राकृतिक स्वास्थ्य यांचा फार जवळचा संबंध आहे. याबाबत आजचे शास्त्रज्ञ, डॉक्टर, मानसोपचार तरज्ञ, शिक्षण तरज्ञ, यांचे जागतिक पातळीवर एकमत झालेले आहे.

२.९ योग शास्त्राचे शैक्षणिक फलितार्थ :-

योग शिक्षण ही संज्ञा साधारणपणे शिकणे व शिकविणे या समांतर होणाऱ्या क्रियेसाठी आहे योगीक साधनांमुळे शिकविण्याचे कार्य उत्तम पद्धतीने व सहजतेने पार पडते. ज्यायोगे शिस्त व सामाजिक योग साधनाद्वारे शिक्षण ही एक पायाभुत गरज आहे. या पद्धतीने सर्व शिक्षण क्षेत्रात झपाट्याने वाढ होत आहे. आधुनिक शिक्षण पद्धती सुद्धा योग द्वारे शिक्षण देण्याच्या

पद्धतीवर भर देत आहे. शिक्षण कार्यात योगामुळे व्यक्ती – व्यक्तींमधील सामंजस्य वाढीस लागते. सर्व प्रकारे वर्तणूक सुधारते. आपापसात प्रेमभाव निर्माण होतो.

भारतीय शिक्षणाच्या दृष्टीक्षेपात नवीन आव्हानांना तोंड देणे आवश्यक आहे. शिक्षणाद्वारे मुख्यत्वे शारीरीक, मानसिक, बंधुभाव व सद्वर्तन या गोष्टी वाढीस लागणे आवश्यक आहे. आधुनिक शिक्षण पद्धतीला हे सुद्धा लक्षात घेणे आवश्यक आहे की शिक्षणामुळे सामाजिक व लोकतांत्रिक राज्यासाठी घटनात्मक अभ्यासाची ओळख व्हावी, याशिवाय व्यक्तीगत विचारसरणी वाढीस लागून राष्ट्रीयत्वाची भावना निर्माण करणे हा मुख्य उद्देश शिक्षणाचा असावा. मन व आत्मा यांना शिक्षणामुळे मुक्तता प्राप्त होऊन देशाचे चरित्र वाढीस लागून शास्त्रीय दृष्टीकोन निर्माण होईल हेच शिक्षणाचे अंतिम ध्येय आहे. आचार्य विनोबा भावे आणि महात्मा गांधी यांनी सांगितलेले आहे की, भारतीय जनतेला अशा शिक्षणाची आवश्यकता आहे की ज्यामुळे अध्यात्मिक शक्ती वाढीस लागेल. उद्योग निर्माण होऊ शकेल व सहयोगी जीवनाची प्रेरणा मिळेल.

गांधीजींनी शिक्षणाचे तीन मूळ टप्पे सांगितले आहेत.

१) योग
२) उद्योग
३) सहयोग

शैक्षणिक पद्धती मधील योगाचे कार्यक्षेत्र :-

शिक्षण क्षेत्रात असे दिसून आलेले आहे की, ज्या ठिकाणी योगीक सराव असेल तर सकारात्म बदल होऊन शैक्षणिक कार्य पार पडेल.

शारीरीक अडचणींवर उपयोगी पडते. तसेच मानसिक स्वास्थ वाढीस लागून ताण तणावापासून मुक्ती मिळवण्यास मदत होते. भावनिक नियंत्रण येवून कार्यकुशलता वाढीस लागते.

'योग' चा सकारात्म दृष्टीक्षेप :-

१) इच्छा शक्तीची वाढ.
२) कार्यासाठी ध्येयमग्नता वाढीस लागणे.
३) शिक्षण व प्रशिक्षणाने आत्मशक्ती वाढवणे.
४) सुप्त शक्ती जागृत करणे.
५) कौशल्य व एकाग्रता वाढीस लागणे.

'योग' शिक्षणाचे ध्येय :-

- मानवी व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वकश विकास.
- शारीरीक, मानसिक तसेच अलौकिक विपत्ती पासून विद्यार्थ्यांना मुक्त करणे.
- शारीरीक, मानसिक, बौद्धिक व अध्यात्मिक वाढ होणे.

- विद्यार्थ्यांना नैतिकतेसाठी तयार करणे.
- मानवी स्वभाव समजणे.
- वैज्ञानिक वृत्ती, तर्क व बौधिक शाखांचा विकास करणे.

शिक्षक :-

- शिक्षकाचे अत्यंत महत्त्वाचे स्थान असे.
- शिक्षकांनी फक्त शाब्दीक सादरीकरण न करता, प्रात्यक्षिक करुन दाखवावे.
- विद्यार्थ्यांसोबत योगीक प्रात्यक्षिके सादर करावी (शास्त्रीय पद्धतीने).
- शिक्षक हा ज्ञान शक्ती, इच्छा शक्ती व कार्यशक्तीने निपूण असे.
- शिक्षकाची आजच्या काळातली शास्त्रज्ञाची भूमिका असावी.

विद्यार्थी :-

- विद्यार्थ्याने विश्वासपुर्वक शिक्षकांकडे समर्पित व्हावे ज्यामुळे संपूर्ण उपाय मिळतील.
- शिक्षकाशिवाय विद्यार्थ्यांना काहीही ज्ञान प्राप्त होऊ शकत नाही.

अभ्यासक्रम :-

- ही प्रणाली मानवीय, बालकांकरिता मानसिक मनो – शारीरीक प्रशिक्षणासाठी आहे.
- विद्यार्थ्यांच्या नैतिक जीवनासाठी साहित्य पुरवते. ज्या कारणे विद्यार्थ्यांमध्ये उत्सुकता निर्माण होते.
- वैदिकशास्त्र, चिकीत्सालय, मानसशास्त्र, सामाजिक विज्ञान अशा विशिष्ट विज्ञानांचा समावेश आहे.
- मानवी शरीर किंवा विज्ञान, वास्तव मानवीय स्वभाव आणि निसर्गातील रहस्यांशी संबंधित विषय स्वीकारले.
- परिपूर्ण.
- व्यक्ती आणि समाजाच्या उत्क्रांती वादासाठी सर्वात जास्त योग्य.

शिक्षणाच्या पद्धती :-

- चित्त वृत्ती निरोध – (चांगली व वाईट विचारसरणी ओळखण्याची वृत्ती, कल्पनाशक्ति, स्मरणशक्ती)
- चित्तैकाय सर्वात जास्त महत्त्वाची पद्धती.
- वैज्ञानिक दृष्टीकोन विकसित करण्याची पद्धती.
- योगा वैज्ञानिक दृष्टीकोन स्वीकारते, पण क्रमाप्रमाणे देखील स्वीकारते.
- ही प्रणाली ज्ञान मिळविण्यासाठी पद्धती विश्वास असे.
- शिक्षणात संयोगाचे नियम, योग शास्त्रात महत्त्वाचे होते.

शिस्त :-

- शिक्षण व शिस्त हे दोन्ही एकरुप आहेत.
- योग शास्त्राचा मूळ उद्देशच शिस्त निर्माण करणे हा आहे.
- प्रत्येकाला शारीरीक, मानसिक, बौद्धिक शिस्त लागणे आवश्यक असते. तो शिक्षक असो या विद्यार्थी (शिकणारा असो वा शिकविणारा असो).
- शरीर व मनाला शिस्त लावणे उच्च शिक्षणाचा गाभा (क्रेंद्रस्थान) आहे.

भारतातच नव्हे तर आधुनिक जागतिकीकरणाच्या काळात योग शास्त्राची मदत घेणे आवश्यक ठरत आहे. म्हणून आता गंभीरतेने लक्ष देवून अभ्यास क्रमांत योग शिक्षणाचा अंतर्भाव (समावेश) करुन, योग्य वेळ व योग्य दिशा ठरवून पुढील पिढी सशक्त तसेच ज्ञानी बनतील.

'स्व' – शिक्षण :-

'स्व' म्हणजे स्वतःला स्वतःची ओळख करुन देणारे शिक्षण म्हणजेच योग शिक्षण होय.

योग शिक्षणाद्वारे स्वतःची जाणीव होऊन, सूज्ञ व समंजस्य वृत्ती ठेवण्यास शिकविले जाते. शिक्षण कार्यात ग्रांभीर्य येवून नेमस्तपणा व शिस्तशिरपणा अंगी येतो. सत्य घटनांचे ज्ञान होऊन गूण व अवगूणाची पारख करण्याचे ज्ञान प्राप्त होते.

मानवीय मन (आत्मा) ची अलौकिक (श्रेष्ठ) दर्जा प्राप्त होण्यासाठी पाठ पुरावा :-

योग शास्त्राचे सर्वोच्च ध्येय म्हणजे आत्मा व मनाला अलौकिक दर्जा प्राप्त करुन घेण्यासाठी पाठ पुरावा करणे. प्राचीन योग शिक्षणात 'निर्धाध्यास' ही एक स्थिती आहे. याद्वारे श्वसन नियंत्रित करण्याचा सराव केला जातो व त्यातून पुढे 'समाधि' अवस्था प्राप्त करणे सुलभ होते. त्यापूर्वी चिंतामुक्ती होऊन आनंदमय वृत्ती व ज्ञानमयवृत्ती कायम स्वरुपी सुरक्षितपणे टिकून ठेवण्याचा अभ्यास करीत राहिल्याने 'समाधि' अवस्था सहज प्राप्त करता येते. 'समाधि' अवस्था प्राप्त करण्यासाठी सराव करणे आवश्यक असते. गूढ चिंतनामुळे ज्ञानमय अवस्था प्राप्त होऊन, विश्वातील चराचर सृष्टीला आकलन शक्तीचे ज्ञान प्राप्त होते.

आजच्या काळातील विद्यार्थ्यांच्या मन व बुद्धी साठी क्लासेस चालतात. त्यामध्ये उथळपणा दिसून येतो बहुसंख्य विद्यार्थ्यांमध्ये गुंतागुंत व मानसिक तणाव निर्माण झालेला दिसतो. बहुसंख्य विद्यार्थी तणावपूर्व परिस्थितीत वाहत आहेत. हल्लीच्या शिक्षण पद्धतीमध्ये शांतीपूर्वक जीवन कसे जगावे याबाबत उणीवा आहेत. गुंतागुंतीच्या जीवनाच्या शैलीमध्ये शिक्षण हे विद्यार्थ्यांमध्ये तणावपूर्व वाटणार नाही. याची दक्षता घेण्याची वेळ आली आहे.

सामान्य जाणीव वाढीस लागणे :-

शारीरीक, मानसिक व अध्यात्मिक ज्ञान प्रकट (उघड) करणे, म्हणजे व्यक्ती विकास घडणे, याही पलीकडे जावून मनात सामाजिकतेची जाणीव होऊन सभोवतालच्या जीव सृष्टीची जाण व भान मनामध्ये ठसविण्याचे कार्य योग शास्त्रामुळे व्यक्तीमध्ये केले जाते.

योग शास्त्र हे मनातील विचार व भावना यासाठी जास्त महत्त्व (विशेष जोर) देते. विचारातील भले बुरे पणाची जाणीव निर्माण होऊन योग्य विचारांच्या मध्ये दृष्टीकोन व एकाग्रता येणे.

सर्वार्थाने जाणिवेची जोपासना वाढीस लागणे :-

योगाभ्यासामुळे व्यक्तीची शारीरीक, मानसिक व अध्यात्मिक ज्ञानाची पातळी प्रकट होण्यासोबत त्याच्या मनात सभोवतालच्या जीवसृष्टीची व सामाजिक दृष्टीकोनाची जाणीव निर्माण करण्यावर जास्त महत्त्व देते. ज्यायोगे व्यक्तीच्या बाह्य वातावरणासोबत आंतरिक वातावरण खोलवर परिणाम कारक योग्य विचाराची दिशा दाखविण्यास सहाय्य करते. मनाची द्वीघा अवस्थेवर खोलवर तसेच आंतरबाह्य परिणाम होऊन मनास एकाग्रता व एकचित्तवृत्ती (संयमता) निर्माण होऊन सुलभता प्राप्त होते.

सामान्य व्यक्ती कोणत्याही विचारामध्ये गुंतून जाऊ शकतात ती एक प्रकारे चंचल वृत्तीचे असल्याने भौतिक सुखाकडे त्याचा कल असतो. त्यांना चांगल्या वाईट गोष्टी चटकन लक्षात येत नाहीत. त्याचा होणारा परिणाम चांगला किंवा वाईट हे ते ठरवू शकत नाहीत. योग्य जाणीव होण्यासाठी योग शास्त्र जाणून घेतल्यास हळूहळू अनुभवाअंती सुखाची जाणीव होऊन कालांतराने शांतता अनुभवणे बाह्यवातावरणाचा बदल मान्य होऊ लागतो. सृष्टीचे सत्य रुप कळल्यानंतर खोलवर दृढविश्वास निर्माण होणे हाच मूळ योग शास्त्राचा आत्मा आहे.

इच्छा शक्तीची वाढ करणे व जतन करणे :-

सर्व कार्याच्या सुरुवातीला 'इच्छा शक्तीची' आवश्यकता आहे. तसेच कार्याच्या शेवटापर्यंत इच्छाशक्ती टिकविणे फार आवश्यक आहे.

गुणात्मक कार्य व सिद्धी म्हणजे सफलता ती प्राप्त होण्यासाठी इच्छा शक्ती हिच महत्त्वाची ठरते.

मानसिक आरोग्य सुस्थितीत ठेवण्यासाठी अष्टांग योग सिद्धी तंत्राचा वापर कसा करावा हे 'पातंजली - योग' या ग्रंथात सविस्तर वर्णन केलेले आहे. चित्त, वृत्ती स्थिर करण्यासाठी 'यम' व 'नियम' ने सुरुवात करावी लागते. 'यम' अनावश्यक गोष्टींचा त्याग करणे, नियम म्हणजे सतत कराव्या लागणाऱ्या योग्य सवयी आत्मसात करणे.

त्यानंतर शरीराच्या कुवतीनुसार आसनांचा अभ्यास करणे, त्यापूर्वी प्राणायम म्हणजे श्वसन क्रियेवर नियंत्रणाचे शास्त्र जाणून घेणे आवश्यक असते. आंतरमनावर व बाह्य मनावर नियंत्रण येणे हा प्राणायमाचा मुळ उद्देश आहे. आसनाच्या सरावाने शारीरीक बदल होऊन आतुन प्रतिकारशक्ती निर्माण झाल्याने शरीर तंदुरुस्त राहुन मानसिक बल वाढते.

वैचारिक स्थिरता प्राप्त होण्यासाठी आधुनिक डॉक्टर योग व प्राणायम या मार्गाने जाण्याचा सल्ला देतात.

उपनिषदाच्या नंतरच्या काळात योग शास्त्राचा उपयोग शरीरबांधा सुधारणे यासाठी व मानसिक, नैतिक स्वास्थ राखण्यासाठी केला जात असे. शारीरीक वेदना व इतर अडचणींवर उपाय म्हणून योग शास्त्राचा वापर होत असे.

ताण तणाव व प्राकृतिक बिघाड यावर उपाय योजना :-

योग चिकित्सेने ताण तणाव नियंत्रित करता येतात. योग साधनेमुळे स्वतः रोगमुक्ती मिळविली जाते. व आश्चर्यकारक रितीने चिंता, काळजी व अस्वस्थता व रक्तदाब यापासून मुक्ती मिळविता येते.

२.१० सारांश :-

शिक्षण औपचारिक असो वा अनौपचारिक असो ते काळाच्या ओघात अनुभवावर आधारित असते. ज्या शिक्षणाने शाश्वत सुख प्राप्त होते. ते दैवी किंवा अलौकिक श्रेष्ठ असेच असते. मानवीय शरीर व नैतिकता या आधाराने योग शिक्षण आमलात येणे शक्य होते. व्यक्तीचा सहभाग असल्याशिवाय योग शिक्षण शक्य होणार नाही.

योग शास्त्राच्या दृष्टीकोनातून सामाजिक गरजा महत्त्वाच्या ठरतात. योगशास्त्र 'यम', 'नियम', आसने आणि प्राणायम या चार गोष्टींवर भर देतात. यामुळे शिक्षणाचे सामाजिक महत्त्व ठरते. कारण सत्य, अहिंसा चोरी न करणे, संसारीक मोह टाळणे (लग्न न करणे) आवश्यक आहे. योग शिक्षणाच्या दृष्टीकोनातून शिक्षणाद्वारे व्यक्तीचे व्यक्तीमत्त्व बहुव्याप्ती विस्तारित होऊन एकाग्रता वाढीस लावणे शैक्षणिक दृष्टीने बहुमोलाचे आहे.

शारीरीक व मानसिक शिस्त हा शिक्षणाचा मुख्य केंद्रबिंदू आहे. त्याशिवाय शिक्षणाचे महत्त्व प्राप्त होऊ शकत नाही. आधुनिक काळात शिक्षक किंवा विद्यार्थी यांनी शिस्त व शिस्तीची अपरिहार्यता जाणणे आवश्यक आहे.

जर विद्यार्थी किंवा शिक्षक शिस्त जाणत नसतील किंवा एकाग्रता होत नसेल तर विषय समजणे व शिकवणे कठीण होते.

आजच्या शैक्षणिक पद्धतीमध्ये जो शिक्षक व विद्यार्थी आत्मविश्वासाने व आंतरीक अनुभूतीने विद्यार्थ्याला प्रत्येक विषयावर शिकवू शकेल. योग शास्त्रांशी संबंधित व शिकणे ह्या दोन्ही क्रिया एकाच वेळी दोघाच्या ठिकाणी परिणामकारी होणार मग शिक्षण झाले नाही असे होणे शक्यच नाही.

ही पद्धत एक आव्हान आहे, की जे शिक्षक शिकविण्यापेक्षा पुस्तकांतील सैधांतिक विषय मुलांना खडू व फळ्याच्या व नोट्सच्या माध्यमातून मुलांच्या वहीमध्ये परावर्तीत करतात.

२.११ प्रश्नावली :

१. योग शास्त्राच्या आठ अंगांची नावे क्रमवार लिहा.

२. शिक्षणाचे उद्देश, अभ्यासक्रम व शिक्षकाची शिकविण्याची पद्धत व शिक्षकाचा सहभाग याबाबत योगशास्त्राच्या दृष्टीक्षेपातून चर्चा करा.

३. शिक्षण व योग शास्त्र यांच्या संबंधाबाबत सविस्तर चर्चा करा.

४. शिक्षणात योग शास्त्राची काय भूमिका आहे सविस्तर लिहा.

❖❖❖❖

३

नास्तिक पूरोगामी विचारसरणीचे भारतीय तत्त्वज्ञान

प्रकरणाची रचना:

३.० उद्दिष्ट्ये
३.१ प्रस्तावना
३.२ बौध्द तत्त्वज्ञान
३.३ बौद्ध कालीन शैक्षणिक तत्त्वज्ञान
३.४ बुद्ध तत्त्वज्ञानाचे शैक्षणिक फलितार्थ
३.५ जैन तत्त्वज्ञान
३.६ जैनकालीन शैक्षणिक फलितार्थ
३.७ सारांश
३.८ प्रश्नावली

३.० उद्दिष्ट्ये :-

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्ही खालील गोष्टी साध्य करु शकाल.

- भारतीय तत्त्वज्ञानातील नास्तिक म्हणजे वेद शास्त्र न मानणारे शाखांचे ज्ञान प्राप्त करणार.
- जैन व बुद्ध शैक्षणिक तत्त्वज्ञान समजणार.
- जैन व बुद्ध शैक्षणिक तत्त्वज्ञानातील वैशिष्ट्ये ओळखणार.
- शिक्षणक्षेत्रातील त्यांचे योगदान समजणार.

३.१ प्रस्तावना :-

भारतीय रितीरिवाजाच्या तत्त्वज्ञानाला एकाच अच्छादनाखाली आणणे, योग्य ठरणार नाही. वैदिक तत्त्वज्ञान भारतात अधिक अंशाने मानणारे आहे. हा मोठा विस्तीर्ण भाग सोडून देणे शक्य नाही.

ज्या शाळा वैदीक तत्त्वांना मानत नाही त्यांना नास्तिकवादी तत्त्वज्ञान या व्याख्येत ओळखले जाते. ह्या पुढील तत्त्वज्ञाने समाविष्ट आहेत :

चार्वक तत्त्वज्ञान :-

ह्याचे गुणविशेष म्हणजे भौतिक व वस्तुनिष्ठ, सौंदर्य, आनंदमयी वातावरण, विचाराचे जीवन सत्यत्वसिद्ध करणे.

बौद्ध तत्त्वज्ञान :-

गौतम बुद्धांच्या शिकवणूकीवर आधारलेले आहे. ईश्वर आहे किंवा नाही हा वाद बाजूला ठेवून जीवनातील आपत्ती, भोग, मुक्ती मिळवण्याचे मार्गदर्शन करणारे तत्त्वज्ञान.

जैन तत्त्वज्ञान :-

भगवान महावीर २४ वे तीर्थकार यांनी ७ दशके बी. सी. (ख्रिस्त पूर्व) जैनधर्म पूर्नस्थापित केला.

३.२ बौध्द तत्त्वज्ञान :-

वैदीक विचार धारेतून बाजूला जाऊन भारतीय तत्त्वज्ञानाची ही एक शाखा आहे. सनातन धर्माच्या काही आचरण पोहचविण्यासाठी बुद्ध तत्त्वज्ञान उदययास आले. भहुत अंशी हिंदूत्वाशी सांगड आहे तसे कर्म चांगल्या व वाईट कर्माचे परिणाम होत असतात. आता जे भोग आहेत ते केलेल्या कर्माचे आहेत व जे चांगले कर्म कराल याचा उपयोग चांगलाच राहील. तसेच जन्म मरणाची साखळी, दु:खापासून मुक्ती म्हणजे मोक्ष किंवा निर्वाण ह्याबाबत समानता दिसून येते.

२०० BC – २०० AC ह्या काळात गौतम बुद्धांनी जी शिकवण दिली. ती एक प्रकारे नितीशास्त्राची शिकवण दिली. इश्वरीय अस्तित्त्वाला महत्त्व न देता जीवनाशी संबंध असतो. तात्वीक बाबींच्या विचाराला प्राधान्य दिले. सामान्याचे जीवनातील भोग, यातना याबाबत सुटका कशी होईल याचे मार्गदर्शन त्यांनी केले. सामान्यांना बुद्धवादी, निरर्थक, चर्चेपासून लाभ होणार नव्हता. त्यांना त्यांच्या सतावणाऱ्या संसारीक प्रश्नापासून मूक्तता होऊ शकते. हे सत्य त्यांनी दाखविले.

१) या ठिकाणी दु:ख आहे.
२) या दु:खाला कारणे आहे.
३) दु:खाला निरोध आहे.
४) दु:ख निवारण्याचे मार्गपण आहे.

जीवनातील दु:खापासून मुक्त होऊन निर्वाण मार्गाकडे जाण्यासाठी आठ पायऱ्यांनी जावे लागते.

१) सम्यक दृष्टी
२) सम्यक संकल्प
३) सम्यक वाक्य

४) सम्यक कर्मान्त
५) सम्यक आजीव
६) सम्यक व्यायाम
७) सम्यक स्मृती
८) सम्यक समाधी

३.३ बौद्ध - शैक्षणिक तत्त्वज्ञान :-

सर्वासाठी शिक्षण ह्या मुख्य मुद्यावर बुद्धांनी शैक्षणिक कोणताही भेदभाव न ठेवता सर्वासाठी शिक्षण हे ध्येय ठेवून शैक्षणिक संस्थानांची वाढ केली त्या काळात नालंदा, तक्षशीला, विक्रमशीला, बलूभी, औदंतापूरी, अमरावती, नागहल्ला, सारनाथ इ. शिक्षण देणारे विद्यापीठ भारतात प्रसिद्ध होते. देशविदेशातील विद्यार्थी या विद्यापीठात शिक्षण घेण्यासाठी येतात. या ठिकाणी विहार व संघ विस्तारित प्रमाणात होते व सर्वांना शिक्षणासाठी प्रवेश दिला जात असे.

शिक्षणाचा ध्येय :-

बुद्धकालीन शिक्षणपद्धतीने ज्ञानाचा विस्तारावर विरोध भर दिलेला होता. सामाजिक सुधारणा व्यावसायिक शिक्षण धर्माचा प्रसार, चरिक्षवान व्यक्तिमत्त्वाची वाढ हे मूळ हेतू होते.

१) बुद्ध धर्माच्या तत्त्वाचे आचरण करणे.
२) सदवर्तन व अहिंसेचे पालन करणे.
३) शेवटी निर्वाण चे हेतू साध्य करणे.
४) बुद्ध धर्माचा प्रचार करणे.
५) वेदांचे कर्मकांड व रितीरिवाज बदलणे.
६) जातीभेद नष्ट करणे.
७) सर्व लोकांपर्यंत बौद्ध शिकवण पोहोचवणे.
८) ज्ञान मिळविण्यासाठी यज्ञ व बली प्रक्रिया सोडून देणे.
९) शिक्षण हे बहुजन व स्थानिक भाषेतून देणे.
१०) व्यक्तिगत प्रगतीपेक्षा सामाजिक प्रगती होण्याच्या दृष्टीकोनातून शिक्षण देणे.
११) बुद्धांने दिलेल्या नवीन प्रणाली प्रमाणे शिक्षण देणे.

शिक्षणाची मुलतत्त्वे :-

१) 'अविद्या' म्हणजे अज्ञान हे सर्व दु:खाचे मूळ असते ते नष्ट व्हावे या कारणासाठी शिक्षण देणे आवश्यक आहे.
२) शिक्षण हे शांत वातावरणात दिले जावे. त्यासाठी गुरुकुल ऐवजी व शैक्षणिक संस्था स्थापन्यात याव्यात.
३) विद्यार्थ्यांना लोकतंत्र वातावरणात शिक्षण दिले जावे.

४) विद्यार्थ्यांना सर्व सुखसोईच्या गरजांपासून दूर ठेवावे.

५) साधवी/द्यरिका (नवीन प्रवेशार्थीचे शिक्षण) सुरु होण्यापूर्वी 'पबज्जा विधी' करणे आवश्यक असे. त्यासाठी दहा नियम पाळावे लागतात. १२ वर्षे पर्यंतच शिक्षण काळ होता.

६) वयाच्या २० वर्षानंतर 'उपसंपदा' ही विधी केली जात असे. यानंतर पुढील विद्यार्थी उच्च शिक्षण घेण्यास पात्र होत असे.

शिक्षण प्रणाली :- (द्वि-विभागीय पद्धत)

१) सर्वसामान्य प्राथमिक शिक्षण
२) उच्च शिक्षण

प्राथमिक शिक्षण :-

सर्वसामान्य प्राथमिक शिक्षण हे वयाच्या १२ वर्षे पर्यंत दिले जात असे. हे शिक्षण धार्मिक पद्धतीचे असे. या काळात वाचनाचे नियम, लिखाण व गणित सराव, धार्मिक ज्ञान यांचा समावेश असे.

१) हेतू विद्या, २) न्याय विद्या, ३) अध्यात्म विद्या व व्याकरण, शिल्प स्थान व तंत्रज्ञान हे विषय शिकवले जात.

उच्च शिक्षण :-

प्रात्यक्षिक व सैद्धांतिक पद्धतीने उच्च शिक्षण फक्त बौद्ध धर्म प्रचारक व रितीरिवाजाचे मार्गदर्शक म्हणून कार्य करणाऱ्या भिक्खूंना शिक्षण देण्यात येई.

उच्च शिक्षणाचा अभ्यासक्रम :-

बुद्ध धर्म, हिंदूधर्म व जैन धर्म यांचा तौलनिक अभ्यास इश्वर शोध शास्त्र तत्त्वज्ञान, तर्कशास्त्र, संस्कृत पाली खगोलशास्त्र, ग्रहगोलशास्त्र, वैदकशास्त्र, कायदा, राज्यकारभारशास्त्र, तंत्रविज्ञानशास्त्र.

शिक्षणाच्या पद्धती :-

१) प्रामुख्याने मौखिक
२) प्रश्नोत्तर चर्चा वाद, संवाद
३) आग्र, शिष्य प्रणाली. (निरीक्षक प्रणाली)
४) निसर्ग अभ्यास व प्रवास
५) पुस्तकातून ज्ञान मिळविणे
६) सभा व वादविवाद
७) शिक्षणाची भाषा पाली वापरत असे. परंतू स्थानिक भाषेतून शिक्षण देण्याची प्रथा सुद्धा होती.

शिक्षक, विद्यार्थी यांच्यातील संबंध :-

१) प्रेमाचे, सलगीचे व शुद्ध स्वरुपाने नाते असे.

२) शिक्षक, नामांकित विद्वान तर असलेच पाहिजे त्याशिवाय स्वतःमध्ये प्रेरणात्मक श्रेष्ठता सुद्धा असावी.

३) विद्यार्थ्यासोबत शिक्षकांचे जीवनमान साधे, सतत अभ्यास करणारे, अविवाहित जीवन जगणारे, चरित्रवान असे शिक्षक विद्यार्थ्यानसोबत मठात रहात असत.

४) शिक्षक व विद्यार्थी हे दोघे मिळवून विचारशक्ति घेण्याचे आणि अनुभवाचे अधिकारी असणे गरजेचे होत.

५) विद्यार्थ्यांना स्वातंत्र्य विचारांचा उपयोग करणे आवश्यक होते व त्याकडे लक्ष दिले जात असे.

६) वर्तन व नितीमत्ता यांची शिस्त पाळणे बंधनकारक असे.

७) स्वतः आत्मसंयमी जीवन जगण्याची क्षमता मिळविणे आवश्यक होते.

३.४ बुद्ध तत्त्वज्ञानाचे शैक्षणिक फलितार्थ :-

१) बहुजन हिताय :- बुद्धकालीन शिक्षण व्यवस्थेमध्ये जात, धर्म, पंथ, वर्ण व देश ह्या गोष्टींना थारा जात नसे सर्वांना शिक्षणाची समान संधी मिळत असे.

२) संपूर्ण व्यक्तिमत्त्वाचा विकास :- बुद्धकालीन शिक्षण पद्धतीमध्ये नवशिकावू विद्यार्थ्याचे मानसिक, बौद्धिक व अध्यात्मिक विकासावर जोर, ह्या गोष्टीला महत्त्व दिले जात होते, आज सुद्धा शिक्षणाचे ध्येय व्यक्तिमत्त्वाचे एकात्मतेला जास्त महत्त्व आहे.

३) शारीरीक शिक्षेला मनाई :- बुद्धकालीन शिक्षणपद्धतीमध्ये कोणालाही शारीरीक शिक्षा करण्यास बंदी होते. आजच्या शिक्षणाच्या वातावरणात सुद्धा ही गोष्ट आढळते.

४) सकारात्मक विचारांचा दृष्टीकोन :- शास्त्रशुद्ध व तर्कशुद्ध विचारांची शिकवण होती.

५) नितीशास्त्रीय :- निर्वाणाकडे जाण्याचा अष्टांगमार्ग जगमान्य आव्हान आहे.

६) शिक्षणात लोकतंत्र वातावरण :- विद्यार्थ्यांना शिक्षण ग्रहण करताना चौकशी करण्यासाठी, स्वतंत्र वातावरण देत होते. लोकसत्तक व प्रजासत्तक प्रक्रिया लक्षात ठेवून शैक्षणिक संस्था चालत असे.

७) सदवर्तनाचा विकास :- बौद्ध शिकवणूक ही व्यक्तीच्या सर्वांगण गुणांची वाढ कशी होईल, ह्या तंत्रानुसार मार्गदर्शन देत ही गोष्ट आजच्या शिक्षणात सुद्धा महत्त्वाची आहे.

८) नैतिक शिस्त :- नैतिक शिस्तीसाठी बौद्ध भिक्खूंना प्रतिज्ञा घ्यावी लागत असे. निसकांचन अवस्थेत शिक्षण कार्य करावे लागत असे. चारित्र्य, नैतिक शिस्तीचा मूळ तत्त्व मानले जात.

९) स्वावलंबनात्मक / स्वावलंबी जीवन :- स्वावलंबी जीवन जगण्यासाठी हस्तकला, कौशल्य, विणकाम, सुतकाम, इ. विषय शिकविण्याला महत्त्व दिले जात असे.

१०) व्यवहारिकता :- कोणत्याही गोष्टीत बदल केला जात असे बदलणाऱ्या परिस्थितीतील योग्य बदल करणे व जगातील बदलानुसार शिक्षण व व्यवहार केला जात असे जागतिक पातळीवर शिक्षण दिले जात असे. आजच्या जागतीकीकरण युगात सुद्धा व्यवहारवादी दृष्टीकोन असणे आवश्यक आहे.

११) शिकविण्याची पद्धत :- बौद्ध कालखंडात तोंडी अध्यापन पाठांतर या पद्धतीने प्रशिक्षण दिले जात असे. उच्चस्तरीय शिक्षणासाठी चर्चा, वादविवाद, संवाद, प्रश्नोत्तरे, विद्वान व्याख्याने, सभा, प्रवास, क्षेत्रभेटी आयोजित केल्या जात असे.

१२) आंतरराष्ट्रीय प्रभाव :- भारताबाहेरील देशात बौद्धकालीन शिक्षणाचा मोठा प्रभाव होता. पूर्वेकडील देशांमधून येऊन लोक येथील मठात व युनिर्व्हसीटीमध्ये अभ्यासाकरिता येत असत. त्यामुळे देशोदेशीच्या संस्कृतीचा देवाणघेवाण होण्यास सुरुवात झाली.

१३) मूल्य शिक्षण आणि चारित्र्य विकास :- चारित्रसंवर्धन व नैतिकता जपण्यासाठी गौतमबुद्धांनी अष्टांगमार्ग सांगितला त्यासाठी ध्यानधारणा व समाधी अशा भव्य भार्ग प्राप्त होते. त्यानुसारच व्यक्तिच्या चारित्र्याचा तसेच नैतिकतेचा विकास शिक्षणाच्या माध्यमातून करणे बौद्धकालीन शिक्षणाचे ध्येय होते.

१४) अभ्यासक्रम :- अभ्यासक्रमामध्ये प्रापंचिक आणि धार्मिक विषयांचा समावेश होता.

१५) विद्यापीठाची रचना व संघटन :- बौद्धकालीन निर्माण झालेले विद्यापीठे आज सुद्धा कार्यरत आहेत आणि मार्गदर्शक ठरणारे आहेत. नालंदा आणि वल्लभी विद्यापीठांची रचना खूप प्रगत होती. झे अजपर्यंत वेगवेगळ्या विद्यापीठांच्या रचना व संघटनासाठी परिणामकारक ठरत आहेत. उच्च शिक्षणासाठी मर्यादित वय, नियम आणि पूर्व प्रवेश चाचणी.

१६) शिक्षण म्हणजे सामाजिक संस्था :- शिक्षण हे सामाजिक संस्था हे अस्तित्त्व बौद्ध शिक्षण प्रणालीचा परिणाम आहे.

- आजसुद्धा ह्या बाबींसाठी सहाय्यभूत ठरत आहे.
- **प्रात्यक्षिक विषयांमध्ये शिक्षण प्रदान :-** बौद्ध शिक्षण कालातले महत्त्वाचे योगदान म्हणजेच प्रात्यक्षिक विषयांमध्ये शिक्षण प्रदान करणे ही प्रथा आज सुद्धा दिसून येते.
- **सामुदायिक अध्यापन पद्धती :-** एकही संस्थेत अनेक शिक्षकांची प्रस्तुती व सामुदायिक अध्यापन पद्धती ह्या काळापासूनच मांडली गेली आहे.

३.५ जैन तत्त्वज्ञान :

जैन तत्त्वज्ञान हे स्वतंत्र विचारधारांवर आधारित व अनेक दृष्टीकोन असलेला बुद्धधर्मापेक्षा स्वतंत्र्य विचाराचा धर्म आहे. 'जी' म्हणजे जिंकणे. त्यांनी आपले मनोविकार वर ताबा मिळवलेला आहे, अशी व्यक्ति स्वतःला नियंत्रित करीत असते.

जैन धर्माच्या इतिहासात एकूण २४ तीर्थंकार आहेत. शेवट २४ वा महावीर वर्धमान हे तिर्थकार मानले जातात. त्याचा काळ गौतम बुद्धाच्या समकालीन मानले जात. जैन धर्माचा प्रचार हा बाहेरील देशांत कमी आहे. पण भारतात हा धर्मप्रकार आहे.

जैन तत्त्वज्ञान आणि त्याचे संस्कृतीचे प्रभाव सांस्कृतिक, तात्विक आणि राजकीय क्षेत्रात अशिया खंडातल्या संस्कृतीच्या सुरुवात झाल्या पासून आहे. जैनाचे विश्वास देवताचे अस्तित्त्वातर नसून आत्माचे अनेकतेवर आहे, त्यांच्या तत्त्वात जेवळी प्राणीमात्रांची संख्या तेवढीच आत्मा असतात, प्राणी व झाडांमध्ये सुद्धा आत्माचे अस्तित्त्व आहे फक्त त्यांची सावध राहण्याची पात्रता भिन्न स्तरावर असते. प्रत्येक आत्माकडे अपार सावध होण्याची, शक्ति असण्याची व आनंदित राहण्याची क्षमता असते. अपार विश्वास, अपार शक्ति, अपार कृपाछाया म्हणजेच मुक्ति प्राप्त होण्याची अवस्था.

जैन तत्त्वज्ञानाच्या मते मुक्ति अवस्था तीन रत्नांमुळे होते. १) योग्य तत्त्व २) योग्य ज्ञान ३) योग्य सदाचार. योग्य सदाचारात खालील ५ बंधने असत.

१) खोटे बोलू नये, २) चोरी करु नये, ३) सुख, विलास व संपत्तिची लालसापासून अलिप्त रहावे, ४) निर्दयतेने वागू नये, ५) प्राणी-मनुष्य यांची, हत्या करु नय. जैन तत्त्वज्ञानाचा मुख्य तत्त्व 'अहिंसा' आणि 'सत्य' चे अनेक पैलू आहेत.

ज्ञानाच्या उप्पत्तीमध्ये जैन तत्त्वज्ञानामध्ये सत्य व साश्वत ज्ञान मिळवण्यासाठी तीन मार्ग स्वीकारले आहेत. १) ग्रहण, २) निर्णय, ३) साक्ष.

जैन धर्माची व्यावहारिक शिकवणूक :-

१) तीन रत्ने किंवा तीन हिरे म्हणजे मौल्यवान जीवनाचे हक्क सूत्रे आहेत.

२) पाचव्रते किंवा प्रतिज्ञा ह्या सर्वसामान्य जीवन जगण्यास करतात.

३) अहिंसा हे भारतीय शिकवणूकीमधील उच्च पातळीचे आहे. पण जैन धर्मामध्ये अहिंसेला स्पष्ट अर्थ आणि खोलात समजले गेले आहे. ते म्हणजे शब्द, विचार आणि प्रत्येक कार्यामध्ये अहिंसा.

४) व्यक्तिगत स्वरुपावर जोर जैनाचे अंतिम ध्येय म्हणजेच व्यक्तिमत्त्वाचे विकास. जैन शिकवण सामाजिक आणि सहनशीलतेचा प्रतीक आहे. सर्वच सुखी ह्या मतावर विश्वास करणारे आहेत.

५) जैनमूनीसाठी व्रत वैकल्य अधिक कडक नियम व शिस्तीचे असतात. सामान्यासाठी नियम व शिस्त दुसऱ्या प्रकारची असतात.

६) मुक्ती:-आत्मकर्मामुळे बंदिस्त होतो. आत्माला कर्मापासून सोडवण्यासाठी प्रयत्न ह्याला मूक्त करण्याचा मार्ग जैनधर्माने जगाला दाखवला आहे.

७) मोक्ष :- म्हणजे आत्मा व भौतिक देह यांची भागिदरीतून सोडवणूक करणे व पुन्हा एका आदर्श जीवात्माच्या निर्मितीसाठी भागीदारी करणे.

८) ह्या जगाच्या कोण एक निर्माता आहे (देव) असे म्हणणे बरोबर नाही. जैन धर्माच्या मते, मानवी देहातील जीव आत्म्याचा विकास पूर्णत्वाकडे नेल्यास तोच स्वतःदेवत्वरला जावून पोहचतो.

९) जैन मत अर्थात आणि अनेकतत्त्व आहेत कारण ते जीव आणि वस्तुनिष्ठ विषय दोन्ही गोष्टी कबूल करत.

१०) जैनाचे प्राथमिक ध्येय विश्वाचे विश्लेषण नसून आत्माचे प्राविण्यासिद्धी आहे, त्यामुळे अध्यात्मशास्त्राच्या समस्यांच्या अंतिम उत्तर शोधण्यात असफल ठरतात.

जैन शिक्षणाची उद्दिष्टे :-

१) सत्य हे सापेक्ष व बहुअर्थी ज्ञान मानले तर त्यातून अनेक अर्थ निघतात. कायमस्वरुपी काहीच नसते.

२) दिव्य ज्ञान व दिव्य दृष्टी यामुळे दोन्ही भोगही सुखापासून आत्माला अलिप्त करण्याचे शिक्षण जैन तत्त्व ज्ञानात आहे.

३) शिक्षणाद्वारे स्वं प्रकाश आले पाहिजे आणि 'जीवक' ची संपूर्ण शक्ति पुनःस्थापित झाली पाहिजे.

४) व्यक्तिगत - व्यक्तिविकास घडवणे या एका तत्त्वावर भर देण्यात येणे.

५) 'जीवा' ला सहाय्य करण्यासाठी आवश्यक ज्ञान आणि तपश्चर्या अध्यापनाने दिले पाहिजे.

६) मानवीय देहातील आत्मा हा उन्नतीला जातो व परत दुसऱ्या जगात अस्तित्त्व प्राप्त करतो. त्याचा पूर्ण तयारीचा मार्ग दाखविणारे जैन शिकबाणू होय.

७) योग्य मानाची शिकवण व प्रायश्चित्तामुळे 'जीव आत्माला' मदत होते.

अभ्यासक्रम :-

- पाप-पुण्य यांच्या तात्वीक दोन बाजू आहेत. म्हणून शिक्षणाद्वारे त्यामधील भेद जाणून घेणे जैनधर्माचा शैक्षणिक उद्देश्य आहे.
- शिक्षणामध्ये तीन रत्नाचा समावेश प्रामुख्याने केला आहे. जीवनाचे ते मूळ तत्त्व आहेत. त्यामुळे सुख व वात्सल्य (प्रेम) याची सुरुवात त्वरीत होते.
- जैन शिकवणूकमध्ये अहिंसा ह्या सद्गुणाचा मनावर ठसा निर्माण करतो. ती फक्त इच्छा राहत नाही. तशी समाजास हवीशी वाटणारी शिकवणूक आहे.
- आत्म्याला भौतिक जोखंडातून सोडविण्यासाठी नऊ तत्त्वाच्या ९ वर्गातून शिकवले जात.

अध्यापन पद्धती :-

१) ज्ञानेंद्रियांमार्फत चिंतन व ध्यानधारणा करुन ज्ञान प्राप्ती करणे, अध्यापनाने हा भाग विकसित करावी.

२) सामाजिकता, सहनशीलता व सर्वांना आनंद देणारे अध्यापन झाले पाहिजे.

३) जीव या तत्त्वात कर्माने बांधील आहे. म्हणून शिक्षण हे प्रात्यक्षिकावर आधारित व ध्येयकेंद्रित असावे.

शिस्त :-

१) स्वयंम् शिस्त व मेहनत यांना अतिशय महत्त्व आहे.

२) व्यावहारिक व संसारी शिस्तीच्या बंधनातून मुक्तीचा मार्ग (घर संसारी व्यक्तिंना) शोधणे आवश्यक आहे.

३) माणूस नैतिक मध्यस्त राहून विचारपूर्वक व्यवहार केल्यास शाश्वत सूख व समृद्धी प्राप्त करु शकतो.

३.६ जैनकालीन शैक्षणिक फलितार्थ :-

१) जैना योगदान :- कालखंडाचे कला, स्थापत्य व साहित्यात मोठे योगदान आहे. जैन तत्त्वज्ञान आणि संस्कृतीचा सांस्कृतिक, तात्विक आणि राजकीय क्षेत्रात भव्य प्रभाव आशिया खंडाच्या सुरुवाती पासून दिसून येतो.

२) अंहिसेवर विशेष जोर :- जैना तत्त्वज्ञानाचे प्रामुख्याचे वैशिष्ट्ये म्हणजे त्यांचा अहिंसेवर, नैतिकेवर, सत्याचे अनेक पैलूंवर विशेष जोर.

३) एकात्मिकता :- जैना तत्त्वज्ञानाचे योगदान भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या विकासात महत्त्वाचे स्थान आहे. जैन तत्त्वज्ञानाच्या काही संकल्पना उदाहरणार्थ अहिंसा, कर्म, मोक्ष, संसार इत्यादी. इतर भारतीय धर्म, तत्त्वज्ञान आणि शिक्षण ह्या पैलूंना वेगळे करणे अशक्य आहे.

४) अनुकंपाची संकल्पना :- बौद्ध व जैना तत्त्वज्ञानात सर्व प्राणिमात्रावर दयाची भावना असावी हे मत दोन्ही तत्त्वज्ञानात स्पष्ट दिसून येतो.

५) शांतीवादातला योगदान :- सर्व प्राणीमात्रावर निःसंशय आदर असावे त्याचप्रमाणे कुकर्मांचा अवरोध करण्यासाठी सर्वात उत्तम मार्ग अहिंसा आहे. ह्या गोष्टींवर जैना आणि बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा अत्यंत जोर होता.

६) कर्मांचे नियम (कारण व परिणाम) :- सर्व विश्वाचे एकच नैतिक नियम आहे, ते वाईट व पाप कर्त्यांना सजा देतो व सत्धर्म व चांगल्या कार्यांना चांगले फळ देतो, असा विश्वास आहे की माणसाचे सत् कर्मच स्वर्ग निर्माण करते व वाईट कर्म नरक निर्माण करते, आपले चारित्र्य स्वर्ग किंवा नरक ठरवतो. सर्व तत्त्वज्ञानाचा शाखांमध्ये ही महत्त्वाची बाबी स्पष्ट दिसून येते.

७) शिक्षणाचे ध्येये :- भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या शिक्षणात नमूद केलेले काही तात्विक व धार्मिक उद्दिष्टे ठेवून, शिक्षणातील ध्येये नेहमी त्याप्रमाणे तयार केलाी जात आहेत.

८) ज्ञानाचा उच्च दर्जा :- ज्ञानाचा सर्वात दर्जा म्हणजे अंतर्ज्ञान माणसाला विश्व एकात्मतेची जाणीव प्राप्त होते. जवळजवळ सर्वच भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीकोनाचा मूलतत्त्व ह्या मुद्यांवर आहे.

३.७ सारांश :-

शिक्षण हे अधिक व्यापक बनविले पाहिजे व जीवनाकरीता असणाऱ्या अनेक बाबी शैक्षणिक संस्थांनी व्यक्तीला दिले पाहिजे याची जाणीव या कालखंडात दिसून येते. व्यावहारिक विषयांमध्ये शिक्षण प्रदान करणे ह्या कालखंडाचे महत्त्वाचे योगदान आहे. सर्व सामाजिक स्तरापर्यंत शिक्षण उपयोगी झाले जसे आजचे सर्व शिक्षण अभियान जैना शिक्षण काळाचा खंडाच्या सारांशाने विचार केल्यास आपणास दिसून येईल की जैन तत्त्वज्ञान हे अहिंसा या तत्त्वावर अतिशय महत्त्व देत. तसेच सत्याचा अनेक पैलूंचा विचार करण्याचे शिकवते. नैतिकता व नितिशासन ही धार्मिक उद्दिष्ट्ये, हिंदूधर्म, बौद्ध, जैन धर्मात समाविष्ट असलेले आहेत.

३.८ प्रश्नावली :-

प्र. १ बौद्ध शिक्षणाची वैशिष्ट्ये लिहा.

प्र. २ खालील परंपरे - बाबत टीका करा.

१) पब्बज्जा

२) उपसंप्पदा

३) उच्च शिक्षण

प्र. ३ बौद्ध शिक्षणात शिक्षणाची ध्येये, आणि शिक्षकाच्या भूमिकेची चर्चा करा.

प्र. ४ बौद्ध शिक्षणात शिक्षणाची ध्येये, अभ्यासक्रम, अध्यापन पद्धती आणि शिक्षकाची भूमिकेची चर्चा करा.

प्र. ५ बौद्ध शिक्षणाचे शैक्षणिक फलितार्थांची सविस्तर चर्चा करा.

प्र. ६ जैनाचा शिक्षणाच्या विविध घटकांवर होणारा प्रभाव स्पष्ट करा.

प्र. ७ जैना शिक्षणाचे शैक्षणिक फलितार्थांची सविस्तर चर्चा करा.

❖❖❖❖

४

शैक्षणिक इस्लामिक तत्त्वज्ञान

प्रकरणाची रचना :

४.० उद्दिष्ट्ये
४.१ प्रस्तावना
४.२ इस्लामातील विश्व दृष्टीचे मूलभूत सिद्धांत
४.३ इस्लामची वैशिष्ट्ये
४.४ इस्लाम शिक्षण आणि शिक्षणाचे विविध घटक
४.५ इस्लाम विचारांचे शैक्षणिक फलितार्थ
४.६ सारांश
४.७ प्रश्नावली

४.० उद्दिष्ट्ये :-

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्ही खालील गोष्टी साध्य करु शकाल.

- इस्लामच्या मूलभूत सिद्धांताची व्याख्या देऊ शकाल.
- इस्लामचे मुख्य वैशिष्ट्ये ओळखाल.
- इस्लाम शिक्षणाच्या शिक्षण संबंधीचे घटक समजाल.
- इस्लाम विचारांचे शैक्षणिक फलितार्थ समजाल.

४.१ प्रस्तावना :-

इस्लाम धर्म सर्व मनुष्यजातीसाठी आहे. अध्यात्मिक आणि प्रापंजिक आयुष्याशी सुसंबंधित आहे. इस्लाम जात, पंथ, संपत्ती, भाषा, वंश भाग इत्यादी मध्ये असमानता ओळखत नाही. इस्लाम तत्त्वप्रमाणे आयुष्याच्या कार्यामध्ये आर्थिक यंत्रणा समतोल सामाजिक यंत्रणा, नागरी तत्त्वप्रणाली गुन्हेगारी कायदे आंतरराष्ट्रीय कायद्याची संहिता आणि तात्विक दृष्टिकोन समाविष्ट आहे.

इस्लाम प्रामुख्याने खोल, धार्मिक जीवनासाठी आहे. आणि तसेच मनुष्यजातीला चांगले जीवन जगण्याचा निश्चित अर्थ देतो.

४.२ इस्लाम विश्वदृष्टी चे मूलभूत सिद्धांत :-

१) मनुष्य देवाची निर्मिती आहे जो आपले / स्वतःचे धर्माचिकारदिक्षा चे अनुरुप ठरवितो.

२) मनुष्याला बुद्धिमत्ता, दृढ इच्छा व भाषण आहे पण मनुष्य दुर्बळ आणि विसराळू सुद्धा आहे. आविष्करणाच्या मार्गदर्शनाने, मनुष्य प्रयत्नांद्वारे आपले अपूर्णत्त्व जेरीस आणू शकतो.

३) देवाच्या इच्छेशी अनुरुपता असल्यावर मानवाचा या जीवनाची व पुढील जीवनाची नियती निश्चित होईल.

४) जिवंत राहण्याचा योग्य मार्ग देवाच्या इच्छेनुसारच असावा याची उघड भविष्यसूचकांनी केलेली आहे.

५) इस्लाममध्ये देव मनुष्यास काय सांगत आहे. ह्याचे रचलेल्या श्रद्धा म्हणून पुनरविधान आहे.

६) इस्लाममध्ये प्रत्येक जीवनाच्या प्रातांचे कायदे नेमलेले आहेत.

७) इस्लामने एक हजार वर्षापेक्षा अधिक प्रचंड संस्कृतीसाठी सामाजिक रचनेचा पुरवठा केलेला आहे.

८) मुस्लिम जग हे एकच घटक आहे.

९) इस्लाम हे नूसते कळविणे नसून तर त्याची संरचना, संस्था आणि इतिहासाठी देखील काळजीपूर्वक परिचय करुन देणे आहेत तसेच दृढ विश्वासूना या गोष्टींचा अर्थ समजवून देणे आहे.

४.३ इस्लामची वैशिष्ट्ये :-

१) इस्लाम सार्वत्रिक आहे :-

इस्लाम प्रणाली ही अशी आहे जी सर्व माणसांचा एकच समाज बनवते. आणि भाषा, वंश, रंग, संस्कृती किंवा इतिहासात असमानता मानत नाही.

२) इस्लाम बहुसमावेशक आहे :-

इस्लाम जगण्याचे पूर्ण आचारसंहिते तरतूद करतो.

३) इस्लाम हे सनातन आहे :-

विश्वाच्या सुरुवातीपासून इस्लामच एकमेव धर्म राहिला आहे. इस्लाम हा नूतन धर्म नाही ज्याचा प्रचार चार शतकापूर्वी अरेबियामध्ये प्रकिट महमदांनी केला होता. इस्लाम धर्माची ओळख देवा मार्फत झाली, जेव्हा मनुष्य पहिल्यांदा पृथ्वीत आला.

४) इस्लाम शक्तिशाली आहे :-

इस्लाम धर्म अचल नाही त्याचे कोणतेही तत्त्व एका सविस्तर इतिहासातील कालांश किवा सविस्तर परिस्थितीतील जमाव नव्हे. इस्लामचे तत्त्व कधीही कालबाह्य होऊ शकत नाही. त्याच्यात आधूनिक काळाची मागणी पूर्ण करण्याची क्षमता आहे.

५) इस्लाम तर्कनिष्ट आहे :-

पवित्र कुराणामध्ये बरेच उद्धृत केलेले कडवे आणि भविष्यसूचकांची म्हणी, स्पष्टपणे मनुष्याला निरीक्षण विश्लेषण आणि परीक्षण करावयास सांगते. या सगळ्या गोष्टी बुद्धिनिष्ट कारणमीमांसा व तर्कनिष्ट ह्याचे चिन्ह आहेत.

६) इस्लाम वास्तववादी आहे :-

१) इस्लाम हा असा धर्म आहे जो उपपत्ती आणि प्रत्यक्षामध्ये असमानता करत नाही. मात्र अशी क्रिया प्रतिबंध करतात जी अवघड असते. इस्लामला मनुष्य जातीच्या वैशिष्ट्चे आणि स्वरुपाची माहिती आहे.

२) इस्लाम रंगामध्ये भेदभाव करत नाही. इस्लाम सर्व मनुष्यजातीला समान पायावर मानते आणि रंगामध्ये असमानता करीत नाही.

३) इस्लाम व्यक्ति आणि समाज, श्रद्धा व विज्ञान, द्रव्य व अध्यात्मिक ह्यांमध्ये सुसंवादित्मक प्रोत्साहित करतो.

७) इस्लाम समजलेला नाही :-

विविध धर्मांना व त्याच्या भक्तांना इस्लाम धर्म समजलेला. हे इस्लामचे दुर्भाग्य आहे. गैरसमजण्याचा कारण म्हणजे सिझिहादचे अयोग्य अर्थान्तरण. इस्लामचा विस्तार करताना तलवारीचा वापर झिजियाची सक्ती, बहुपतित्त्व, घटस्फोट इत्यादी जर मुस्लिम नसणाऱ्यांनी जर कशाप्रकारे ह्या बाबी संबंधित आशंका निर्माण झाली हे समजण्यास प्रयत्न केला तर तेव्हाच इस्लाम बरोबर रीतीने समजेल.

४.४ इस्लाम शिक्षण आणि शिक्षणाचे विविध घटक :-

शिक्षण प्रणाली प्रामुख्याने धार्मिक होती. मुस्लिम सत्ताधारी शिक्षणाला आधार देत होते. मुस्लिम शिक्षणाचे एकमेव ध्येय इस्लामाचा विस्तार, मुस्लिम संस्कृतीचा चिरस्थायीत्त्व आणि संरक्षण असे होते, मुस्लिम सत्ताधारांनी व हिताधिकारांनी 'मक्ताब' आणि 'मदरसाह' स्थापित केले जिथे पवित्र कुरानचा अभ्यास एक लक्षणीय वैशिष्ट्य होता.

मुस्लिम शिक्षणाचा हेतू :-

लौकिकतेचा यश व सामाजिक उत्कृष्टतेची प्राप्ती हेच मुस्लिम शिक्षणाचा हेतू होता.

शिक्षणाचे मुख्य ध्येय म्हणजेच पवित्र कुराणामध्ये सांगितल्याप्रमाणे माणसाचे देवाशी असणारा संबंध समजून घेणे.

ध्येये आणि उद्दिष्टे :-

१) शिक्षणाची पहिली पायरी म्हणजेच पवित्र कुराणच्या शिकवणीची तरतूद करणे.

२) इस्लामच्या मुलतत्त्वाआधारे अनुभवायची तरतूद करणे.

३) अनुभवाचे ज्ञान आणि कौशल्याच्या रुपात तरतूद करणे. समाजातील बदल विचारात घेऊन अनुभवात अपेक्षित बदल होतो हे स्पष्टपणे समजून देणे.

४) ज्ञान श्रद्धा व धर्माच्या पायाशिवाय शिक्षण अपूर्ण आहे. ही समज निर्माण करणे.

५) धर्म व धर्मग्रंथामध्ये नमुद केलेले पायाभूत मुल्यांवर निष्ठा निर्माण करणे.

६) परमेश्वर निर्मितीच्या बाबत आपली जबाबदारीची जाणीव निर्माण करणे माणूस आपले जीवन एकनिष्ट नोकराप्रमाणे जगू शकेल हे समजहून देणे.

७) पिढी व्यवसाय आणि सामाजिक वर्ग यामध्ये असमानता न करता आंतरराष्ट्रीय बंधुत्त्व प्रोत्साहित करणे.

८) विश्वामध्ये ईश्वरीय उपस्थितीची महत्त्वाची जाणीव जोपासणे.

९) मनुष्याला जवळून देव समजण्यासाठी नेणे व आपले संबंध निर्माता बरोबर काय आहे हे जाणण्यासाठी जवळून देवाला समजणे.

१०) भक्तांमध्ये ईश्वरनिष्ठा आणि श्रद्धा निर्माण करणे अध्यात्मिक विकासात श्रद्धा आणि ज्ञान असेल असा मनुष्य घडविणे.

११) चांगल्या माणसाचे जे वैश्विक पातळीवर समाज जातीने स्विकृत केलेले व धर्मनिष्ठ श्रद्धा असणारे गुण निर्माण करणे.

प्राथमिक व उच्च शिक्षणाचे स्वरुप :-

मक्ताब आणि प्राथमिक शिक्षण :-

मक्ताब हा शब्द अरेबियामध्ये 'लिहिण्याचे स्थान' असे म्हणतात; म्हणून ज्या स्थानात शिष्य वाचन व लेखन शिकतात त्या स्थानास मुक्ताब असे म्हणतात.

इथे शिष्यांना अयात व कुरानचे कडवे शिकवत. ज्याप्रमाणे वेद शिक्षणामध्ये उपयायना आणि बौद्ध शिक्षणामध्ये पब्बाज्जा असे त्याचप्रमाणे इस्लाम शिक्षणांमध्ये बिसमिल्लाह विधि होत असे. तेव्हा बालक चार वर्ष व चार महिने आणि चार दिवसांचा होत असे तेव्हा बिसमिल्लाल विधि करत होते.

अभ्यासक्रम :-

उर्दु, प रशियन व अरेबिक भाषांचे अक्षर मालाचे अक्षर शिकवत असे.

कुराणचे धडे व सुत्राचे पठण, मुस्लिम फकीरांच्या गोष्टी आणि परशियन कवींची कविता सुद्धा शिकवत. चारित्र्य निर्माणासाठी शेकसाद्दीनी लिहलेली पुस्तके गुलिस्तान आणि बोस्टोन शिकवीत होते.

व्याकरण, साहित्य, इस्लाम कायद्याचा इतिहास, तर्क, व्याकरण, साहित्य, तर्क तत्त्वज्ञान, कायदाकानून, ज्योतिष, इतिहास, भूगोल, शेती, उनानी प्रणालीचे वैद्यशास्त्र इतर विषय समाविष्ट होते.

अध्यापन पद्धती :-

पठण, कलामचे अध्ययन आणि समुह पुनरावृत्ती लेखन, वाचन आणि मौखिक पद्धती व वर्गनायक पद्धती.

मदरशा आणि उच्च शिक्षण :-

मदरशा शब्द हा अरेबियामधून 'दर' या शब्दातून मिळविलेला आहे. ज्याचे अर्थ व्याख्यान असा आहे. मदरशा म्हणजे व्याख्यान देण्याचे स्थान. जिथे विद्याचे शिक्षण देत असत व उच्च शिक्षणाचे अध्ययन होत असे.

मकतकचे शिक्षण पूर्ण केल्यास विद्यार्थी मदरशामध्ये प्रवेश होत असे.

१) व्याख्यान पद्धती बरोबर चर्चा पद्धती सुद्धा जोडत असत.
२) मदरशा शिक्षणाची मुदत १० ते २० वर्ष पर्यंतच असे.
३) अभ्यासक्रमक दोन भागात प्रवर्ग केलेला होता.

धार्मिक शिक्षण व धर्मनिरपेक्ष शिक्षण.

धार्मिक शिक्षण :-

धार्मिक अभ्यासक्रमाचे घटकामध्ये कुराणचे बारकाईने व चिकित्सक विश्लेषण, इस्लाम कायद्याचा, सुफीवाद आणि मोहम्मद साहेबांच्या संस्कृतीचा वारसाचे बारकाईने अभ्यास.

धर्मनिरपेक्ष शिक्षण :-

धर्मनिरपेक्ष शिक्षणामध्ये भावा, अरेबिया व परशियातील साहित्य तर्क, इतिहास, भूगोल, खगोल शास्त्र, ज्योतिषशास्त्र, नीतितत्त्व, तत्त्वज्ञान ह्या विषयांचे अध्यापन होत असे.

अध्यापन पद्धती :-

व्याख्यान पद्धती स्व अभ्यास, संगीत आणि वास्तूविद्या, प्रत्यक्ष पद्धती.

अनुशासन :-

शिक्षण मानसशास्त्रीय आधारानुसार देत नव्हते. विद्यार्थ्यांना जबरदस्तीने कडकशिस्त राखवून त्यांना कठोर शारीरीक शिक्षा देत. उनाड आणि गुन्हेगाराना तळहातात कठोरपणे छडी मारुन शिक्षा करीत. चांगल्या व बुद्धिमान विद्यार्थ्यांना बक्षिस देतं असे.

अध्यापक - शिष्य संबंध :-

वेद आणि बौद्ध काळा सारखे मुस्लिम काळात सुद्धा शिक्षक आणि विद्याथ्याचे संबंध मैत्रीपूर्वक आणि हार्दिक होते. शिक्षक आणि विद्यार्थीयांच्यात घनिष्ट संबंध होते.

४.५ इस्लाम शिक्षणाचे शैक्षणिक फलितार्थ :-

प्रत्यक्ष आणि उपयोगी शिक्षण :-

इस्लाम शिक्षण प्रात्यक्षिक जीवनाच्या तयारीसाठी आहे. शिक्षणाची जास्त प्रमाणांत प्रत्यक्षता साधली.

व्यक्तिगत संपर्क :-

शिक्षण वैयक्तिक प्रक्रिया मानली जात असे, शिक्षकांच्या राहण्याची व्यवस्था विद्यार्थ्यांबरोबर हाती.

मोफत शिक्षण :-

मक्ताब आणि मदरशाप्रमाणे शिक्षण सर्व मुस्लिम बालकांना प्राथमिक स्तर पर्यंत सक्तीचा होता. मदरशामध्ये निवासस्थाने आणि वस्तीगृहाची सोयसुद्धा मोफत होती.

वर्गनायक प्रणाली :-

वर्गनायक प्रणालीचा वापर सर्वसाधारणपणे होत असे.

शिक्षकाचे स्थान :-

शिक्षकाचे स्थान खूप उंच होते. समाजात त्यांचा आदर केला जात असे. शिक्षकाचे नैतिक चरित्र उंच पातळीवर होते.

शिक्षणाला राज्य स्तरांचा आश्रय लाभला होता. जवळजवळ सगळ्या मुस्लिम सत्ताधारानी मक्ताब आणि मदरशाची स्थापना केली. आणि आपल्या शिक्षणासंदर्भात पाठिंबा आणि प्रेम दाखविला.

विद्वान लोक, साहित्यिक लोक, कवी इत्यादीसुद्धा ह्यांना प्रोत्साहन आणि आश्रय राज्य व राजघराण्यातील कुटुंबाकडून मिळत असे.

सांस्कृतिकच्या एकीचे प्रोत्साहन :-

१) मक्ताब आणि मदरशामध्ये प्रवेश घेण्यासाठी जात आणि धर्माची अट नव्हती.

साहित्य आणि इतिहासाचा विकास :-

इतिहास आणि इतिहासातील लेखनामध्ये कलेच्या विकासावर खास काळजी घेतली जात असे. साधारणपणे पाहिजे, तर इतिहास लेखन परंपरेचा मूळ ह्या कालखंडात झाला होता.

विविध प्रकारच्या साहित्याची विशेष सुद्धा वाढ झाली.

४.६ सारांश :-

इस्लाम शिक्षणाचे प्रवाह भारतात जवळजवळ ५०० वर्षापर्यंत वाहत राहिला. शिक्षणाची प्रणाली कित्येक सत्ताधारांच्या हाताखाली पुढे गेली. ह्या प्रणालीने अटळपणे भारतीय जीवनास खोडून टाकण्यास अशक्य खूण सोडली.

या काळात लौकिकता किंवा जडवादी आणि धार्मिक शिक्षणाचे समन्वयाची सुरुवात झाली आणि त्यामुळे व्यावसायिक विकासाची प्रवृत्ती दिसू लागली. या काळात इतिहासाचा विकास लिहिण्याच्या कलामध्ये जास्त काळजी घेण्यात आली.

४.७ प्रश्नावली :-

१. इस्लाम शिक्षणाच्या वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.

२. इस्लाम शिक्षणच्या संघटनेची चर्चा करा.

३. इस्लाम शिक्षणाचे खालील मुद्यांसंदर्भात चर्चा करा.

अ) शिक्षणाची ध्येये

ब) अभ्यासक्रम

क) अध्यापन पद्धती

ड) शिक्षकाची भूमिका

४. इस्लाम शिक्षणाच्या शैक्षणिक फलितार्यांवर टीका करा.

❖❖❖❖

५

शिक्षणातील पाश्चात्त्य तत्त्वज्ञान

उपघटक -a. शिक्षणातील पुरोगामी तत्त्वज्ञानाचा परिचय आणि आवश्यकतावादाचा शैक्षणिक फलितार्थ.

प्रकरणाची रचना:

५.० उद्दिष्टे
५.१ प्रस्तावना
५.२ पारंपारिक तत्त्वज्ञानातील धारणा (Beliefs)
५.३ पुरोगामी तत्त्वज्ञानातील धारणा (Beliefs)
५.४ आवश्यकतावाद
५.५ आवश्यकतावादाची मूलभूत तत्त्वे
५.६ शिक्षणाची ध्येये
५.७ अभ्यासक्रम
५.८ अध्यापनपध्दती
५.९ आवश्यकतावादानुसार वर्ग
५.१० शिक्षकाची भूमिका
५.११ शिस्त
५.१२ सारांश
५.१३ प्रश्नावली

५.० उद्दिष्टे

हा घटक अभ्यासल्यानंतर तुम्ही,

- पारंपारिक आणि पूरोगामी तत्त्वज्ञानातील मूलभूत धारणांतील (Beliefs) फरक स्पष्ट करु शकाल.
- आवश्यकतावाढी तत्त्वज्ञानाची मूलभूत तत्त्वे स्पष्ट करु शकाल.
- आवशयकतावादाच्या शैक्षणिक फलितार्थाची चर्चा करु शकाल.

५.१ प्रस्तावना

तत्त्वज्ञान आणि शिक्षण हे दोन्ही संस्कृतीच्या धाग्यात गुंफले गेले आहेत. तत्त्वज्ञानाद्वारे हे शक्य होते कारण प्रत्येक संस्कृती, शिक्षित वा अशिक्षित असो, विशिष्ट अशा धारणांचे (Beliefs), समजुतींच्या स्वीकाराचे प्रतीक असते. शिक्षणातूनही हे घडते. कारण प्रत्येक संस्कृती ही त्या त्या संस्कृतीच्या लोकांना औपचारिक आणि अनौपचारिक चिन्हे बहाल करते ज्यायोगे त्या संस्कृतीचे तत्त्वज्ञान, त्या व्याक्तिंचा दृष्टीकोन, सवयी आणि कौशल्ये यामध्ये मिसळून जातो. जर तत्त्वज्ञान संस्कृतीचे विश्वास (Beliefs) अभिव्यक्त करते तर शिक्षणाद्वारे ते प्रत्यक्षात उतरते.

ह्या दोन संघर्षात्मक तत्त्वज्ञानांचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. त्यांना पारंपारिक आणि पुरोगामी तत्त्वज्ञान असे म्हणतात. इथे हे लक्षात घेतले पाहिजे की पारंपारिक तत्त्वज्ञानाचे पुरस्कर्ते म्हणजे पुराणमतवादी नव्हेत. पारंपारिक आणि पुरोगामी तत्त्वज्ञानाच्या धारणा (Beliefs) पुढीलप्रमाणे आहेत.

५.२ पारंपारिक तत्त्वज्ञानातील धारणा (Beliefs)

१) शिक्षण हे तार्किकतः अधिकारयुक्त आणि श्रेणीबध्द आहे.

२) अभ्यासक्रम हा विषयकेंद्री आहे.

३) आशय आणि प्रकियेवर भर असतो.

४) ज्ञान आणि अचूकता अत्यावश्यक ओहत.

५) बुध्दिनिष्ठता आणि परिस्थितीजन्य पुरावे महत्त्वपूर्ण असले पाहिजेत.

६) योग्य आणि अयोग्याची पारख.

७) उत्पादित निर्माण झाले पाहिजे.

८) उत्पादित किंवा आशयाच्या ज्ञानाची वस्तुनिष्ठ चाचणी किंवा मोजमाप झाले पाहिजे.

९) व्याक्तिंर्गत क्षमतांचा पूर्ण विकास साधण्यासाठी विविध अभ्यास आणि / किंवा विविध प्रकारच्या शाळांचे पर्याय उपलब्ध असले पाहिजेत.

५.३ पुरोगामी तत्त्वज्ञानातील धारणा (Beliefs)

१) शिक्षण हेच समतावादी आहे.

२) ते बालककेंद्री आणि समर्पक आहे.

३) कौशल्यांवर भर द्यावा.

४) अनुभव, प्रयोग आणि आकलन महत्त्वाचे आहेत.

५) सर्जनशीलता आणि भावना ह्या यथार्थतेपेक्षा महत्त्वाच्या आहेत.

६) व्यक्तिनिष्ठ मूल्यांकनांसाठी कार्याधिष्ठित कौशल्ये किंवा निकष हे संरचना पुरवितात.

७) सहकार्य हे सर्वाधिक महत्त्वाचे.

८) सर्वांसाठी उपलब्धता असल्यामुळे निवड किंवा भेद यांना वाव राहात नाही. संधीच्या समानतेचा उपयोग विकासाची समानता निर्माण करण्यासाठी वापरता येतो.
पारंपारिक किंवा परंपरागत विचारमतवाद्यांचा मते शिक्षण म्हणजे (यथार्थ (Factual) आणि सांस्कृतिक दोन्ही) ज्ञानाचे भावी पिढ्यांकडे संक्रमण.

प्रगरशील विचारमतवाद्यांच्या मते शिक्षणाचे हेतू हे अभिवृत्ती आणि मूल्यांमध्ये बदल घडविणे, राजकीयदृष्ट्या योग्य, धर्मनिरपेक्ष आणि समाजवादी समाजरचनेची निर्मिती करणे होय. प्रगतशील विचारमतवादी हे इंग्रजी, इतिहास, संशोधन यांकडे विशेष लक्ष देतात. कारण ह्या विषयांना प्रचंड सांस्कृतिक महत्त्व आहे.

५.४ आवश्यकतावाद

शैक्षणिक आवश्यकतावाद ह्या उपपत्तीनुसार बालकांनी पारंपारिक मूलभूत विषयांचे व्यापक आणि सखोल अध्ययन केले पाहिजे.

आवश्यकतावादाच्या कार्यक्रम हा कमी क्लिष्ट कौशल्यांपासून क्लिष्ट कामांकडे जातो.
विल्यम बेगले (१८७४-१९४६) हा आवश्यकतावाद चळवळीचा पुरस्कर्ता होय.

आवश्यकतावाद ही संज्ञा शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात अमेरिकन शैक्षणिक तत्त्ववेत्ते विल्यम बेगले यांनी लोकप्रिय केली.

बेगले यांनी त्यांची डॉक्टरेट १९०० साली पूर्ण करुन नंतरचे शैक्षणिक वर्ष किचनर्सच्या प्रयोगशाळेत सहाय्यक म्हणून व्यतीत केले. १९०८ मध्ये बेगले यांनी इलिनोइस विद्यापीठाची नोकरी स्वीकारली. इलिनोईस येथे त्यांनी शिक्षणक्षेत्रात उत्तम कामगिरी करुन शिक्षण विभागाला राष्ट्रीय किर्ती प्राप्त करुन दिली.

विल्यम बेगले यांनी १९३८ साली आवश्यकता वादाचा पाया घातला.

- विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी आवश्यकतावाद हा विद्यार्थ्यांना प्रौढ जीवन जगण्यासाठी तयार करु शकत नाही कारण त्यात लवचिकता नाही अशी टीका करण्यात आली.
- परंतु १९५७ साली स्पुटनिकमुळे आवश्यकतावादाचे पुनरुज्जीवन झाले.
- शिक्षणाचे प्रस्थापित, रुढ उपागम हे अपूरे आणि अशक्त आहेत हा बेगल यांच्या आवश्यकतावादाचा मूळ आधार होता.
- त्यांना ते रुढ उपागम हे सबळ किंवा सकारात्मक, सशक्त अशा उपागमांनी बदलून टाकायचे होते.

- बेगल टीका करत असलेल्या प्रचलित रुढ उपागमांना त्यांना पूर्णपणे उध्वस्त करायचे नव्हते.
- संपूर्ण आयुष्यभर त्यांनी शैक्षणिक शाखा आणि प्रगतशील तत्त्वज्ञानाची मूलभूत अंगे यांना महत्त्व दिले.

आवश्यकतावाद हे १९३०-४० दरम्यान उदयास आलेले पूर्णतः अमेरिकन असे तत्त्वज्ञान असून बालककेंद्री शिक्षणपध्दती आणि शाळांमधून बालकांना समर्पक ज्ञान मिळत नाही या दोन बाबींमुळे निर्माण झालेली ती एक प्रतिक्रिया आहे.

प्रगतीशील तत्त्वज्ञानाच्या आधी जरी आवश्यकतावाद परिपूर्ण झाला असला तरी प्रामुख्याने तो त्याच्या सध्याच्या रुपामुळे जास्त परिचित आहे.

तत्त्वज्ञानाचे बहुतेक सर्व अग्रगण्य पुरस्कर्ते हे दोन मुख्य तात्त्विक विचारधारा - आदर्शवाद आणि वास्तवतावादाचे पूरस्कर्ते आहेत. या विचारधारा पुनरुज्जीवनवादात (Renaissance) मिसळून गेल्या आणि १९ व्या शतकाच्या प्रारंभीस परिपक्व होऊन त्यांना त्यांच्या मूळ रुपापासून अत्यंत भिन्न स्वरुप प्राप्त झाले. आवश्यकतावादात आदर्शवाद आणि वास्तवतावाद हे दोन्हीही प्रवाह सामील असून त्यातील अनेक घटक आवश्यकतावादात समाविष्ट आहेत.

आदर्शवाद आणि वास्तववादी तत्त्वज्ञानात कितीही भिन्नता असली तरीही ते सत्य, ज्ञान आणि मूल्यांशी संबंधित आहे.

आवश्यकतावादी हा शिक्षित माणसात मूलभूत माहिती आणि कौशल्यांचे ज्ञान आवश्यक आहे असे मानतो.

५.५ आवश्यकतावादाची मूलभूत तत्त्वे

बेगले यांनी आवश्यकतावादी व्यासपीठाच्या माध्यमातून १९३८ च्या एप्रिलमध्ये शिक्षणाची अनेक तत्त्वे सांगितली.

- सर्वात प्रथम त्यांनी विद्यार्थ्यांचा, सुसंस्कृत, उच्चविद्याविभूषित आणि काळजी घेणाऱ्या शिक्षकांचा हक्क मांडला.
- दुसरे, ह्यांनी प्रभावी लोकशाहीसाठी सुयोग्य लोकशाही सांस्कृतिक वातावरणाची आवश्यकता सांगितली. अशा वातावरणात शिक्षक सामाजिक आदर्शाचे पुढील पीढीला उत्तमरितीने संक्रमण करु शकतात.
- तिसरे, त्यांनी विद्यार्थ्यासाठी अशा अभ्यासक्रमाची मांडणी केली ज्यात पारंगतता, अचूकता, सातत्य आणि उत्तम कामगिरी अपेक्षित असेल.

आवश्यकतावादाचे तात्त्विक आधार

- आवश्यकतावादाचे मूळ हे पारंपारिक तत्त्वज्ञानात आहे की ज्याने अमेरिकन समाजाची सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक संरचना स्वीकारली आहे.
- ते असे प्रतिपादन करतात की, शाळांनी समाजात आमुलाग्र बदल करुन पुनर्रचना करण्याचा प्रयत्न करु नये. त्याऐवजी, शाळांनी पारंपारिक नैतिक मूल्ये आणि बौध्दिक ज्ञान देऊन विद्यार्थ्यांना आदर्श नागरिक बनवावे.
- आवश्यकतावाद्यांना विश्वास आहे की शाळांनी पारंपारिक आचरण उदा. सत्तेविषयी आदर, सहिष्णुता, कर्तव्यनिष्ठता, सह्रदयता आणि व्याव्हारिकता रुजविली पाहिजे.

आवश्यकतावाद हा पारंपारिक / पुराणमतवादी अमेरिकन समाजातील घटकांशी संबंधित पारंपारिक तत्त्वज्ञान परावर्तित करतो.

तत्त्वमीमांसा

- आवश्यकता, ही सर्वात महत्त्वाची.
- वस्तूनिष्ठ तथ्ये आणि मापनावर तो अवलंबून नसून अनुभवसिध्द आकलनाची त्याला मर्यादा नाही.
- इतर कोणतेही व्दैत किंवा स्वतःपलिकडे जाऊन तो एकसंघ स्त्रोत स्पष्ट करतो.

ज्ञानमीमांसा

१. अभिजात आणि आधुनिक विज्ञानात सत्य अस्तित्त्वात असते.

२. विद्यार्थ्यांनी प्रक्रिया आणि आशय हे दोन्हीही शिकले पाहिजे.

३. अनुभव आणि तार्किक विचारांतील देवाणघेवाणीतुन ज्ञानप्राप्ती होते.

मूल्यमीमांसा

१. ही वस्तूंच्या निसर्गक्रमानुसार ठरते.

२. संस्कृतीतील उत्तमत्त्वात मूल्ये अस्तित्त्वात असतात.

३. अवगामी आणि उद्गामी विचारांतून तार्किकतेचा विकास होतो.

५.६ शिक्षणाची ध्येये

शिक्षणाची प्रमुख ध्येयेः

१. सामाजिक योगदान आणि उत्पादनशीलतेसाठी विद्यार्थ्यांना तयार करणे.

२. आधुनिक जगात उत्तमरितीने जगण्यासाठी आवश्यक गोष्टी शिकविणे.

५.७ अभ्यासक्रम

आवश्यकतावाद हा सांस्कृतिक साक्षरता चळवळीशी संबंधित आहे, की ज्याअंतर्गत संपूर्ण समाजाला समान असलेल्या मूलभूत संचाचा पूरस्कार करतात.

प्राथमिक शाळांमधून मूलभूत कौशल्यांवर भर दिला जाईल. माध्यमिक स्तरावर ज्ञान आणि शैक्षणिक संपादनावर भर असेल.

तंत्रज्ञानविषयक साक्षरतेवर भर देताना आवश्यकतावादी 'ए नेशन ॲट रिस्क' ह्या अहवालानुसार शालेय विद्यार्थ्यांनी किमान एका सेमिस्टरमध्ये संगणक शास्त्राचा अभ्यासक्रम पूर्ण करावा असे सांगितले.

आवश्यकतावाद हा 'पारंपारिक' किंवा 'मूलभूत बाबींकडे परत' या तत्त्वाशी संबंधित आहे.

आवश्यकतावाद हा विद्यार्थ्यामध्ये अत्यंत आवश्यक असे मूलभूत शैक्षणिक ज्ञान, कौशल्ये आणि चारित्र्यसंवर्धनाची रुजवणूक करण्याचा प्रयत्न करतो.

या वादाला आवश्यकतावाद म्हणतात कारण ह्या वादाद्वारे 'आवश्यक' असे शैक्षणिक ज्ञान आणि चारित्र्यसंवर्धनाबाबत विद्यार्थी प्रयत्नशील राहातो. आवश्यकतावादी अभ्यासक्रमाची बैठक ही पारंपारिक अशा गणित, नैसर्गिक विज्ञान, इतिहास, परकीय भाषा आणि साहित्य अशा विषयांवर आधारित आहे.

व्यावसायिक अभ्यासक्रमावर आवश्यकतावाद टीका करतो. आवश्यकतावादी प्रणालीनुसार विद्यार्थ्यांना वरच्या श्रेणीमध्ये जाण्यापूर्वी विशिष्ट अशी माहिती आणि मूलभूत तंत्रे आत्मसात करणे आवश्यक असते.

यथावकाश आशय हा जास्त गुंतागुंतीची कौशल्ये आणि विस्तृत ज्ञानाकडे जातो.

५.८ अध्यापनपध्दती

आवश्यकतावादी तत्त्वज्ञान हे कालसिध्द भक्कम अशा अध्यापन पध्दतींवर लक्ष केंद्रित करते.

विद्यार्थी हे बाकावर बसून निष्क्रियपणे शिक्षकाचे बोलणे ऐकतात. आवश्यकतावादी पध्दतीचे उदाहरण म्हणजे, विद्यापीठांतून व्याख्यान पध्दतीने घेतले जाणारे उद्‌बोधनवर्ग. शंभराच्यावर विद्यार्थी वर्गात बसून नोट्स घेत असतात. आशयासी परिचय करुन घेण्यासाठी ते परिचयपर सत्रास येतात. एक कोर्स पूर्ण झाल्यानंतर ते पुढील वर्गात प्रवेश घेऊन आधी शिकलेल्या बाबींचे उपयोजन करतात.

- प्राथमिकचे विद्यार्थी हे लेखन, वाचन, मापन आणि संगणकाचे शिक्षण घेतात.
- सर्जनशीलता, कला व संगीताशी संबंधित विषयांचे शिक्षणही दिले जाते.
- विद्यार्थ्यांनी सोप्याकडून कठिणाकडे जात कौशल्ये आणि सखोल ज्ञान यांवर प्रभूत्व प्राप्त करावयाचे असते.
- विशिष्ट इयत्तेतील अभ्यासक्रमावर प्रभुत्व प्राप्त केल्याशिवाय पुढील वर्गास प्रवेश मिळत नाही.

डयुईला जे शाळांमध्ये अपेक्षित आहे त्यापेक्षा आवश्यकतावाद वेगळे सांगतो. विद्यार्थी रागांमध्ये बसून एकत्रितरित्या अध्ययन करतील.

५.९ आवश्यकतावादानुसार वर्ग

आवश्यकतावादी विद्यार्थ्यांना मूलभूत शैक्षणिक कौशल्ये आणि ज्ञान देण्याचे आवाहन करतात.

अमेरिकन समाजाला घडविणाऱ्या व्यक्ती, घटना, कल्पना आणि संस्थाभोवती आवश्यकतावादी वर्ग उभारलेला आहे. त्यांच्या मते, शाळा सोडतना विद्यार्थ्याकडे फक्त मूलभूत ज्ञान आणि कौशल्ये नसतील तर शाळेत शिकलेल्या बाबींचे प्रत्यक्ष जगात उपयोजन करण्यासाठी आवश्यक असलेली प्रयोगशील वृत्ती आणि शिस्त ह्या गोष्टीही त्याच्याकडे असतील.

आवश्यकतावादी वर्गात विद्यार्थ्यांना 'सांस्कृतिकदृष्ट्या साक्षर' केले जाते.

आवश्यकतावादी कार्यक्रम हे शैक्षणिकदृष्ट्या प्रगत आणि अप्रगत अशा दोन्ही प्रकारच्या विद्यार्थ्यांसाठी काटेकोरपणे केलेले असतात.

- सर्वात पहिले म्हणजे, अवधान विचलन कमी असल्यास विद्यार्थी चांगल्याप्रकारे लक्ष केंद्रीत करु शकतात, गटकार्य करु शकतात.
- दुसरे असे की कमी विचलन असल्यास शिक्षकही चांगले अध्यापन करु शकतात.
- विद्यार्थ्याला त्याच्या चुकीची शिक्षा झाली पाहिजे.

५.१० शिक्षकाची भूमिका

आवश्यकतावाद्यांचे असे म्हणणे आहे की बौध्दिक आणि नैतिक आदर्शाचे प्रमाण असणाऱ्या शिक्षकाला धार्जिणा असा वर्ग असला पाहिजे.

- ❖ शिक्षक किंवा प्रशासक हे विद्यार्थ्यांसाठी सर्वाधिक महत्त्वाचे काय आहे ते ठरवितात आणि विद्यार्थ्यांचे अभिरुचीला विशेषकरुन त्या अभिरुची शैक्षणिक अभ्यासक्रमाच्या आड येत असतील तर कमी महत्त्व देतात.
- ❖ प्रगतीचे मूल्यमापन हे परीक्षेतील संपादनानुसार आवश्यकतावादी शिक्षक करतात.

६

उदारमतवादी तत्त्वज्ञान प्रस्तावना

उदार, सहिष्णू, मुक्ति, स्वातंत्र्य सारख्या शब्दांचे मूळ लॅटीन शब्द 'लिबर्' यात असून त्याचा अर्थ स्वतंत्र असा होतो. १३७५ मध्ये या शब्दाचा प्रथम उल्लेख 'मुक्त कले'च्या वर्णनात आढळून आला. 'उदारमतवाद' शब्दाची व्युत्पत्ति याच शब्दापासून झाली आहे. १८ व्या शतकाच्या अंतापर्यंत उदारमतवादाचा अन्वयार्थ 'मुक्त मानवायोग्य' असा होता. त्यामुळे लोक 'मुक्त व्यवसाय' 'मुक्त कला' आदि या अर्थाने उल्लेख करीत पण नंतर या शब्दाचा उपयोग मानवाच्या अशा खास बौद्धिक व स्वभाव गुणांच्या संदर्भात ही करण्यात येऊ लागला जे उच्च सामाजिक स्तरावरील लोकांच्या श्रिमंती आणि शिक्षणाचे प्रतिक समजण्यात येऊ लागले. अशाप्रकारे उदार या शब्दाचा अर्थ बौद्धिक दृष्ट्या आत्मनिर्भर, उदारमतवादी, मोठ्या मनाचा किंवा दिलदार, मनमोकळा, दिलखुलास आणि मनमिळाऊ असा होऊ लागला. याशिवाय 'उदामतवाद' शब्दाचा अर्थ निरंकुश सत्तावाद किंवा केंद्रीकरणाच्या विरोधात असलेली राजकीय प्रणाली किंवा वृत्ती असाही होतो. या दृष्टीकोनातून उदारमतवाद कॅथलिक चर्चच्या अध्यात्म तसेच शिकवणी पेक्षा वेगळे नाही.

अठराव्या शतकाच्या अंतापासून मात्र काही विशिष्ट बौद्धिक, धार्मिक, राजकीय आणि आर्थिक वृत्तिंच्या संदर्भात उदारमतवाद या शब्दाचा उल्लेख जास्तीत जास्त होऊ लागला ज्याचा सुचितार्थ मानवाची अलौकिक, नैतिक, दैवी जीवनक्रमातून अंशिक किंवा संपूर्ण मोक्षप्राप्ति असा होतो.

बहुतेकदा फ्रान्स राज्यक्रांती (१७८९) ची तत्त्वे या उदारमतवादाचा 'मॅग्ना कार्टा' समजल्या जातात.

यातील सगळ्यात मूलभूत तत्त्व निरंकुश व अनियंत्रित वैचारिक, धार्मिक, सद्सद्विवेकबुद्धि, जात-पात, भाषण, राजकीय, वृत्तपत्रे यांच्या स्वातंत्र्यावर भर देतो. परिणामस्वरुप, एकीकडे हे तत्त्व दैवी अधिकाराचे हनन तसेच धर्म स्वातंत्र्य लोक जीवनातून प्रत्येकाच्या सद्सद्बुद्धि पर्यंतच मर्यादीत करणे आणि चर्च व धर्माला संस्था म्हणून अमान्य करणे यावर भर देतो तर दुसरीकडे उदारमतवाद प्रत्येक मानवाची स्वायत्तता तसेच सार्वजनिक अधिकार हे लोकांचे सार्वभौमिक किंवा स्वंयशासित असावे असे मानतो. अशाप्रकारे व्यवस्थापकीय, न्यायीक तसेच कायदेविषयक सार्वभौमत्त्वाचा उपयोग सगळ्या नागरिकांच्या नावाने आणि अधिकाराने करण्यावर उदारमतवाद भर देतो. या मूलभूत तत्त्वाच्या नियमाप्रमाणे प्रत्येक मानवाचे स्वातंत्र्य व दर्जा अधिकार हे नैसर्गिक, आत्मिक आणि त्याच्या 'स्व' शी निगडित असते. हे तत्त्व असे बाह्य अधिकार नामंजूर करते जे मानवास बंधनकारक ठरू शकते.

उदारमतवादाची आवश्यक तत्त्वे सर्वव्यापी असून ती जीवनाच्या प्रत्येक घटकाला स्पर्श करतात. यात सहिष्णूता या तत्त्वांचा आत्मा आहे. मतभेदांची सहिष्णूता जी धार्मिक, जातीय, प्रादेशिक, राष्ट्रीय व भाषिक बाबतीत अत्यंत आवश्यक आहे, उदारमतवादाचा पाया आहे. दुसऱ्यांच्या मतांबद्दल सहनशीलता व त्यावर चर्चा करण्याची तयारी या तत्त्वांचे सार आहे.

उदारमतवादाच्या या तत्त्वांच्या आकलनानुसार सहिष्णू व्यक्तिंचे अनेक प्रकारचे दृष्टीकोण असू शकतात. पण ते सगळेच संविधान, सहिष्णू लोकशाही, मुक्त व न्याय निवडणूका, मानवाधिकार, मुक्त व्यापार, धर्मनिरपेक्षता आणि बाजार अर्थव्यवस्था इ. गोष्टींना पूर्ण पाठिंबा देतात.

या सगळ्या कल्पना असेही राजकीय गट स्विकारतात जे सहिष्णू किंवा उदारमतवादी तत्त्वप्रणालीची वरकरणी तरफदारी करत नाहीत.

उदार मतवादात अनेक बौद्धिक परंपरा व पायंडे समावेशित आहेत. परंतू यातील सर्वात प्रभुत्त्व असलेले अभिजात उदारमतवाद १८ व्या शतकात लोकप्रिय होते.

प्रबोधनाच्या काळात उदारमतवाद एक प्रभावी शक्ति बनले जीने वारसा हुकुमत, स्थापित धर्म, निरंकुश राज्यसत्ता, राजाचे दैवी अधिकार, यासारखी शासनांच्या उपपत्रिच्या मूलभूत गृहितकांना झुगारुन लावले. पूर्वीचा उदारमतवादी विचारवंत जॉन लोके ज्याने उदारमतवादाला स्वतंत्र तत्त्वज्ञानात्मक परंपरेचा दर्जा प्रदान केल्याचे मानल्या जाते, त्याने 'नैसर्गिक हक्क' व 'सामाजिक करारा' च्या संकल्पनेचा पुढाकार केला. त्याच्या मते, शासनाच्या निरंकुशतेची जागा विधि नियमांनी घ्यायला हवी आणि शासितांच्या मनाप्रमाणे शासक असायला हवा. तसेच प्रत्येक स्वतंत्र्य व्याक्तिला जीवन, स्वातंत्र्य व मालमत्तेचे मूलभूत हक्क असायलाच हवे.

धर्माच्या बाबतीत उदारमतवाद धर्माच्या विरुद्ध नाही. ज्याप्रमाणे धर्मनिरपेक्षता सगळ्या धर्मावर सारख्याच प्रमाणात टिका करते त्याप्रमाणे उदारमतवाद करीत नाही. एक चांगला उदारमतवादी सगळ्या धर्माविषयी सहिष्णूता व आदर राखेल. या दृष्टीने महात्मा गांधींचा धार्मिक दृष्टीकोण बऱ्याच अंशी उदारमतवादी होता. या अर्थाने भारतीय संविधान हे प्रामुख्याने उदारमतवादी असून सर्व धर्मांना व धार्मिक संस्थांना समान आदर प्रयत्न करते.

१९ व्या शतकात युरोपातील अनेक देशात, लॅटीन अमेरिकेत आणि उत्तर अमेरिकेत उदारमतवादी शासने प्रस्थापित झाली. २० व्या शतकात उदारमतवादाचा प्रभाव उत्तरोत्तर वाढत गेला. कारण या काळात दोन्ही विश्वयुद्धांत उदारमतवादी लोकशाहीचा विजय झाला आणि फॅसीझम आणि साम्यवादाच्या आव्हानापुढे ते तगले.

परंतू परंपरावाद व मूलवाद मात्र उदारमतवादाचे प्रभावी विरोधक कायम बनून राहिले.

आज उदारमतवादी बहुतेक सगळ्या प्रमुख खंडांमध्ये राजकीय दृष्टीने सूस्थापित आहे. त्यांनी गणराज्याच्या विकासात, नागरिक कल्याणकारी राज्याच्या स्थापनेत तसेच धार्मिक सहिष्णूता व स्वातंत्र्याच्या प्रसारात आणि वैश्विकरणाच्या विकासात मोलाची निर्णायक भूमिका

बजावली आहे. इंग्लंडचे तत्त्ववेते व विचारवंत लोके, ह्युम, तसेच रुसो आणि जर्मनीचे लेसींग व कान्ट आदिंनी आधुनिक उदारमतवादाचा प्रसार केला.

व्यवहारवाद :-

उदारमतवादाचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे कोणत्याही वेळी उद्भवलेल्या समस्येचा सामना करण्यासाठीचा 'व्यवहारवादी अभिगम'. उदारमतवादी कधीही हेकेखोरपणे किंवा कट्टरपणे किंवा पूर्वसमजुतीच्या दृष्टीने कोणत्याही समस्यकडे बघत नाही. उदाहरणार्थ, लोकतांत्रिक समाजवादाच्या संदर्भात एक उदारमतवादी एखाद्या राज्याच्या घडामोडीत किंवा घटनेत किंवा एखाद्या वेळेच्या बाबतीत बऱ्याच अंशी शासनाचे नियंत्रण मान्य करील.

स्पर्धा, ग्राहकाचे प्राधान्य, बाजाराचे फायदे, नियम यांचे वर्चस्व असायला हवे असे मत कायम ठेवून त्याचबरोबर एक उदारमतवादी मिश्र – अर्थव्यवस्थेच्या बाबतीत परिस्थिती प्रमाणे लवचिक असू शकतो.

अनेकतावाद :-

उदारमतवादी हा अनेकतावादी असायलाच हवा. याचा अर्थ विचारांची एकच दिशा किंवा समाजाचा एकच वर्ग किंवा हटवादां विचार त्याला अमान्य असते. उदारमतवाद्यांच्या महालात अनेक कक्ष असतात आणि प्रत्येक गोष्टीसाठी तेथे जागा असते. त्यामुळे उदारमतवादी सार्ववादी समाजात विश्वास करतो जेथे शासनाच्या विविध शाखांमध्ये समतोल व नियंत्रण ठेवता येते. उदाहरणार्थ, विधानमंडळ, न्यायमंडळ, कार्यकारी विभाग. संघराज्य शासन पद्धतीत केंद्र सरकार व राज्य सरकार यांच्यामध्ये अशाप्रकारचा समतोल व नियंत्रण आवश्यक असते. भारतासारख्या बहुधार्मिक, बहुभाषिक व बहुवंशीय गट असलेल्या देशांमध्ये उदारमतवादी अल्पमतातल्या लोकांच्या हीत संरक्षणावर विश्वास करतात.

न्याय व आधुनिकता :-

उदारमतवादी लहानातल्या लहान स्तराच्या, वयाच्या मानवाच्या न्यायासाठी उभा असतो. जरी तो स्त्रीयांच्या अवास्तव स्वातंत्र्याच्या बाजूने नसला तरी स्त्री – पुरुष समानतेचा पुरस्कार करतो. बालकांच्या हक्कांबाबत तो जागरुक असतो व त्यांना न्याय्य वागणूक मिळावी असा त्याचा आग्रह असतो. इतकेच नव्हे तर गुन्हेगार व वेगळ्या वाटेने जाणाऱ्या लोकांबद्दलही तो दयाभाव ठेवतो.

उदारमतवादी हा आधुनिकतेचा तसेच बदलाचा पुरस्कर्ता असतो. तो मोकळ्या मनाने व आनंदाने आधुनिक तंत्रज्ञानाचे त्याच्या गुण – दोषासह स्वागत करतो.

तो कारखाने व व्यापारात तसेच जीवनाच्या इतर शाखेत व्यवस्थापकीय कौशल्यांच्या आवश्यकतेवर भर देतो. आधुनिक समाजात विज्ञानाचे महत्त्व त्याला मंजूर आहे. वैज्ञानिकांना स्वातंत्र्य दिल्यास तंत्रज्ञान विकसित व समृद्ध बनते. पण हे स्वातंत्र्य नाकारल्यास त्याची तंत्रज्ञानाची प्रगती खुंटते असे तो मानतो.

पोळी की स्वातंत्र्य?

हे सर्वश्रुत आहे की गुलामांना पोळी मिळते. पण अस ऐकण्यात येत नाही की लोकांना स्वातंत्र्य दिले नाही तरी त्यांना समृद्ध जीवन प्रदान केले गेले आहे. यासाठीच उदारमतवादी व्यक्ति स्वातंत्र्याला अधिक महत्त्व देतात.

मुक्त अर्थव्यवस्था :-

अशा अर्थव्यवस्थेचा अर्थ असा की सरकारची यात अल्प, मर्यादित भूमिका असते. सामाजिक नियंत्रण देखील कमीत कमी असायला हवे. अगदी जेव्हा काही बिघडले असेल तर लोकांच्या कार्यात हस्तक्षेप करता येऊ शकते.

या मुक्त अर्थव्यवस्थेचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे यात ग्राहक हा राजा असतो. प्रत्येक गोष्ट कारखानदाराच्या नाही तर ग्राहकाच्या गरजेनुसारच करायला हवी. ग्राहक हा कारखानदार, व्यापारी, कारखान्यात काम करणारे कर्मचारी यांच्याही पेक्षा मोठा समजला जातो. कारण तयार मालाचा तो सर्वसामान्य नागरिक असतो. या अर्थाने आपण सगळेच ग्राहक असतो.

अशाप्रकारे एक उदारमतवादी, उदारमतवादाची ही सगळी वैशिष्ट्ये सर्वसामान्य लोकांच्या हिताच्या दृष्टीने एक उदारमतवादी लक्षात ठेवून त्याप्रमाणे शासन व्यवस्थेची अपेक्षा करतो.

व्यवहारवाद :-

व्यवहारवाद ही चिंतनाची आधुनिक शाखा असून शिक्षण प्रणालीत महत्त्वाची भूमिका बजावते. व्यवहारवाद हे मानवतावादी तत्त्वज्ञान असून या विचारानुसार रॉस असे मानतात की मानव कार्य करीत असताना आपली स्वतःची मुल्ये निर्माण करतो. तसेच वास्तव हे अजून प्रक्रियेच्या स्वरुपात असते व भविष्यात पूर्ण व्हायची वाट बघते असेही ते मानतात.

व्यवहारवाद ही मनाची अभिवृत्ति असून या अन्वयार्थाने वास्तव ही सतत बदलती परिस्थिती आहे. ती सतत चालत राहणारी प्रक्रिया असून या प्रक्रियेत घडणे व बिघडणे या क्रिया होत असतात. मानवाच्या अनुभवानुसार त्याच्या गरजा व मागण्या यानुसार कार्य बनतात आणि त्याच्या प्रगतिनुसार ही कार्ये आपले स्वरुप बदलत असतात. अशाप्रकारे वास्तव वर्तमान काळात घडण्याच्या प्रक्रियेत असते व ते भविष्य पूर्ण होण्याच्या अपेक्षेत असते.

अशाप्रकारे व्यवहारवाद ही सहचारी उपपत्तिंपासून बनलेली एक चळवळ आहे.

अर्थ :-

व्यवहारवाद ह्या शब्दाची उत्पत्ती ग्रीक शब्द 'प्रॅग्मा' पासून झाली असून त्याचा अर्थ कृति किंवा कार्य असा होतो. यापासून सराव, आचार, प्रात्यक्षिक व्यवहार आदि शब्द प्रचारात आले. हे एक तत्त्वज्ञान या दृष्टीने २० व्या शतकात अमेरिकेत विकसित झाले.

श्री चार्ल्स पिअरस यांनी याचा परिचय १८७८ साली करुन दिला. त्यावर्षीच्या जानेवारीच्या प्रसिद्ध विज्ञान या मासिकात त्यांनी 'हाऊ टु मेक अवर आयडियाज् क्लिअर' या लेखात असे प्रतिपादन केले की, आपल्या मान्यता या आपल्या कृतिचे नियम असतात. आपल्या विचारांना अर्थ लावतांना आपल्याला कोणत्या कृतिद्वारे ते विचार निर्माण झाले याची निश्चिती करायची असते. ही कृतिच यासाठी महत्त्वपूर्ण असते. या मागील सिद्धांत खालीलप्रमाणे दिल्या गेले आहेत :

- वास्तव जगात फक्त सत्यच काम करते.
- आपण ऐच्छिक साध्य मनात ठेवायला हवे.
- सामाजिक समस्या व इतर कल्पनांचा वापर समस्या समाधानासाठी करायला हवा.
- कल्पना हे हत्यार असून कृति वास्तव आहे.
- मानव कृतिशील प्राणी आहे.
- जीवनात कोणतीही मुल्ये निखालस किंवा निश्चित नसतात.
- विश्वास ही समस्या समाधानाची मानवी क्षमता आहे. वैज्ञानिक पद्धतींच्या तार्कीकतेद्वारे मानव या क्षमतेचा उपयोग करु शकतो.

व्यवहारवादातील लक्षणीय नेतृत्त्व :-

१) ऑगस्ट कोम्ते (१७९८-१८५७) :- हे जरी व्यवहारवादी नसले तरी त्यांनी सामाजिक समस्यांच्या समाधानासाठी विज्ञानावर भर दिला.

२) चार्ल्स डार्विन (१८०९-१८८२) :- त्यांच्या मते, वास्तव हे अस्तित्त्वापेक्षा बनण्याच्या प्रक्रियेत दिसून येते. वास्तवाला निश्चित अंत नसून ते सतत बनण्याच्या प्रक्रियेत असते.

३) चार्ल्स सँडर्स पिअर्स (१८३९-१९१४) :- हा अमेरिकन व्यवहारवादी असून याला व्यवहारवादाचे प्रणेता समजण्यात येते. त्यांचा 'हाऊ टु मेक अवर आयडियाज् क्लिअर' हा लेख व्यवहारवदाचा पाया मानण्यात येतो. त्यांनी असा सिध्दांत मांडला की कुठल्याही गोष्टीचे खरे ज्ञान हे आपल्या अनुभवातील कल्पनांच्या पडताळ्यावर अवलंबून असते.

४) जॉन ड्युई (१८५९-१९५२) :- यांचे व्यवहारवादाच्या तत्त्वज्ञानाच्या विकासात मोठे योगदान आहे. त्यांनी मांडलेले खालील सिद्धांत व्यवहारवादाच्या आवश्यक तत्त्वांमध्ये समाविष्ट आहेत.

वास्तव जीवनातील समस्या केन्द्रीभूत करायला हव्यात. या समस्यांचे व्यावहारिकच समाधान शोधायला हवे. चिंतनाच्या खालील पायऱ्या आहेत. (प्रक्रिया)

- जाणवलेली समस्या
- समस्येची व्याख्या
- स्वीकार्य उकलीची मांडणी
- स्वीकार्य उकलीची तपासणी आणि मुल्यमापन
- स्वीकार्य उकलीचा स्विकार किंवा अस्विकार

व्यवहारवादाचे विभाग :-

मानवतावादी व्यवहारवाद :-

ह्या प्रकारचा व्यवहारवाद फक्त मानवजातीचा ज्यात विकास आहे अशाच मानवी गरजा, आवश्यकता, अपेक्षा आणि ध्येयांची पूर्ती करणाऱ्या गोष्टी किंवा तत्त्वांचाच विचार करतो.

प्रायोगिक व्यवहारवाद :-

या तत्त्वज्ञानाच्या मान्यते अनुसार ज्या गोष्टी किंवा तत्त्वे प्रयोगाद्वारे सिद्ध करता येऊ शकतात त्याच खऱ्या असतात. त्यामुळे कोणत्याही प्रक्रियेचे फलीत हीच सिद्धता असते.

जीवशास्त्रीय व्यवहारवाद :-

या प्रकाराच्या व्यवहारवादानुसार एखाद्याला समायोजन करण्यात, पर्यावरणाशी जुळवून घेण्यात, किंवा वातावरणात बदल घडवून आणण्यात ज्याचीही मदत होते ते महत्त्वपूर्ण व किंमती असते. त्यामुळे सत्य हे जीवशास्त्रीय दृष्टीने उपयोगी ठरते. या प्रकारच्या व्यवहारवादाला साधनवादही म्हणतात, कारण कल्पना ह्या साधन किंवा उपकरण समजण्यात येतात ज्याद्वारे व्यावहारीक ज्ञान प्राप्त केल्या जाते. या मान्यतेप्रमाणे चिंतक हा धारक नसून फेरफार करणारा असतो व विचार किंवा कल्पना त्याची व्यावहारिक बाबींवर स्वतःला तपासण्याची व्याप्ती वाढवतात.

व्यवहारवादाचे प्रमुख जाहीरनामे :-

१) परंपरावाद आणि निरंकुशवादा विरुद्ध उठाव :- व्यवहारवाद सततच्या बदलावर विश्वास करतो. मानवाच्या जडणघडणात वास्तव वसलेलं असतं म्हणून वास्तव सतत बदलत असते.

२) चिंतन हे कृतिचा दुय्यम सहचर आहे :- व्यवहारवाद विचारांपेक्षा प्रत्यक्ष कृतिला जास्त महत्त्व देतो. जरी कल्पना किंवा विचार कृतिचे साधन असले तरी ते सुप्तावस्थेत असतात.

३) अंतिम मुल्यांचा अस्विकार :- मुल्ये मानवनिर्मित असतात जी कृतितून व अनुभवातून निर्माण होतात. त्यामुळे ही मूल्ये सातत्याने कालानुरुप, परिस्थितीप्रमाणे व गरजेनुसार बदलत असतात. म्हणून व्यवहारवाद अंतिम मुल्यांवर विश्वास करीत नाही.

४) व्यवहारवाद हा साधनवाद आहे :- ड्युईच्या नुसार, "मानवी जीवाला पर्यावरणाशी जुळवून घेण्याच्या चिंतन कार्यात चाचणी दडलेली असते." त्यामुळे व्यवहारवाद पर्यावरणाशी सुसंवाद व समायोजन साध्य करण्यातील समस्यांच्या निराकरणासाठी मानवी चिंतनाला साधन मानतो.

५) व्यवहारवाद हा प्रायोगिकरणवाद आहे :- व्यवहारवाद प्रत्येक विधानाची चाचणी किंवा तपासणी त्याच्या व्यवहारातील फलितांसाठी करतो. जी गोष्ट तपासाच्या प्रक्रियेतून जाते ती योग्य असते असं हे तत्त्वज्ञान मानते.

६) व्यवहारवाद हा मानवतावाद आहे :- व्यवहारवाद मानवी शक्ती, क्षमता तसेच त्याच्या उपक्रमशीलतेवर पूर्ण विश्वास करतो व मानतो की, मानवात स्वतःच्या तसेच समाजाच्या फायद्यासाठी परिस्थितीला योग्य आकार देण्याची क्षमता असते. तो पर्यावरणाचा निर्माता असून त्याच्यात अनियंत्रित उपक्रमशीलता असते.

७) लोकशाहीवरील विश्वास :- लोकशाही द्वारेच व्यक्ति आपले व्यक्तिमत्त्व पूर्णपणे फुलवू शकतो. कारण लोकशाही व्यक्तिविकास तसेच सामाजिक विकासाला सारखेच महत्त्व देते. परिणामतः देशाचाही संपूर्ण विकास होतो असे व्यवहारवाद मानतो.

व्यवहारवादाचे आधारभूत नियम :-

१. वास्तवाचे स्वरुप बदलते आहे. यशस्वी उपयोजन आणि सिद्धता यातच वास्तव असते.
२. सत्यासाठी समस्या प्रेरणारुप ठरते.
३. सामाजिक आंतरक्रियेत विश्वास महत्त्वाचा घटक आहे.
४. उपयोजन हे तत्त्व वास्तवाच्या अंतिम रुपाकडे नेतो.
५. मुल्य व कल्पना निश्चित नसतात.
६. मानवी उपक्रमशीलता पर्यावरणाशी समायोजन साधण्यास मदत करते.
७. कृति ही सत्य शोधनात प्रमुख केंद्री असते.
८. व्यवहारवाद हा नवीन विचार असणारा किंवा पुरोगामी आहे.
९. अनेकतावाद आणि लवचिकता व्यवहारवादाचे आवश्यक तत्त्व आहेत.
१०. सत्य किंवा वास्तव हे पूर्ण नसून कायम घडण्याच्या प्रक्रियेत असते.

शैक्षणिक फलितार्थ :-

व्यवहारवादाचे उपयोजन शिक्षण क्षेत्रात करतांना त्याची खालील आवश्यक तत्त्वे आधारभूत ठरतात.

१. बालक कृतिच्या मध्यकेंद्री असतो.
२. शिक्षण हे जीवन योग्य प्रकारे जगण्यासाठी तयार करते.
३. समस्या निराकरण महत्त्वपूर्ण आहे त्यामुळे वास्तव जीवनाची परिस्थितीचा यासाठी उपयोग करणे योग्य ठरते.
४. अध्यापन पद्धति लवचिक आणि विविध असाव्यात.
५. शिक्षण हे कृतिप्रधान हवे.
६. शिक्षणात विद्यार्थ्यांच्या गरजा व अभिरुची ध्यानात ठेवायला हव्यात.
७. अध्यापनात प्रकल्प अभिगम योग्य ठरतो.
८. अभ्यासक्रम वैविध्यपूर्ण असावा.
९. स्थूल अभ्यासक्रम अधिक योग्य आहे.

शिक्षणाचे ध्येय :-

व्यवहारवादी कोणतीही ध्येये किंवा मुल्ये आगाऊ निश्चित करण्यात मानत नाही. ही ध्येये किंवा मूल्ये अनुभवांच्या पुनर्बांधणीच्या प्रक्रियेत उदय पावतात. त्याचप्रमाणे, शिक्षण प्रदान करण्याचा कुठलाही मार्ग निश्चित असू शक्यता नाही असे हे व्यवहारवादी मानतात त्यामुळे शिक्षणाची ध्येये ही उदय पावलेली असातता व काळाप्रमाणे बदलत असतात.

ध्येये :-

१. सामाजिक कार्यक्षमतेचा विकास
२. जास्तीत जास्त शिक्षण आणि सातत्यपूर्ण वाढ
३. पर्यावरणाशी समायोजन
४. समतोल विकास

अभ्यासक्रम :-

व्यवहारवादी तत्त्वज्ञानानुसार अभ्यासक्रमाची वैशिष्ट्ये :-

- अनुभवाधिष्ठित अभ्यासक्रम, वर्गवार अभ्यासक्रम – (कृति अभ्यासक्रम)
- उपयुक्तवादी अभ्यासक्रम – कारकीर्द निश्चित करण्याच्या दृष्टीने उपयुक्तता प्रमुख चाल मानल्या जाते.
- बालकाच्या अभिरुचीला योग्य स्थान
- समस्या समाधान प्रधान कृति कार्यक्रम
- संकलीत विषय – विषयांचा आशय अचल न राहता काळानुसार, गरजेनुसार, लवचिक ज्यात सामाजिकरणाचा तसेच उद्दिष्टपूर्ण व निर्माणात्मक कृति कार्यक्रमांचा अंतर्भाव. (संकलीत अभ्यासक्रम)
- शारीरीक तालीम, स्वच्छता, समाज शास्त्र, गणित, विज्ञान या विषयांवर अभ्यासक्रमात भर.

अशाप्रकारे व्यवहारवादी कृतियुक्त, लवचिक, उपयोजनात्मक आणि अतिशय प्रेरणादायी अभ्यासक्रमावर भर देतात.

अध्यापन पद्धति :-

१. अध्ययन – अध्यापन प्रक्रियेत सृजनात्मक कृतिंना महत्त्व (स्वयंप्रेरित, उद्दिष्टपूर्ण व समाजशील कृति)
२. कार्याद्वारे अध्ययन :-
    - प्रकल्प पद्धति :- ही पद्धति व्यवहारवादात प्रामुख्याने मान्यता पावली आहे ती त्याच्या खालील तत्त्वांच्या व वैशिष्ट्यांच्या आधारे :-
        - ही पद्धति जीवनाभिमुख आहे.

- ही पद्धति समस्याप्रधान आहे ज्याचे निश्चित उद्दिष्ट असते.
- प्रकल्प पद्धति ही कृतिप्रधान असून हस्तचलीत किंवा कार्यात्मक आहे.

प्रकल्प पद्धतीचे प्रकार :-

१. निर्माणात्मक
२. ग्राहकात्मक
३. समस्यात्मक
४. अभ्यासात्मक

शिक्षकाची भूमिका :-

- विद्यार्थ्यांना वास्तव जीवनाच्या परिस्थितीत ठेवून त्यातील समस्यांचे आकलन करुन त्यांचे निराकरण करण्यास प्रेरणा देणे.
- मार्गदर्शक, मदतगार
- अध्ययन सुलभीकरण कर्ता
- विद्यार्थ्यांना रचनात्मक वृत्ती विकसित करण्यास प्रोत्साहन देणे – विद्यार्थी स्वयंप्रेरित होऊन, स्वयंचिलतन स्वयंकृतिद्वारे अध्ययन प्राप्त करतील यासाठी परिस्थिती निर्माण करणे.
- समस्या – निराकरण वृत्तींचा विकास करण्यात विद्यार्थ्यांना मदत करणे.

शिस्त :-

व्यवहारवाद 'सामाजिक शिस्त' या संकल्पनेत विश्वास करतात. प्रकल्प पद्धति अशी शिस्त विद्यार्थ्यांत विकसित करण्यास मदत करते. खेळ व कार्याची योग्य सांगड मानसिक अभिवृत्ति विकसित करतात. उदा.शिस्त स्वयंशिस्त बाह्य दबावाद्वारे किंवा अधिकाराने जोपासता येत नाही. अशी शिस्त उद्देश्यपूर्ण तसेच सहयोग कृतिंमधून वाढीस लागते.

व्यवहारवाद हा मनाची अभिवृत्ति आणि जीवन मार्ग असून जो सुफलतेच्या शोधात परंपरावादाचा विरोध करतो. व्यवहारवाद हा नाविन्यपूर्ण, निसर्गवादी, प्रयोगशील आणि समस्या निराकरणाचा अभिगम जीवनात व शिक्षणात वापरतो. अशाप्रकारे हे तत्त्वज्ञान स्वतःचे जग स्वतः निर्माण करते.

❖❖❖❖

७

मार्क्सवाद

प्रकरणाची रचना:

७.० शिक्षणाच्या मूलतत्ववादी तत्वज्ञानांचा परिचय आणि मार्क्सवादाचे शैक्षणिक फलितार्थ.
७.१ मार्क्सवादी विचार.
७.२ मार्क्सवादी मूल्ये.
७.३ उद्दिष्टे आणि ध्येये.
७.४ अभ्यासक्रम
७.५ प्रश्नावली

७.० मूलतत्ववादी तत्वज्ञानाचा हेतू:

१. शिक्षणाद्वारे समाजामध्ये मूलभूत, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक बदल घडवून आणणे.
२. संस्कृती आणि तिची संरचना बदलणे.

अध्ययनार्थी:

१. अध्ययन प्रक्रियेत शिक्षकासह समानता.
२. वैयक्तिक स्वायत्तता
३. कृती आणि चिंतन यांच्या एकत्रीकरणातून लोक इतिहास व संस्कृती निर्माण करतात.

शिक्षक:

१. प्रेरक असा; सूचित करतो पण अध्ययनाची दिशा निश्चित करीत नाही.
२. शिक्षक आणि अध्ययनार्थीमध्ये समानता.

अधिकाराचा स्त्रोत:

सामाजिक – आर्थिक आणि सामाजिक – राजकीय असंतुलन.

महत्वाचे शब्द / संकल्पना:

चेतना वाढवणे, कौशल्याचे उपयोजन किंवा कृत्य, विनाअनिवार्यता अध्ययन, स्वायत्तता; चिकित्सक विचार, सामाजिक कृती, असंस्थाकरण, साक्षरता प्रशिक्षण.

पध्दती:

संवाद; समस्या – विचारार्थ पुढे करणे; अधिकतम आंतरक्रिया; चर्चा गट.

व्यक्ती / व्यवहार:

ब्रामेल्ड, होल्ट, कोझोल, रिच, निल, फेअरे, गुडमन, इलिच, ओहलिगर; स्वातंत्र्य विद्यालये; समरहील, फेअरेचे साक्षरता प्रशिक्षण; मुक्त विद्यालये.

कालखंड:

१८ व्या शतकातील बेबंद परंपरा, मार्क्सवादी विचार आणि फ्राऊडिअन लेफ्ट यांमध्ये उगम सापडला आहे. फ्रेअरेबरोबर १९६० मध्ये ब्राझिल येथे आधुनिक चळवळीची सुरुवात झाली.

मार्क्सवाद :

मार्क्सवाद हे एक विशिष्ट राजकीय तत्वज्ञान आहे. इतिहासाचा आधिभौतिकवादी अर्थविवेचनावर आधारित असा त्याचा आर्थिक व समाजशास्त्रीय वैश्विकदृष्टिकोन आहे. भांडवलशाहीचे विश्लेषण, सामाजिक परिवर्तनाची उपपत्ती आणि मानवी मुक्तते चा निरीश्र्वरवादी दृष्टिकोन ही कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिच इंगेलस् यांच्या कार्याची निष्पत्ती आहे. मार्क्सवादाचे तीन मूलभूत पैलू आहेत.

१. इतिहासाची युक्तिवादशास्त्रीय आणि आधिभौतिकवादी संकल्पना: -

मानवी वंशाचा इतिहास हा मूळात सामाजिक वर्गातील संघर्षाचा इतिहास आहे. समाजाची उत्पादन क्षमता समाजाचा पाया आहे, जस जशी ही क्षमता वाढते उत्पादनाचे सामाजिक संबंध, वर्ग संबंध ह्या वर्गांच्या संघर्षातून विकसित होतात आणि निश्चित अवस्थांतून (प्राचीन साम्यवाद, गुलामगिरी, सरंजामशाही, भांडवलशाही) मार्गक्रमण करतात. ह्या उत्पादन संबंधातून आणि समाजाचे घटक असलेल्या व्यक्तींच्या जाणीवांतून समाजाचे कायदेशीर, राजकीय, पायाभूत सिध्दांत विषयक आणि इतर पैलू (उदा. कला) निघाले आहेत.

२. भांडवलशाहीचे समीक्षण: -

मार्क्सच्या मते भांडवलशाही समाजामध्ये, आर्थिक सुबत्ता असलेले अल्पसंख्याक सत्ता गाजवून बहुसंख्यांक कामगार वर्गाचे शोषण करतात. मार्क्स पुढे मत मांडतो की भांडवलशाही शोषण करणारी आहे, विशेषत: ज्याप्रकारे कामगार वर्गाकडून विनामोबदला काम करुन घेतले जाते. त्याने मूल्यांच्या आधारावर आधीच्या राजकीय अर्थशास्त्रज्ञांच्या कार्याचेही समीक्षण केले आहे. भांडवलशाही समाजाची पायाभूत विसंगती यातून दिसते. उत्पादन मार्गांच्या खाजगी मालकीची बंधने झुगारुन लावल्याशिवाय मानवी समाजास पुढील विकास साध्य करणे शक्य नाही.

३. कनिष्ठ वर्गाच्या क्रांतीचा पुरस्कार: -

जगभरातील भांडवलशाही वर्गाची सत्ता काढून घेऊन आणि समाजाच्या उत्पादन क्षमता सामुहिक मालकीच्या ठरवून कामगार वर्गाला आंतरराष्ट्रीय राजकीय सत्ता काबीज करावी लागेल तरच खाजगी मालमत्तेच्या बंधनांवर मात करता येईल. यामुळे भौतिकवादी

आधाराचे वर्ग नष्ट होतील आणि मानवजातीतील असमानतेस कारणीभूत सर्व प्रकारचे भौतिकवादी आधार विरुन जातील.

समकालीक, कार्ल मार्क्सच्या नाविन्यपूर्ण विश्लेषणात्मक पध्दती-आधिभौतिकता युक्तिवादशास्त्र, मूल्याची उद्योग उपपत्ती इ. चे उपयोजन उत्खननशास्त्र, मानवशास्त्र, माध्यम अभ्यास, राजनीतीशास्त्र, रंगभूमी, इतिहास, समाजशास्त्रीय उपपत्ती, सांस्कृतिक अभ्यास, शिक्षणशास्त्र, अर्थशास्त्र, भूगोल, साहित्यिक समीक्षा, सौंदर्यशास्त्र, चिकित्सक मानसशास्त्र आणि तत्वज्ञान यांमध्ये दिसून येते.

जेव्हा राज्य योजना बनविते व आर्थिक बाजूवर नियंत्रण ठेवते अशा राज्य प्रणालीमध्ये बऱ्याच वेळेला एक हुकूमशाही वृत्तीचा पक्ष सत्तेवर असतो जो अशा उच्च सामाजिक व्यवस्थेकडे प्रगती करण्याची ग्वाही देतो ज्यांत सर्व लोक सर्व वस्तू सारख्या वाटून घेतात.

कामगार वर्गाने क्रांती घडवून भांडवलशाहीचा पाडाव करावा असा पुरस्कार मार्क्सवादी – लेनिनवादी साम्यवादाची शिकवण करते.

कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिच इंगेलस्चा साम्यवादी जाहिरनामा १८४८ मध्ये ठळक वैशिष्ट्य ठरला, मार्क्सवाद म्हणून सर्वपरिचित बनलेल्या सामाजिक आर्थिक तत्वाचे प्राथमिक उघड स्पष्टीकरण. जेव्हा आर्थिक बळे (इतिहासाचे निर्धारक) वर्ग युध्दे घडवतील तेव्हा निश्चित साम्यवादी समाजाची निर्मिती होईल असे तिचे गृहित होते, ह्या संघर्षात शोषित औद्योगिक कामगार भांडवलशाही उलथून टाकतील आणि सामाजिक मालकी हक्काची नवी वर्गहीन व्यवस्था स्थापित करतील. मार्क्सच्या उपपत्त्यांनी आणि कार्यक्रमांनी लवकरच डाव्या आघाडीच्या विचारांवर पगडा जमविला. ज्यासाठी साम्यवादी जाहिरनामा लिहिला गेला त्या जर्मन गटाला (स्थापना १८४७) साम्यवादी लिग म्हटले गेले, पण मार्क्सवादी चळवळ आणखी पुढे सरकली ती "समाजवाद" या नावाने.

एकोणिसाव्या शतकातील जर्मन विद्वान कार्ल मार्क्स ह्याने कल्पना केलेली आर्थिक व सामाजिक प्रणाली. तात्विक दृष्ट्या साम्यवादा अंतर्गत उत्पादनाचे सर्व मार्ग सर्वांच्या एकत्र मालकीचे, 'व्यक्तींच्या मालकीचे नाही.' प्रत्यक्षात एक हुकूमशाही पक्ष राजकीय आणि आर्थिक प्रणालीस नियंत्रित करतो. विसाव्या शतकात साम्यवाद हा चीन, सोविएट संघराज्ये व सोविएट संघराज्याचे अनुयायी यांच्या राजकीय व आर्थिक प्रणालीशी सहसंगत आहे. साम्यवाद ही संज्ञा या अनेकापैकी कोणत्याही एकाच्या संदर्भात वापरता येते – सामाजिक – आर्थिक प्रणाली, त्या प्रणालीस आधारभूत कल्पना, किंवा ही प्रणाली कार्यवाहीत आणण्याची इच्छा असलेली राजकीय चळवळ.

सामाजिक आणि आर्थिक प्रणाली म्हणून साम्यवाद एक प्रकारे समानतावाद आहे (लोकांच्या समान राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, राजकीय आणि नागरी हक्कांवर विश्वास ठेवून त्याचे दृढीकरण, संवर्धन करणारा).

सामाजिक वर्ग, राज्य, खासगी मालकीची उत्पादन साधने नसलेला एक समाज. पूर्ण सुमदायाची सहकार्याने व सामुहिकरित्या मालमत्तेवर मालकी, सर्व लोकांना समान सामाजिक व

आर्थिक अधिकार. गरीबीमुळे मानवाच्या कोणत्याही गरजा किंवा प्रगतीच्या पूर्तीमध्ये अडथळा नाही, गरजेनुसार संसाधनांचे वितरण करुन त्यांचे निराकरण. भांडवलशाही गरीबी चक्राच्या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी सूचविलेली ही एक प्रणाली आहे. साम्यवादी समाजाचे सर्वज्ञात सूत्र आहे 'क्षमतेनुसार प्रत्येक व्यक्तीकडून, गरजेनुसार व्यक्तीकडे.' ह्या आर्थिक प्रतिमानास 'गीफ्ट एकोनॉमी' असेही संबोधले आहे. (ही व्याख्या बहुतेकांना रुचत नाही, कारण कार्ल पॉपरने दर्शविल्याप्रमाणे, ॲक्टस् ऑफ दी ॲपोस्टलमध्ये वर्णित आरंभीच्या ख्रिस्ती चर्चचा त्यात समावेश होतो.)

७.१ मार्क्सवादी विचार

साम्यवादाचा सर्वात परिचित प्रकार म्हणजे मार्क्सवाद आणि त्याच्या विविध व्युत्पत्या. इतर विषयांबरोबरच मार्क्सवाद इतिहासाची आधिभौतिकवादी कल्पना मांडतो; त्यात आर्थिक विकासाच्या अवस्था आहेतः गुलामगिरी, सरंजामशाही, भांडवलशाही आणि साम्यवाद. ह्या अवस्था युक्तिवादवादी प्रकियेतून प्रगत झाल्या, इतिहासाबरोबरच समाजाची प्रगती झाली. वर्ग संघर्षाची या प्रगतीस चालना मिळाली. वर्ग समाजाचा अंतिम प्रकार म्हणजे साम्यवाद, कारण तो एकच वर्ग आहे. कोणत्याही प्रकारचे विभाजन नसल्यामुळे वर्ग ही नाहीत.

मानवी इतिहासात छोट्या छोट्या अनेक साम्यवादी समाजांचे अस्तित्व राहिले आहे, पण कार्ल मार्क्स आणि फ्रेडरिच इंगेल्स हे साम्यवादाच्या कठोर तात्विक पायाचे प्रणेते आहेत. त्यांनी निर्मिलेली राजकीय उपपत्ती, मार्क्सवाद, आधुनिक जगातील साम्यवादाची मुख्य पुरस्कर्ती आहे.

वर्ग संघर्षाच्या संदर्भात ऐतिहासिक घटनांचे स्पष्टीकरण देण्याचा प्रयत्न मार्क्सवाद करतो. मार्क्सवाद्यांच्या अनुसार, मानव समाज अनेक सामाजिक वर्गांचा बनलेला आहे, उत्पादनाच्या मार्गांशी त्यांचा असलेला संबंध ह्या विभाजनाचा पाया आहे. उदा. भांडवलशाही मध्ये मध्यमवर्ग (भांडवलदार, जे उत्पादन मार्गांचे मालक आहेत) आणि मजूरवर्ग (कामगार, उत्पादनाचे मार्ग स्वतःच्या हाताशी नसल्यामुळे मजुरी करणारे) अशा दोहोंचा समावेश होतो. सत्ताधारी वर्ग आणखी एक सामाजिक वर्ग आणि तो त्याची संपत्ती आणि सत्ता यांचा वापर करुन दुसऱ्या वर्गांचे शोषण करतो. हळू हळू एखादा शोषित वर्ग उठतो आणि सत्ताधारी वर्गाचा पाडाव करतो व अस्तित्वातील प्रणाली बदलून नवीन प्रणालीचा नवीन सत्ताधारी वर्ग बनतो. (उदा. जेव्हा मध्यमवर्गाने सरंजामशाहीचा व संरजामी सत्ताधारी वर्ग - उमरावांचा पाडाव केला.) ह्या वर्गांची निर्मिती आर्थिक निर्धारणवाद स्पष्ट करतो, ज्यामध्ये उत्पादनाच्या प्रचलित मार्गांचे संरक्षण करण्यासाठी मानवी स्वभाव असे वर्ग बनवितो.

उपपत्ती अनुसार वर्ग संघर्ष हा अशा चक्राचे इंजिन आहे ज्यामध्ये सामाजिक आर्थिक प्रणालींची निर्मिती होते, नाश होतो आणि पुन्हा निश्चितीही होते. मानवी इतिहासाच्या आरंभापासुन निर्माण झालेल्या व नाश पावलेल्या अनेक प्रणालींची ओळख मार्क्सवाद देतो. तरीही, सामाजिक वर्ग व त्यांचा संघर्ष नेहमीच अस्तित्वात नव्हते. त्यांची निर्मिती मानवी संस्कृतीच्या पहाटेस झाली, जेव्हा भटक्या जमातींनी आपले बस्तान बसवून शेती करण्यास सुरुवात केली. त्या अगोदर मानव एका वर्गहीन समाजात रहात होता ज्याचे वर्णन प्राचीन

साम्यवाद असे करता येईल. शेतीमुळे उत्पादनाच्या मार्गांवर मालकी हक्क स्थापित करण्याची स्थिती निर्माण झाली आणि प्राचीन साम्यवादाचा अंत झाला (त्यावेळेस मालकी म्हणजे पाच शेतांची खाजगी मालकी). यामुळे लोकांचे शेतमालक आणि मजूर, जो शेतात काम करुन रोजी कमावतो असे विभाजन झाले आणि परिणामतः गुलामगिरी प्रणाली अस्तित्वात आली. त्यातून पुढे सरंजामशाही आणि त्याहीनंतर भांडवलशाही आली.

मार्क्सवादा अनुसार, भांडवलशाहीतील वर्ग संघर्ष सरतेशेवटी कामगारवर्गाला मध्यमवर्गाचा पाडाव करण्यास प्रेरित करील आणि समाजवादाची स्थापना होईल. समाजवादामुळे हळू हळू सामाजिक वर्ग अदृश्य होतील (कारण उत्पादनाचे मार्ग हे सार्वजनिक मालमत्ता बनतील), यांतून पुढे मानवी समाजाच्या साम्यवादाची अंतिम अवस्था येईल.

साम्यवादासाठी मार्क्सवादी पाया यांतून घडला. साम्यवादाचे दुसऱ्या प्रणालीत रुपांतरण होऊ शकत नाही कारण त्यासाठी आवश्यक वर्ग संघर्षाची यंत्रणा आता अस्तित्वात नाही.

७.२ मार्क्सवादी मूल्ये

नैतिक चारित्र्य – साम्यवादी राज्याच्या आणि जनतेच्या सेवेसाठी व्यक्तीला तिच्या रुचि, इच्छा, कृती गौण मानण्याचे नैतिक प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे आणि शालेय विद्यार्थ्यांमध्ये विशिष्ट मूल्यांची रुजवणूक करुनच ते शक्य होणार आहे.

सार्वजनिक मालमत्तेप्रति आदरः - इतिहासातील गोष्टी सांगून ह्या तत्वाचा पुरस्कार करावा व शिक्षकांनी स्वतः एक उदाहरण घालून द्यावे. सार्वजनिक मालमत्तेप्रति आदर दर्शविण्यासाठी कडक नियम करुन शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना दुसऱ्यास त्रास देण्यापासून दूर ठेवावे.

अधिकाराप्रति आदरः - बालकांनी त्यांच्या लहान वयातच शिकण्याजोगे आणखी एक नैतिक तत्व. हा आदर शिक्षेच्या भीतीने नसावा तर शिक्षक व इतर माणसे मदत करतात, समजून घेतात, न्याय्य असतात आणि दृढही असतात या भावनेतून आदर निर्माण व्हावा.

देशभक्तीः - मार्क्सवादी शिक्षणाचे एक आवश्यक अंग म्हणजे चांगले नैतिक चारित्र्य विकसित करणे. राष्ट्रासाठी व्यक्तीच्या अढळ श्रध्देतून ते व्यक्त झाले पाहिजे. पालकांचे, नातेवाईकांचे, मित्रमैत्रिणींचे आणि स्थानिक समुदायाचे प्रेम, राज्यसरकार, विचारवंत आणि नेते – मार्क्स, लेनीन, स्टॅलिन आणि इतर यांच्यापासून श्रध्दा सुरु व्हावी.

पालक, वडिलधारी मंडळी आणि सर्व कामगारांसाठी प्रेम व आदरः - पालक, मित्रमंडळी, नातेवाईक आणि स्थानिक पर्यावरण यांच्याशी असलेली नजिकची प्रीती यांवर देशभक्ती आधारित आहे. व्यक्तीं विषयी प्रेम हे देखिल एक महत्वाचे मूल्य आहे. स्टॅलिन आग्रह धरतो की "जनता हेच सर्वात मूल्यवान आणि सर्वात निर्णायक भांडवल आहे." लोकांसाठी प्रेम व आदर संवर्धित करण्यात शिक्षणाने महत्वपूर्ण भूमिका बजावली पाहिजे. साहित्य, चांगली उदाहरणे आणि वर्तनातून शब्द व कृतीचा सराव यांतून बालकांना उदात्त भावना शिकविल्या पाहिजेत. हा मूलभूत मूल्यांचा खरा सार आहे. शिक्षकांप्रति व वडिलधाऱ्यांप्रति नम्रता, योग्य आचरण व

आज्ञाधारकता बालकांना शिकविली पाहिजे. उध्दटपणा आणि अवज्ञा वेळीच लक्ष घालून सुधारली पाहिजे. लहान वयातच जबाबदारी टाकून सकारात्मक दृष्टिकोनातून योग्य प्रशिक्षण झाले पाहिजे.

लहान असो वा मोठा सर्वांसाठी आदर विकसित करण्याचा आणखी एक पैलू म्हणजे सत्याचा आदर आणि खोट्याची घृणा, लहानपणापासूनच बालकांना सत्य बोलण्यास शिकवावे, कधीही खोटे न बोलण्याचे, लबाडी न करण्याचे प्रशिक्षण द्यावे. इतरांना त्यामुळे कष्ट होतात यासाठीच नव्हे तर त्यामुळे स्वतःचा आत्मसन्मानही नष्ट होतो.

सर्वांचे भले: - मार्क्सवादी तत्वज्ञानामध्ये सर्वांची भलाई फारच वरच्या श्रेणीवर आहे. जमीन, संसाधने आणि उत्पादनाची, मनोरंजनाची व शिक्षणाची साधने यांवर सर्वांची सार्वजनिक मालकी आहे. आणि ती मैत्री, सोबत, सहकार्य, सामाजिक जबाबदाऱ्या पूर्ण करणे, शालेय मालमत्तेप्रति आदर, गटांत काम व खेळ यांतून साध्य केली जाते. एकत्र शिक्षण प्रकल्प देखिल सर्वांचे भले व्हावे यासाठी आहेत.

शिस्त: - मार्क्सवादी प्रणालीमध्ये शिस्त / अनुशासन हा सर्वांत महत्वाचा गुण आहे. फक्त जीवनासाठी आवश्यक म्हणून शाळेने शिस्तीचा आग्रह धरु नये. बालवयातच विद्यार्थ्यांना असे शिकवावे की अनुशासन हा त्यांच्या जीवनाचा अविभाज्य व कायमस्वरुपी घटक बनेल. ही स्वयं-शिस्त असावी.

श्रमाचे मूल्य: - मार्क्सवादामध्ये, कोणत्याही वस्तूचे खरे मूल्य ठरते ते त्याच्या उत्पादनासाठी खर्ची पडलेल्या मानवी श्रमाच्या मापनातून. श्रम म्हणजे काहीतरी अरुचिकर किंवा अप्रिय नाही. श्रम म्हणजे मानवाच्या उच्चतम आकांक्षांची अभिव्यक्ति. श्रम म्हणजे प्रतिष्ठा, शौर्य, गौरव, पराक्रम. श्रमामुळे इतरांची सेवा करण्याची संधी मिळते, ज्यातून सर्वांचे भले होण्याची भावना संवर्धित होते.

७.३ उद्दिष्टे आणि ध्येये:

मार्क्सवादा अंतर्गत, शिक्षणाचा अंतिम हेतू म्हणजे राज्यास बळकटी आणि वर्गहीन समाजाची बांधणी. हे केंद्रिय ध्येय अभ्यासक्रमासाठी व अध्यापन पध्दतीसाठी तर्काधिष्ठित उपपत्ती पुरविते. अध्यापन करताना शिक्षकाने पुढील ध्येये ध्यानात ठेवावी.

१) गणित, विज्ञान, परदेशी भाषा, इतिहास या शैक्षणिक क्षेत्रांत ज्ञानाचा विकास करणे. ज्ञानदान किंवा ज्ञानार्जन करायचे म्हणून करु नये तर त्याचा सामाजिक हेतू – राज्याची सेवा – लक्षात ठेवावा.
२) वैज्ञानिक तंत्रज्ञान, कृषी आणि तांत्रिक व्यापार यांसारख्या व्यावसायिक क्षेत्रांत प्राविण्य मिळविण्यासाठी प्रेरीत करावे.
३) आरोग्याच्या चांगल्या सवयींचा विकास.
४) सार्वजनिक मालमत्तेप्रति आदर.
५) मेहनत आणि अध्ययनातील चिकाटी यांची सवय विकसित करणे.
६) पुढाकार आणि धाडसी वृत्ती विकसित करणे.

७.४ अभ्यासक्रम: -

मार्क्सवादी कल्पना शाळा आणि विद्यापीठांच्या सर्व स्तरांवर अभ्यासल्या जातात, तसेच पक्षाचा इतिहास आणि राज्याच्या नेत्यांचे योगदानही अभ्यासले जाते. राजकीय अर्थशास्त्र आणि राजकीय शिक्षण दोन महत्वपूर्ण विषय आहेत. शाळेमध्ये गणित, विज्ञान तसेच वैज्ञानिक व तंत्रज्ञान शिक्षणाचा अगदी लवकरच परिचय केला जातो. शाळेच्या पहिल्या दहा वर्षांत भूगोल, जीवशास्त्र, भूगर्भशास्त्र, खगोलशास्त्र, भाषा आणि साहित्य शिकविले जातात. युवा शिक्षण आणि संघटना, जीवन शिक्षण आणि जीवन समायोजन, प्रशिक्षण आणि अनुभव प्रदान करतात. अभिजात वाङ्मय व भाषा, कला, सौदंर्यशास्त्र यांचे शिक्षण दिले जाते – कृत्य कला सहकार्यावर आधारित व पूर्णपणे अस्पर्धात्मक असतात – जसे की खेळ, नाट्य, संगीत.

शैक्षणिक संस्था: -

राज्य ही शिक्षणाची एकमेव संस्था आहे. सर्व शहरांत व गावांत राज्य पुरस्कृत बालमंदिरे आहेत जेथे अगदी लहान वयातील बालकांना प्रवेश दिला जातो. मातांना उत्पादनक्षम कार्यात व मजुरीत सहभागी होण्याचे प्रोत्साहन दिले जाते. राजकीय क्षेत्रांतही माता सक्रिय सहभाग घेतात. बालकाचा अन्न, निवारा, व्यायाम आणि सर्वसाधारण घरासारखे भौतिक पर्यावरण उपलब्ध करुन देण्याची जबाबदारी या बालमंदिराकडून उचलली जाते. शिक्षणावर केंद्रिय अधिकार राज्याचा असतो, ज्याची सर्वशाळांवर पूर्ण सत्ता व नियंत्रण असते. शालेय व्यवस्थापनाचे किंवा शैक्षणिक नियोजनाचे आणि अभ्यासक्रमाचे विकेंद्रिकरण नसते. अध्यापन पध्दती, पाठ्यपुस्तके, मूल्यमापन प्रणाली केंद्राकडून नियंत्रित असतात व त्यांचे प्रशासन नियमाबर हुकूम होते.

सर्व स्तरांवर सर्वांसाठी मोफत व अनिवार्य शिक्षण असते, त्याच्या क्षमतेनुसार विद्यार्थी विद्यापीठामध्ये किंवा तांत्रिक वा व्यापार शाळेत जाऊ शकतो.

शिक्षण: -

शिक्षण हे राज्याद्वारे स्थापित, व्यवस्थापन केलेले व अर्थसहाय्य दिलेले असावे. चर्चला शिक्षणापासून अलग ठेवणे.

सामुग्रीचा आधार असल्यामुळे विज्ञान व तंत्रज्ञानाचे संवर्धन. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाच्या प्रगतीमुळे पाया विकसित होतो.

हाताने केलेले काम.

बहुजन समाजाचे शिक्षण.

अद्वैत राष्ट्र

सर्वंकष / सामान्य शाळा

मार्क्सवाद्यांचा शिक्षणाप्रति दृष्टिकोन ज्ञानरचनात्मक आहे आणि कृती, सहकार्य आणि समीक्षा यांवर भर देतो,निष्क्रिय ज्ञानार्जन, मोठ्याचे अनुकरण नाही. शिक्षक केंद्रित नसून

विद्यार्थी केंद्रित आहे. तसेच हे देखील जाणते की शिक्षण ज्या समाजात स्थित आहे त्या समाजाच्या समस्या व क्षमता यांच्या पलिकडे जाऊ शकत नाही.

७.५ प्रश्नावली :-

१) मूलसुधारणावादी तत्वज्ञानाचा परिचय करण्यात मार्क्सवादाने कशा प्रकारे योगदान दिले आहे? आणि मार्क्सवादाचे शैक्षणिक फलितार्थ लिहा.

❖❖❖❖

७ अ

अस्तित्ववाद

प्रकरणाची रचना :

७ अ. ० उद्दिष्टे
७ अ. १ प्रस्तावना
७ अ. २ अस्तित्ववादाची ठळक वैशिष्ट्ये
७ अ. ३ अस्तित्ववादाचे पुरस्कर्ते
७ अ. ४ अस्तित्ववादाचा विषय
७ अ. ५ अस्तित्ववादाचे शैक्षणिक तत्वज्ञान
७ अ. ६ चिकित्सक मूल्यमापन
७ अ. ७ सारांश

७ अ. ० उद्दिष्टे :

ज्या घटकाच्या वाचनानंतर तुम्ही पुढील बाबी करु शकाल.

- अस्तित्ववादाच्या संकल्पनेचे आकलन.
- अस्तित्ववादाच्या वैशिष्ट्यांचे स्पष्टीकरण.
- अस्तित्ववादाच्या पुरस्कर्त्यांची ओळख व त्यांचे दृष्टिकोन.
- अस्तित्ववादाच्या काही विषयांवर विचार करणे.
- अस्तित्ववादाच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे वर्णन करणे.

७ अ.१ प्रस्तावना:

अस्तित्ववाद हा तत्वज्ञानाचा असा मार्ग आहे, जो स्वीकारणाऱ्यास जग व मानवी जीवनविषयक वेगळा दृढ विश्वास देतो.

अस्तित्ववाद हे एक युरोपीय तत्वज्ञान आहे ज्याचा उगम विसाव्या शतकाच्या प्रारंभापूर्वी झाला, परंतु ते प्रसिध्द झाले जागतिक महायुध्द २ (१९३९-४५) नंतर.

अस्तित्ववादाची बीजे तत्वज्ञानाच्या इतिहासात अगदी सुरुवातीपासूनच दिसून येतात. अठराव्या शतकामध्ये तर्क आणि निसर्ग यांना बरेच महत्व दिले गेले, वस्तुनिष्ठतेवर भर होता, ज्याचा परिणाम औद्योगिक आणि तंत्रज्ञानात्मक विकासात झाला व विज्ञानास अत्याधिक महत्व

दिले जाऊ लागले. शास्त्रीय दृष्टिकोनातून मानवाचा एक वस्तू म्हणून विचार केला जाऊ लागला. विकसनशील औद्योगिक समाजामध्ये मानव यंत्रांचा गुलाम बनला. ह्या परिस्थितीच्या विरोधात अस्तित्ववाद समाजा विरोधात प्रतिकार म्हणून उदयास आला आणि त्याने मानवाच्या स्वतंत्र अस्तित्वाचे प्रतिपादन केले. अस्तित्ववादी तत्वज्ञानाचा कोणी एक निर्माता नाही. अस्तित्ववादी लिखाण अनेक तत्वज्ञानींच्या कार्यामध्ये विखुरलेले दिसते, ज्यापैकी महत्वपूर्ण असे म्हणजे; फ्रेडरीच निट्सच, सोरेन किर्केगार्ड, गॅब्रीएल मार्सेल, मार्टीन हिडेगर, जीन पॉल सार्टे, कार्ल यास्पर्स, अब्बागनॅमो, बार्डिएव, अल्बर्ट कॅमस इ.

अमेरिकन शिक्षणशास्त्रामध्ये मॅक्सिन ग्रीन, जॉर्ज क्लिनर, वॅन क्लेव मोरिस हे काही प्रसिध्द अस्तित्ववादी आहेत जे स्वतंत्र अस्तित्व आणि वैयक्तिक पूर्ती वर भर देतात.

७ अ. २ मूलभूत संशोधनः

१) अस्तित्व अग्रक्रमाने प्रधान लक्षणः -

हे तत्वज्ञान मानवापासून सुरु होते.परंतु मानव एक विशिष्ट स्वरुप किंवा विचार कर्ता म्हणून नाही तर मानव एक अस्तित्व म्हणून. प्रथम मानव अस्तित्वात येतो, नंतर सिध्द करतो. मानव मूल्ये किंवा तत्व / लक्षणांनी निश्चित होण्यापूर्वी अस्तित्व येते. कारण सुरुवातीला मानव काहीच नसतो, त्याची लक्षणे नसतात, जे तो स्वतःस बनविल ते तो बनतो. मानव स्वतःच्या व्यक्तिनिष्ठतेने स्वतःस सिध्द करतो आणि निवडीची संधी, स्वातंत्र्य आणि अस्तित्व यांत भरकटत राहतो. चिंता, भीती, मृत्यूची जाणीव स्वातंत्र्य यांच्याशी अस्तित्ववादाचे नेहमी साहचर्य आढळते.

२) व्यक्तिनिष्ठतेचे महत्वः -

डच तत्ववेत्ता एस. किर्केगार्डने म्हटले आहे की सत्य व्यक्तिनिष्ठ आहे, सत्य व्यक्तिनिष्ठता आहेः वस्तुनिष्ठता आणि अमूर्तता भ्रम आहेत. अस्तित्ववाद हे व्यक्तिनिष्ठतेच्या गाभ्यामध्ये चाचपून पाहिल तर त्याला स्वतःबद्दलचे सत्य कळेल आणि त्याची जीवनातील खरी भूमिका जाणवेल. ही एक सर्जनशील प्रक्रिया आहे जी नवीन मर्मदृष्टी देते.

३) मानवाचे स्वातंत्र्यः -

मानवी व्यक्तीचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे त्याचे स्वातंत्र्यः बंधनरहित व अनियंत्रित. आदर्शवादी व इतर तत्ववेत्त्यांनी मानल्याप्रमाणे मानव हा समाज आणि सामाजिक संस्थासाठी नसून, त्या मानवासाठी आहेत. येथे ‘सर्वसाधारण इच्छा’ नाही ज्यावर “व्यक्तिगत इच्छा” अवलंबून असेल.

४) आदर्शवादाचे गुणावगुणविवेचनः-

आदर्शवादा विरोधात एक प्रतिक्रिया म्हणून अस्तित्ववादाचा उगम आणि विकास झाला. अस्तित्ववादी तत्ववेत्ते आदर्शवाद व संकल्पनावादाप्रति अत्यंत चिकित्सक आहेत. वैश्विक तत्वे

व सर्वांचे भले तर प्रत्येक मानवाचे भले या आदर्शवादींच्या मुद्द्याबाबत अस्तित्ववादी तत्ववेत्ते सटिक चिकित्सा करतात. त्यांच्यामते तत्वांचा / लक्षणांचा शोध एक चुकीचा मार्ग आहे व त्यांच्यानुसार तत्व / लक्षणे वास्तव नसून अस्तित्व वास्तव आहे.

५) निसर्गवादाचे गुणावगुण विवेचनः -

अस्तित्ववादी तत्ववेत्ते निसर्गवादी तत्वज्ञानाप्रति देखील चिकित्सक आहेत. निसर्गवादींच्या अनुसार जीवन हे भौतिक – जीव – रासायनिक नियमांवर आधारित आहे, जे नियम कारणाच्या वश्विक नियमावर अवलंबून आहेत. प्राण्यांप्रमाणेच मानवाच्या कृती देखील यांत्रिक आहेत. हा अस्तित्ववाद्यांसाठी शाप सदृश आहे आणि ते मानवाच्या स्वातंत्र्याचा प्रखर पुरस्कार करतात. जे. पी. सारट्रे नुसार, मानव इतका स्वतंत्र आहे की त्याला त्याच्या स्वातंत्र्याचीच भीती वाटते.

६) वैज्ञानिक संस्कृतीचे गुणावगुण विवेचनः -

विज्ञान व तंत्रज्ञानाच्या प्रचंड प्रगतीमुळे जलद औद्योगिकरण आणि शहरीकरण घडून आले आहे. ह्याचा परीणाम म्हणजे गर्दीने भरलेली गावे ज्यांत व्यक्ती हरवून गेली आहे. जे सर्व घडते ते मोठ्या प्रमाणात आणि सर्व वैयक्तिक मूल्ये, व्यक्तिगत आवडी व नावडी पूर्णपणे दृष्टीआड झाल्या आहेत. आज व्यक्ती त्याचा अंत निवडत नाही; तर सर्व निर्णय संगणक किंवा संख्याशास्त्रीय नियम व माहिती घेतात. म्हणजेच विज्ञानाने मानवाचे मोल नगण्य ठरविले आहे. म्हणूनच अस्तित्ववादी वैज्ञानिक तत्वज्ञान व संस्कृतीचा विरोध करतात.

७) मानवी दौर्बल्य आणि सुरक्षा यांवर अवधानः -

आजच्या विज्ञान युगात, मानव दडपण, चिंता, वैफल्य, निराशा, भय आणि अपराधी भावना यासह जीवन व्यतीत करीत आहे. त्याच्या स्वतंत्र अस्तित्वास सतत धोका निर्माण होतो आहे. म्हणूनच त्याच्या स्वतंत्र अस्तित्वाच्या सुरक्षेसाठी त्याला एक चिंतामुक्त, तणावमुक्त पर्यावरण मिळणे आवश्यक आहे.

म्हणजेच, अस्तित्ववाद ही एक तत्वज्ञानविषयक चळवळ आहे जी अस्तित्वाचा अर्थ आणि स्वतंत्र अस्तित्व असलेल्या व्यक्तींच्या मूल्याचा शोध घेणारा अभ्यास आहे. तत्वज्ञानाच्या इतर क्षेत्राप्रमाणे अस्तित्ववाद व्यक्तीस एक संकल्पना न मानता, व्यक्तीच्या व्यक्तिनिष्ठतेस वस्तुनिष्ठतेपेक्षा अधिक मुल्यवान समजतो. परिणामतः,कोणत्याही वैज्ञानिक किंवा तत्वज्ञान विषयक अभ्यासापेक्षा जीवनाच्या अर्थाशी निगडित प्रश्न आणि व्यक्तिनिष्ठ अनुभव अधिक महत्वपूर्ण मानले जातात.

तुमची प्रगती तपासा

१. अस्तित्ववाद म्हणजे काय ?

२. औद्योगिक विकासाचे परिणाम काय होते ?

३. आदर्शवाद आणि निसर्गवादाच्या विरोधातील अस्तित्ववादाची चिकित्सक बाजू मांडा.

४. व्यक्तिनिष्ठता आणि मानवी स्वातंत्र्य यांच्या महत्वाची अस्तित्ववादाच्या संदर्भात चर्चा करा.

५. अस्तित्व अग्रक्रमाने प्रधान लक्षण तुम्हालामान्य आहे का ? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा.

---

७ अ. ३ अस्तित्ववादाचे प्रमुख पुरस्कर्तेः-

सोरेन किर्केगार्ड (१८१३-१८५५) यांस आधुनिक अस्तित्ववादाचा जनक मानले जाते. तो पहिला युरोपीयन तत्वज्ञानी आहे. ज्यास अस्तित्ववादी हे बिरूद चिकटले आहे. त्याच्या मते, व्यक्तिनिष्ठता आणि तीव्रता हे सत्य व खरेपणाचे निकष मानले पाहिजेत. अस्तित्वाच्या प्रखर क्षणांत, विशेषतः दुःखमय निर्णयांच्या प्रसंगी आपण वास्तवास स्पर्श करतो. ह्या क्षणांचे वैशिष्ट्य म्हणजे गाढी चिंता, आणि अशा क्षणांतच जीवनाचे खरे सार समजते आणि फक्त कल्पनांची एक प्रणाली म्हणून तिला आपण म्हणू शकत नाही.

फ्रेडरिच निट्झच (१९४४-१९००) अस्तित्ववादाच्या उदयात एक प्रमुख व्यक्ती. त्याच्या नुसार अतिशय बुध्दिमान मानवाचे तत्व, म्हणजेच अद्वितीय मानव, स्वीकारुन ख्रीस्ती धर्मांवर विजय मिळविणे.

मार्टिन हिडेगर (१८८९-१९७६) ने त्याच्या 'अस्तित्व आणि काळ' ह्या पुस्तकामध्ये मानवी अस्तित्वाचे प्रभावी विश्लेषण दिले आहे, त्यामध्ये काळजी, चिंता, अपराधी भावना व सर्वांत जास्त मृत्यू ह्या अस्तित्ववादाच्या प्रमुख व महत्त्वपूर्ण विषयांवर विवेचन केले आहे.

जीन पॉल सार्टे म्हणतो की मानवाच्या अस्तित्वास त्याच्या लक्षणांपेक्षा अग्रमान आहे. "मानव दुसरे काही नसून त्याचे हेतू आहेत, तो जोपर्यंत स्वतःचे सत्यस्वरुप ओळखतो तोपर्यंत अस्तित्वात राहतो, म्हणून तो त्याच्या कृतींची गोळा बेरीज आहे, दूसरे तिसरे काही नसून मानव म्हणजे त्याचे जीवन."

७ अ. ४ अस्तित्ववादातील काही पुनरुद्भवी विषयः-

सर्व अस्तित्ववादी तत्ववेत्त्यांमध्ये स्वातंत्र्य, निर्णय आणि जबाबदारी हे प्रमुख विषय आहेत. हे सर्व वैयक्तिक अस्तित्वाचा गाभा आहेत. स्वातंत्र्याचा उपयोग आणि भविष्याला आकार देण्याची क्षमता मानवाला पृथ्वीवरील इतर सर्व प्राणीमात्रांपेक्षा वेगळा ठरविते. मुक्त आणि जबाबदार निर्णयांमुळे मानव स्वतःची सत्यता सिध्द करतो. अस्तित्ववादी विषयांचा आणखी एक पुनरुद्भवी गट, अपराधी भावना, विरक्ती, निराशा, मनःस्थिती, बदलत्या भावना, भावनाजीवन व मृत्यू यांसारख्या विषयांचा समावेश करतो. यांवरील चर्चांचा पारंपारिक तत्वज्ञानामध्ये प्रामुख्याने उल्लेख नाही परंतु अस्तित्ववादामध्ये त्यांवर सविस्तर चर्चा घडते. अस्तित्ववादीसाठी मानव हा विश्वाच्या पसाऱ्यातील निव्वळ एक अंश नसून दुःखद संघर्षाची शक्यता असलेल्या तणावपूर्ण संबंधाच्या वेळी त्यासाठी उभा राहणारा आहे.

तुमची प्रगती तपासुन पहाः -

१. काही अस्तित्वावादींची नावे लिहा.
२. सात्रे आणि निएट्झच ची मते स्पष्ट करा.
३. अस्तित्ववादाचे नेहमी पुनरावृत्ती होणारे विषय कोणते आहेत?
४. अस्तित्ववादी तत्वज्ञानाविषयी तुमच्या शब्दांत दहा वाक्ये लिहा.

७ अ. ५ अस्तित्ववादाचे शैक्षणिक तत्वज्ञानः-

मानवाला सत्याचे ऐक्य प्रदान करणे हा शिक्षणाचा उद्देश आहे. शिक्षण क्षेत्रामध्ये अस्तित्ववादाचे योगदान पुढील प्रमाणे आहे.

शिक्षणाचे ध्येय- सर्वांत महत्वपूर्ण प्रकारचे ज्ञान म्हणजे मानवाच्या निवडीचे व परिस्थितीचे ज्ञान असे अस्तित्ववाद मानतो. शिक्षण म्हणजे निवडीच्या स्वातंत्र्याप्रति जागरुकता विकसित करण्याची प्रक्रिया, आणि स्वतःच्या निवडीची जबाबदारी याचा अर्थ. आणि म्हणून गट प्रमाणके, अधिकार आणि सामाजिक, राजकीय, तत्वज्ञानविषयक, धार्मिक अशा स्थापित व्यवस्थांची कल्पना धुडकावून लावते. अस्तित्ववादी मूलभूत सत्य किंवा परंपरांच्या काही रिवाजांची, प्रमाणाची जाण ठेवतो. या संदर्भात अस्तित्ववाद, आदर्शवाद व वास्तववादाच्या कल्पनांच्या विरोधात जातो.

संपूर्ण विकास:-

शिक्षणातून संपूर्ण व्यक्तिमत्वाचा विकास हे अस्तित्ववादाचे ध्येय आहे. परिपूर्ण मानव हे शिक्षणाचे ध्येय असावे. चारित्र्य सवंर्धन आणि आत्म-प्रचिती यांच्या पूर्ततेसाठी शिक्षणाचे ध्येय असावे. अस्तित्ववादी वर्गामध्ये विषयवस्तूस दुय्यम स्थान असते. त्यांच्या विचारांची, भावनांची आणि कृतींची पूर्ण जबाबदारी घेणारी एकमेवाद्वितीय व्यक्ती अशी स्वतःची ओळख समजून घेण्यास व स्वतःची प्रशंसा करण्यास शिक्षण विद्यार्थ्याला सहाय्य करते. निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेमध्ये तर्का बरोबरच भावनांचाही समावेश असतो म्हणून अस्तित्ववाद फक्त बुध्दि नव्हे तर पूर्ण व्यक्तीच्या शिक्षणाची मागणी करतो.

व्यक्तिनिष्ठ ज्ञान: -

सद्य वैज्ञानिक युगाने वस्तुनिष्ठ ज्ञानाचे एवढे अवडंबर माजविले आहे की ही संज्ञा अत्यंत अवास्तव, अगम्य, आणि असंबंधित वाटू लागली आहे. अस्तित्ववादी दर्शवून देतात की वस्तुनिष्ठ ज्ञानापेक्षा व्यक्तिनिष्ठ ज्ञान अधिक महत्वाचे आहे. त्यांच्या मते सत्य म्हणजे व्यक्तिनिष्ठता हे मानवी मूल्य आहे आणि मानवी मूल्ये कधीही तथ्ये असू शकत नाहीत. मूल्यांची तथ्यांमध्ये झालेली अवनती मूल्यांवरील श्रध्देचा ऱ्हास करणारी ठरली आहे. म्हणूनच शिक्षणाच्या प्रत्येक स्तरावर विज्ञान व गणित शिकविण्याबरोबरच मानव्य विषय, कला, साहित्य यांनाही अभ्यासक्रमामध्ये योग्य स्थान दिले जावे. अति-वस्तुनिष्ठ वृत्तीमुळे आधुनिक माणसास अनेक समस्या येत आहेत. अस्तित्ववादी कल्पनांच्या प्रकाशात ह्यासाठी व्यक्तिनिष्ठ दुरुस्ती आवश्यक आहे.

पर्यावरणाचे महत्त्व: -

सद्य औद्योगिक, आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक पर्यावरण मूल्यहीन आहे. त्यामुळे ते संभ्रम, भ्रष्टाचार, तणाव आणि संघर्षास सहाय्य करते. आत्म-विकास आणि आत्म-जागरुकता यांस पोषक असे पर्यावरण प्रदान करण्याचा प्रयत्न अस्तित्ववाद करतो. शाळेतील ह्या पर्यावरणास मानव्य विषय, कला, साहित्य यांच्या योगदानाची गरज आहे. त्यामुळे अध्ययनार्थीच्या स्वतंत्र्य व्यक्तिमत्वाचा विकास होईल आणि तो सामाजिक चक्रातील दाता बनून राहणार नाही. त्याचा एका आत्म-जागरुक व संवेदनशील व्यक्तीमध्ये विकास होईल.

बालक-केंद्रित शिक्षण: -

अस्तित्ववादी शिक्षण बालक केंद्रित आहे. ते बालकास पूर्ण स्वातंत्र्य देते. स्वतःस ओळखण्यासाठी आणि स्वतःचे अस्तित्व जाणण्यासाठी शिक्षकाने बालकास सहाय्य करावयाचे आहे. नैसर्गिक विकासासाठी स्वातंत्र्याची आवश्यकता असते. शिक्षणाने अपूर्णावस्थेचे पूर्णावस्थेत रुपांतर करावयाचे आहे. व्यक्तीच्या गरजा व बालकाच्या क्षमता यांनुसार शिक्षण असावे. बालकाचा स्वयंशी असलेला संबंध दृढ करण्याचे काम शिक्षणाद्वारे झाले पाहिजे.

अभ्यासक्रम: -

काय अभ्यासायचे याची निवड करण्याचे स्वातंत्र्य विद्यार्थ्यास अस्तित्ववाद देतो तसेच सत्य म्हणजे काय व सत्य ठरविण्याचा निकष निश्चित करण्याचेही स्वातंत्र्य देतो. पध्दतशीर ज्ञान व रचनात्मक शिस्त अभ्यासक्रम टाळतो व अनेक अध्ययन परिस्थितीतून निवड करण्यास विद्यार्थ्याला मुभा देतो. कोणते ज्ञान ग्रहण करावयाचे आहे हे अध्ययनार्थी ठरवितो.

मानव्य विषयांना साधारणतः भरपूर महत्त्व दिले जाते. विद्यार्थ्यांच्या सर्जनशीलतेस व आत्मअभिव्यक्तीस वाव देण्यासाठी एक मार्ग म्हणून अप्रत्यक्ष अनुभव प्रदान करण्यासाठी या विषयांचा भरपूर उपयोग केला जातो. उदा. ऐतिहासिक घटकांवर भर देण्यापेक्षा अस्तित्ववादी ऐतिहासिक व्यक्तींच्या कृतीवर प्रकाशझोत टाकतो, कारण या व्यक्ती विद्यार्थ्यांच्या वर्तनास वळण लावणारे आदर्श बनू शकतात.

शिक्षणाचा अस्तित्ववादी उपागम वास्तववादी उपागमाच्या बरोबर उलटा आहे. अभ्यासक्रमाच्या क्षेत्रात वास्तववादी विज्ञानावर विशेष भर देतात, तर अस्तित्ववादामते विज्ञान व वस्तुनिष्ठ शिक्षण आपले स्वतःशी असलेले संबंध तोडून टाकते. विज्ञान आंतरिक प्रचिती व शांती मिळविण्यास सहाय्य करीत नाही. परंतु याचा अर्थ असा नाही की विज्ञानाचे शिक्षण दुर्लक्षित रहावे. ह्याचा अर्थ असा की विज्ञानासह वाङ्मय विषय, नीतिशास्त्र आणि धर्मशास्त्र यांचाही समावेश असावा. या मताशी सहमत काही अभियांत्रिकी महाविद्यालयांनी तत्वज्ञान, नीतिशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांचा अभ्यासक्रमात समावेश केला आहे. ह्या संश्लेषणात्मक उपागमाशिवाय शिक्षणाची चारित्र्य संवर्धन व व्यक्तिमत्व विकास ही ध्येये साध्य होणार नाहीत.

अध्ययन अनुभवः -

तत्वज्ञानविषयक संवाद आणि निवड करण्याच्या कृती उपलब्ध करुन देणारे अनुभव व विषय अस्तित्ववादी अभ्यासक्रमामध्ये असतात. वैयक्तिक व व्यक्तिनिष्ठ निवडीमुळे भावनिक, सौदर्यात्मक आणि तत्वज्ञानविषयक विषय योग्य ठरतात. साहित्य, नाट्य, चित्रपटनिर्मिती, कला इ. महत्वाचे मानले जातात. कारण त्यातून मानवी परिस्थितीचे व निवड करण्याच्या परिस्थितीचे प्रतिबिंब दिसते. स्वयं-अभिव्यक्ती, प्रयोग यांवर भर असतो. भावना, मनःस्थिती व मर्मदृष्टि यांचा माध्यम म्हणून समावेश होतो.

स्वयं अभिव्यक्तीस वाव देणाऱ्या साहित्याने संपन्न असे वर्ग आणि शाळा म्हणजे शिक्षक व विद्यार्थ्यांच्या जीवनविषयक संवादास, चर्चेस वाव देणारे स्थान.

शिक्षकः -

अस्तित्वावादानुसार, विद्यार्थी 'स्व' शी संपर्क साधू शकेल, त्याबद्दल जागरुक बनेल व आत्म-प्रचिती साध्य करील यासाठी शैक्षणिक परिस्थितींची निर्मिती शिक्षक करतो. यासाठी स्वतः शिक्षकामध्येही अस्तित्ववादी वृत्ती असणे आवश्यक आहे. त्याला स्वतःला आत्म-प्रचितीचा अनुभव असावा म्हणजे तो विद्यार्थ्यांना ह्या प्रक्रियेमध्ये मार्गदर्शन करु शकेल. जीवनात अंगिकारायचे विविध मार्ग उघड करुन आणि ज्यामध्ये त्यांना त्यांचा मार्ग स्वतंत्रपणे निवडावयाचा आहे असे पर्यावरण निर्माण करुन विद्यार्थ्यांना स्वतःचे तत्व, लक्षण ठरविण्यास सहाय्य करणे, ही शिक्षकाची भूमिका असते.

अस्तित्ववादी पध्दती व्यक्तिवर केंद्रीत असतात. अध्ययन स्व-गतीने, स्वयं-निर्देशित असते आणि प्रत्येक विद्यार्थ्याशी मुक्त आणि प्रामाणिकपणे आंतरक्रिया साधणाऱ्या शिक्षकाशी व्यक्तीचा मोठ्या प्रमाणावर संपर्क असतो.

विद्यार्थी: -

'स्व' ची प्रचिती येण्यासाठी विद्यार्थ्याला पूर्णपणे मुक्त वाटले पाहिजे. शिक्षकाच्या मार्गदर्शनाखाली, अंतराभिर्मुखतेद्वारे आत्म-प्रचिती साधण्याचा प्रयत्न विद्यार्थ्याने केला पाहिजे. शिक्षकाद्वारे नेमून दिलेली शिस्त विद्यार्थी पाळतो, तो बेजबाबदार बनत नाही. त्याच्या व्यक्तित्वाचा पूर्ण विकास घडवून आणणे हा त्याला दिलेल्या स्वातंत्र्याचा हेतू असतो.

धार्मिक व नैतिक शिक्षण: -

अस्तित्ववादी विशेष करुन धार्मिक व नैतिक शिक्षणावर भर देतात. धर्म व्यक्तीला विकसित होण्याची मुभा देतो. विश्वातील त्याच्या अस्तित्वाचे आकलन व्यक्तीला धार्मिक शिक्षणामुळे होते. आत्म-प्रचितीचा धार्मिक मार्ग हे शिक्षण दाखविते. नैतिक शिक्षण हे धार्मिक शिक्षणाशी अत्यंत जवळून संबंधित आहे. निश्चितातून अनिश्चिताची प्रचिती येण्यासाठी धार्मिक व नैतिक शिक्षण अंतर्आत्म्याचा विकास करतात.

७ अ. ६ चिकित्सक मूल्यमापन:-

आपला समाज आणि बहुतेक आधुनिक समाजांमध्ये शिक्षण म्हणजे, संस्थीय अध्ययन व सामाजिकरण ज्यासाठी गट अध्यापन, व्यक्तिगत वर्तनावर बंधने आणि नोकरशाही संघटनांची आवश्यकता असते. त्यामुळे काही समीक्षकांच्या (प्रामुख्याने परंपरावादी) मते अस्तित्ववादी तत्वज्ञानाचे शालेय उपयोजन मर्यादित आहे. शाळा अशी प्रक्रिया आहे जी विद्यार्थ्यांच्या स्वातंत्र्यास मर्यादा घालते. शाळेतील स्वातंत्र्य हे प्रौढ अधिकार आणि बहुसंख्यांकांचे प्रमाण किंवा विश्वास किंवा समान सांस्कृतिक पायावर आधारित असते. अस्तित्ववादी व्यक्ती जी स्वत:च्या इच्छेनुसार व निवडीनुसार वर्तन करण्याचा प्रयत्न करील तिला शाळेमध्ये व तत्सम इतर मोठ्या औपचारिक संघटनांमध्ये अडचणींना सामोरे जावे लागेल.

तुमची प्रगती तपासा

१. अस्तित्ववादा नुसार शिक्षक व विद्यार्थ्यांची भूमिका काय आहे ?
२. अध्यापन-अध्ययन प्रक्रियेमध्ये अध्ययन अनुभवांचे महत्त्व मांडा.
३. अस्तित्व वादानुसार शिक्षणाचे ध्येय काय आहे ?
४. अस्तित्ववादी कोणत्या प्रकारच्या अभ्यासक्रमाची शिफारस करतो ?
५. आजच्या शिक्षण प्रणालीमध्ये अस्तित्ववादाचे महत्त्व मांडा. तुमचे उत्तर सोदाहरण स्पष्ट करा.
६. अस्तित्ववादाचा सामान्य व शैक्षणिक तत्वज्ञानाचे चिकित्सक मूल्यमापन करा.

७ अ. ७ सारांश:

तत्वज्ञान आणि शिक्षण ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत, म्हणजेच विविध तत्वज्ञाने शिक्षणाचे विविध पैलू मांडतात आणि शिक्षण मानवाचे व त्याच्या जीवनाचे तत्वज्ञान बदलू शकते. एक तत्वज्ञान विषयक कल्पना म्हणून अस्तित्ववाद क्रांतीकारी, गतीमान व प्रखर होता, त्याने विचारप्रक्रियेत बदल घडवून आणला व व्यक्तीचा विचार पुढे आणला. त्याची शिक्षणावरील मते नाट्यमय वाटत असली तरी योग्य अर्थाने आणि माफक प्रमाणात स्वीकारली तर आजच्या भौतिकवादी समाजामध्ये आवश्यक आहेत.

ह्या घटकामध्ये आपण अस्तित्ववादी तत्वज्ञान अभ्यासले, तत्कालीन कट्टर प्रणालीवरील त्याची चिकित्सा पाहिली. अस्तित्ववादी तत्वज्ञानाने मानव, त्याचे अस्तित्व त्याच्या भावना व व्यक्तिनिष्ठतेस पुढे आणले, ते व्यक्तीवादाचे व मानवाच्या एकमेवाद्वितीयत्वाचे पुरस्कर्ते होते.

अस्तित्ववादाच्या विविध पुरस्कर्त्यांची मते आणि त्यांनी मांडलेले विषय त्यांचे तत्वज्ञान समजण्यास सहाय्य करतात.

अस्तित्ववादाचे शैक्षणिक तत्वज्ञान ध्येये, अभ्यासक्रम, शिक्षकाची भूमिका, अध्यापन पध्दती, अध्ययन अनुभव, धार्मिक व नैतिक शिक्षण यांवर भाष्य करते.

❖❖❖❖

८

शैक्षणिक तत्वज्ञान
(डॉ. झाकिर हुसैन)

प्रकरणाची रचना :

८.० उद्दिष्ट्ये

८.१ प्रस्तावना

८.२ जीवनवृतांत

८.३ डॉ. झाकिर हुसैन यांचे तत्त्वज्ञान

८.४ डॉ. झाकिर हुसैन यांचे शिक्षणविषयक विचार

८.५ चार आवश्यक मूल्ये

८.६ शैक्षणिकदृष्टया उत्पादनशील कार्य

८.७ स्वातंत्र्य, शिस्त आणि अधिकार

८.८ शिक्षकाची भूमिका

८.९ मूल्यांचा रक्षणकर्ता म्हणून शिक्षक

८.१० शिक्षण आणि संस्कृती

८.११ चांगलया (आदर्श) शाळेची वैशिष्टये

८.१२ झाकिर हुसैन यांचे शैक्षणिक योगदान

८.१३ सारांश

८.१४ प्रश्नावली

८.० उद्दिष्ट्ये :-

या घटकाचा अभ्यास केल्यानंतर तुम्ही खालील गोष्टी साध्य करु शकाल.

- डॉ. झाकिर हुसैन यांच्या सर्वसाधारण तत्त्वज्ञानाचे विविध पैलू स्पष्ट करता येतील.
- त्यांचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान समजेल
- उत्तम शाळेकडून असलेल्या त्यांच्या अपेक्षा स्पष्ट करता येतील.
- त्यांच्या शैक्षणिक योगदानाला दाद देता येईल.

८.१ प्रस्तावना :-

धर्मनिरपेक्ष, स्वतंत्र आणि सुसंस्कृत भारताचे डॉ. हुसैन हे अत्यंत संवेदनशील, चैतन्यदायी, प्रयोगशील असे शिक्षणतज्ञ व सुविद्य असे प्रतिनिधी होत. त्यांची शिक्षणाप्रती निष्ठा आणि त्याग सर्वश्रूत असून मुलोद्योगी शिक्षणाचे ते मुख्य पुरस्कर्ते होत. भारतीय जनतेचे हे महद्‌भाग्य होय की त्यांना दोन महत्त्वाचे शिक्षणतज्ञ; डॉ. राधाकृष्णन आणि डॉ. झाकिर हुसैन हे राष्ट्रपती म्हणून लाभले. त्यांनी राष्ट्रपती पद भूषविल्यामुळे शिक्षकी व्यवसायाला प्रतिष्ठा प्राप्त झाली तसेच राष्ट्रीय पातळीवर नेतृत्व आणि शैक्षणिक प्रथांना वेगळी दिशा मिळाली.

८.२ जीवनवृतांत :-

डॉ. झाकिर हुसैन यांचा जन्म हैद्राबाद येथे ८ फेब्रुवारी १८९७ रोजी झाला. ते अवघे ८ वर्षांचे असताना त्यांच्या वडीलांचा मृत्यु झाला आणि ते उत्तर प्रदेश येथील कैमगंज या गावी वडीलोपार्जित घरी राहावयास आले. इटावा येथे त्यांचे शिक्षण झाल्यानंतर अलीगढ येथील मोहम्मदन अँग्लो इंडियन महाविद्यालयात त्यांनी प्रवेश घेतला. एम.ए. चा अभ्यास करत असताना त्यांनी गांधीजींनी ब्रिटिशांविरुध्द असहकार चळवळीसाठी केलेले कळकळीचे आवाहन ऐकले आणि महाविद्यालय सोडून असहकार चळवळीस वाहून घेतले. त्यांनी जामिया मिलिया इस्लामिया (राष्ट्रीय मुस्लिम विद्यापीठ) या विद्यापीठाची १९२० साली अलिगढ येथे स्थापना केली. स्वतःची उच्च शिक्षणाची भूक भागविण्यासाठी ते बर्लिन विद्यापीठात दाखल झाले आणि अर्थशास्त्रातील पी.एच.डी. प्राप्त केली. १९२६ मध्ये भारतात परत आल्यानंतर जामिया मिलिया इस्लामिया, दिल्ली या विद्यापीठाचे ते प्र-कुलगुरु म्हणून वयाच्या २९ व्या वर्षी अधिभार स्वीकारला. १९४८ साली अलिगढ मुस्लिम विद्यापीठाचे प्र-कुलगुरु म्हणून त्यांची निवड करण्यात आली. १९५२ साली त्यांना राज्यसभेचे सभासदत्व बहाल करण्यात आले. १९५७ साली ते बिहारचे राज्यपाल झाले. १९६२ साली भारताच्या उपराष्ट्रपदी त्यांची निवड झाली तर १९६७ साली भारताच्या राष्ट्रपतीपदासाठी त्यांची निवड होऊन १९६९ साली त्यांच्या मृत्युपर्यंत त्यांनी ते पद भूषविले. राष्ट्रपती म्हणून पदोन्नती झाल्यानंतर ते म्हणाले, ‘‘हया पदासाठी माझी निवड होण्यामागे कारण म्हणजे माझा जनतेच्या शिक्षणाशी असलेला संबंध होय. ४७ वर्षे एका शिक्षकाने त्याच्या आयुष्यातील सर्वोत्तम वर्षे राष्ट्रीय शिक्षणाशी संबंधित असण्याचा हा राष्ट्राने केलेला बहुमान आहे’’.

८.३ डॉ. झाकिर हुसैन यांचे तत्त्वज्ञान :-

डॉ. हुसैन हे आदर्शवादी होते. त्यांनी प्लेटोच्या ‘रिपब्लिक’’ चा अत्यंत उत्साहाने उर्दुत केलेला अनुवाद हा त्याचा सबळ पुरावा होय. ते म्हणतात, ‘‘कमकुवत विश्‍वासाची जागा निरोगी सवयींनी, अयोग्य संस्थांची जागा प्रगतशील संस्थांनी घेतली पाहिजे. आपणांस मिळणारे मार्गदर्शन हे बुध्दिच्या संधीप्रकाशातून न येता विश्‍वासाच्या स्वच्छ सूर्यप्रकाशाकडून मिळाले पाहिजे”.

ते हाडाचे धर्मनिरपेक्ष, मानवतावादी आणि दूरदर्शी होते. त्यांनी इस्लामी तत्वे आणि त्यांचे राष्ट्रीयत्व यांना क्षुद्र चाकोरीत जाऊ दिले नाही तर पूर्व आणि पश्चिम, मुस्लिम आणि मुस्लिमेतर, प्राचीन आणि आधुनिकतेला आनंददायी प्रत्यय प्राप्त करुन दिला. मोराइस यांच्या शब्दात ''त्यांचे भारतावर प्रेम होते. त्यांचे जगावर प्रेम होते'' ते सत्य, न्याय आणि मानवतेवर प्रेम करणारे होते. त्यांनी त्यांच्या जीवनाच्या सुरुवातीच्या काळापासून मानवतावादी शिक्षणाचा पुरस्कार केला.

वास्तवतेबाबत ते म्हणतात, की जग हे वास्तव आहे. भौतिक आणि आध्यात्मिक अशी दोन जगे अस्तित्वात असून भौतिक जग हे इंद्रियजन्य आहे. त्याचा संबंध जगातील वस्तूंशी येतो. आध्यात्मिक जगाचा संबंध आत्मा आणि आत्मनाशी येतो; म्हणून जगातील आनंद हा दुय्यम समजला समजला जातो. आध्यात्मिक जग हे मानसिक पातळीवर कल्पनांच्या द्वारे प्राप्त करुन घ्यावयाचे असते.

त्यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात ते मानवाला सर्वोच्च स्थान देतात, आणि मानवाच्या क्षमतांचा सर्वाधिक विकास करण्यास पुढे सरसावतात. त्यांची मानवावर श्रध्दा होती आणि ती त्यांच्या तत्त्वज्ञानातून आणि शैक्षणिक विचारांतून स्पष्टपणे दिसून येते.

८.४ डॉ. हुसैन यांचे शैक्षणिक विचार :-

डॉ. हुसैन यांच्या मते हया देशातील शिक्षण हे दुर्दैवाने अपंग झाले आहे. त्यांच्या मते शिक्षण हे सुसंस्कृत समाजासाठी जीवनावश्यक असा रस आहे. शिक्षण हे सद्यस्थितीला पोहोचण्यास पुढील गोष्टी कारणीभूत आहेत :

१) एखाद्या वर्गात तासनतास निष्क्रीय होऊन बसून राहणे; की जे बालकांच्या मूलभूत वृत्तीशी न जुळणारे आहे. अशा व्यवस्थेमध्ये बालकाकडे एकेकाळी असलेली नैसर्गिक उत्कटता नष्ट करुन बालकाला निरुत्साही, नीरस बनविले जाते.

२) चांगल्या शिक्षकांचा तुटवडा प्रचलित व्यवस्थेतील उपलब्ध शिक्षक हे क्रूर निष्ठूर आणि लष्करी खाक्याचे आहेत.

३) बोजड आणि अर्थहिन अभ्यासक्रम हा विद्यार्थ्यांना अविवेकी श्रम करण्यास भाग पडतो.

४) शिक्षण म्हणजे अध्ययनकर्त्याला नियोजित पध्दतीने तयार शैक्षणिक आदर्श आणि विहित आशयानुसार घडविणे हया चुकीच्या समजूतीला प्रचलित शिक्षणव्यवस्था आणि लोकशाही मूल्यांवर श्रध्दा असलेला अध्यापक रददबादल ठरवितो. ह्या अध्यापकांचा विश्वास आहे की शिक्षण ही विद्यार्थी घडविण्याची प्रक्रिया नसून अध्ययनकर्त्यातील एकमेवाद्वितीय आणि विशिष्ट अशा व्यक्तित्वाला मोकळीक देऊन स्वतंत्रपणे वाढ देण्याची प्रक्रिया आहे. भारतीय शिक्षणाचे यश लोकशाही जीवनपध्दती वाढीस लावण्यासाठी स्वतंत्र व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्यास कितपत मदत करु शकते, तसेच हया स्वतंत्र सुसंवादी व्यक्तित्वाचा सामाजिक गरजा

भागविण्यासाठी कितपत उपयोग करुन घेते आणि निःस्वार्थीपणा कशाप्रकारे जोपासते हयावर अवलंबून आहे.

डॉ. झाकिर हुसैन यांच्या मते लोकशाहीतील शिक्षणाचे प्रमुख तत्त्व हे बालकातील व्यक्तित्वाचा आदर करणे हे होय; असे बालक की जे बुध्दिद्वारे स्वेच्छेने शैक्षणिक प्रक्रियेत सहभागी होऊन चांगला नागरीक बनेल. ख्कारण लोकशाही म्हणजे प्रत्येक नागरीकाने स्वतःप्रती आणि समाजप्रती असलेल्या कर्तव्याचे पालन करणे होय. जेव्हा शिक्षणाद्वारे क्षमतांचा शोध घेऊन विकास केला जाईल तेव्हाच हे शक्य होईल.

शिक्षणप्रक्रियेची तुलना ते मानवी शरीराच्या विकासाशी करतात. ज्याप्रमाणे पिंडापासून पूर्ण विकसित माणूस हा योग्य खाण्याजोगे अन्न, हालचाल आणि व्यायाम याद्वारे शारीरिक आणि रासायनिक नियमांचे पालन केल्यामुळे तयार होतो, त्याचप्रमाणे मन हे सुरुवातीच्या अवस्थेपासून मानसिक खाद्य आणि व्यायाम यांद्वारे पूर्ण उत्क्रांतीत होते. व्यक्तिच्या मनाचा विकास हा शैशवावस्थेपासून झाला पाहिजे. त्यांच्यामते शिक्षणाची प्रक्रिया ही सातत्यपूर्ण असून, मूक्कामापेक्षा प्रवासाला जास्त महत्त्व आहे.

बऱ्यादचा साधन हीच साध्य बनतात याबाबतही डॉ. हुसैन खंत व्यक्त करतात. त्यांच्या मते शाळा ही सैतानी मनाची निर्मिती आहे, नाही तर आता शाळा जे करत आहे ते त्या करत नसत्या. ते म्हणतात, ''शाळेत जाणे म्हणजे तीन 'R' बाबत शिकणे नसून जीवनाची प्रारंभिक तयारी आहे''. त्यांना शाळा हया समाजाभिमुख, कुटुंब आणि व्यक्तिभिमुख हव्या होत्या.

कृतीयुक्त ज्ञान मिळवून त्याचेच संवर्धन केले पाहिजे हया विधानाचे समर्थन ते इंग्लिश तत्त्वतेच्या शब्दात करतात, ''समाजात ज्ञान हे विशिष्ट गटाच्या खाजगी ताब्यात असेल तर ते ज्ञान निष्क्रीय असते.'' त्यांच्या मते बदलत्या जगात शिक्षणाने प्रभावी नेतृत्व दिले पाहिजे. डॉ. हुसैन यांच्यामते, (शिक्षणाचे) प्राथमिक उद्धिष्ट हे समुदायाला नेतृत्व देणे हे असून शैक्षणिक बाबींचा तो जीवनाधार आहे.

विद्यापीठीय शिक्षणाबाबत त्यांची मते अत्यंत सुस्पष्ट आहेत. शिक्षणाचे मूलभूत आयुध श्रम हे आहे. शिक्षण हे निरंतर असले पाहिजे असे त्यांना वाटते. व्यक्ती ज्या समाजात राहाते त्या समाजाला प्रभावी नेतृत्व देण्याची क्षमता आणि समर्पकताही शिक्षणात हवी. जेव्हा श्रमाला प्रतिष्ठा प्राप्त होईल तेव्हाच विद्यापीठ सामाजिक ऋण फेडू शकतील. हया संदर्भात रामस्वामी अय्यर म्हणतात की विद्यापीठीय शिक्षणाचा प्रमुख हेतू हा व्यक्तीला देशाच्या विभिन्न अशा वैज्ञानिक आणि तांत्रिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी पात्र बनविणे हा होय.

समस्या सोडविण्याऐवजी टाळाटाळ करण्याची भारतीय वृत्ती त्यांना आवडत नाही. कोणतीही समस्या न टाळता तिचा सामना केला पाहिजे, असे ते म्हणतात. दारिद्र्य, घाण, रोगराई, अकार्यक्षमता यांबाबत सहनशील असलेल्या लोकांचा त्यांना राग येई ते म्हणतात, ''सहनशीलतेची कष्टाळूपणाशी सांगड न घालणे हा गुन्हा आहे.'' जर विद्यापीठाने आपली कर्तव्ये व्यवस्थितपणे पार पाडली तर डॉ. हुसैन यांनी उत्कटतेने आणि मनःपूर्वक नवीन जगाची पाहिलेली स्वप्ने प्रत्यक्षात न येण्याचे कोणतेही कारण नाही.

'विज्ञान' आणि 'मानव्य' यांबाबत दीर्घकाळ सुरु असणाऱ्या विवादाबददलही डॉ. हुसैन यांची स्पष्ट मते होती. त्यांचा विश्वास होता की अलीकडच्या काळात आधुनिक जगाने केलेली प्रगती ही केवळ मानवापुढील सामाजिक आणि राजकीय समस्यांसाठी केलेल्या वैज्ञानिक ज्ञानाच्या वापरामुळे आहे. तंत्रज्ञानाच्या प्रत्येक क्षेत्रात विशेष क्षेत्रे (Specialization) इतकी वाढली आहेत की त्या त्या विशिष्ट क्षेत्रातील भाषा इतर क्षेत्रातील तंत्रज्ञांना समजणे कठीण झाले आहे. सी.पी.स्नो यांनी हया घटनेचे वर्णन अत्यंत समर्पकरीत्या पुढील शब्दात केले आहे. ते म्हणतात, ''एका शाखेचे ज्ञान दुसऱ्या शाखेपासून इतके विभिन्न कधीच नव्हते आणि एका शाखेचा विकास हा दुसऱ्या शाखेची किंमत मोजून आजच्या इतका कधीच केला जात नव्हता.'' डॉ. हुसैन म्हणतात की मानव्य आणि विज्ञान हया परस्परविरोधी नसून परस्परपूरक आहेत. प्रत्येकाने हे लक्षात घेतले पाहिजे की विज्ञान हे मूल्यरहित विशेषतः नैतिक आणि नीतिविषयक मूल्यांशिवाय असूच शकत नाही. ते दाखवून देतात की विज्ञान हे नीतिरहित तत्त्वज्ञानाची एक प्रणाली आहे. नीतिरहित विज्ञान हे लगेचच सर्वांशी मैत्री करते; चांगल्या व वाईटशींदेखील; आणि जगाचे रुपांतर एका वास्तविक नरकात करण्यास सहाय्यीभूत होते.

भारताचे राष्ट्रपती झाल्यानंतर शपथविधीनंतरच्या भाषणात ते शिक्षणाचे महत्त्व सांगतात, शिक्षण हे राष्ट्रीय हेतूंच्या पूर्ततेचे प्रमुख साधन असून राष्ट्राचा दर्जा हा त्याच्या शैक्षणिक दर्जावर अवलंबून असतो.

डॉ. हुसैन यांनी शिक्षणाच्या पुढील ध्येयांवर भर दिला.

१) शिक्षणातून एकसमान राष्ट्रीय संस्कृतीचा विकास झाला पाहिजे.

२) शिक्षणाने उच्चतम जीवनविषयक मूल्ये विकसित केली पाहिजेत.

३) शिक्षणाद्वारे नागरिकत्वासाठी आवश्यक अशा गुणांचा विकास घडला पाहिजे.

४) शिक्षणाने पारंपरिक ज्ञान आणि प्रत्यक्ष कामातून स्फूर्ती घेतली पाहिजे.

५) शिक्षणातून सकारात्क दृष्टिकोन घडला पाहिजे.

६) शिक्षणाने सामाजिक जाबाबदारीची भावना विकसित केली पाहिजे.

७) व्यावसायिक कार्यक्षमतेचा विकास शिक्षणातून घडला पाहिजे.

शिक्षण हे मालक आणि राजकारण त्याचा नोकर आहे असे शिक्षण व राजकारणाबाबत त्यांचे मत होते. शिक्षण आणि नैतिकतेबाबत ते म्हणतात की सत्ता ही नैतिकता आणि विज्ञान व तंत्रज्ञानाशी साधली गेली पाहिजे. शिक्षण, विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाबाबत त्यांची मते अगदी सुस्पष्ट आहेत. वैज्ञानिकांनी आणि तंत्रज्ञांनी समाजहित डोळयासमोर ठेवले पाहिजे. शिक्षणाने बालकाचा संपूर्ण विकास केला पाहिजे. भारतीय शिक्षणातील पुढील त्रुटींबाबत ते खेद व्यक्त करतात. (१) भारतीय शिक्षण हे काही काळापासून साचलेल्या पाण्यासारखे झाले आहे. (२) भारतीय शिक्षण हे नवीन कल्पना आणि शिक्षणविषयक नाविन्यपूर्ण विचारांकडे दूर्लक्ष करते.

आपले आकलन तपासून पहा.

१) डॉ. झाकिर हुसैन यांचे समजुतींबाबत (Belief) काय मत होते ?

२) डॉ. झाकिर हुसैन यांना मानवतावादी का समजले जाते ?

३) वास्तवतेबाबत त्यांचे काय मत आहे ?

४) त्यांच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानात ते कशास सर्वाधिक महत्त्व देतात ?

५) भारतीय शिक्षण हे पंगू आहे असे ते का म्हणतात ?

६) शिक्षण आणि समाजातील परस्परसंबंधात त्यांचे काय मत आहे ?

८.५ चार अत्यावश्यक (महत्त्वाची) मूल्ये :

पदवीदान सोहळयातील भाषणात त्यांनी तरुणांसाठी अत्यंत स्वाभाविक अशी चार मूल्ये दिली. ती म्हणजे आरोग्य, ताकद, सौंदर्य आणि स्वच्छता. हया अत्यंत साध्या गोष्टी समजावून घेण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांची व्यापकता लक्षात येते. जेव्हा एखादा व्यक्ती आरोग्याचा पाठपूरावा करतो, तेव्हा तो निरोगी मन, निरोगी शरीर आणि चारित्र्यसंपन्नेची जोपासना करतो. ताकदवान शरीर हे प्रत्येकाला बलवान, जागरुक, शिस्तबध्द मन आणि उत्तम चारित्र्य देते. अशी व्यक्ती ठाम, कार्यकुशल, सात्यत्यपूर्ण असे व्यक्तिमत्व धारण करते. सौदर्य हे आंतरिक आणि बाहय सौदर्याशी तसेच आजूबाजूच्या जगातील सौदर्याशी संबंधित आहे. स्वच्छ शरीरात निरोगी मन वास करते आणि त्यामुळे जीवनही स्वस्थ होते.

८.६ शैक्षणिकदृष्टया उत्पादनशील कार्य :-

डॉ. हुसैन यांनी अत्यंत समर्पक शब्दांत शिक्षणातील उत्पादन कार्याचा अर्थ सांगितला आहे. कार्याला त्यांनी प्रतिष्ठा आणि पूजेच्या पातळीवर नेऊन ठेवले आहे. कार्याविषयीची त्यांची कल्पना ही पुस्तकी ज्ञानातून न येता समर्पितता आणि अनुभवातून आली आहे. ते म्हणतात, ‘‘या विषयावरील माझ्या वर्षानुवर्षाच्या चिंतनातून माझी धारणा झाली आहे की, कार्य हेच शिक्षणाचे प्रभावी माध्यम आहे. कधीतरी ते हातांनी करावयाचे कार्य असते तर कधी बुध्दीने. जरी कार्यामध्ये शिक्षण देण्याची क्षमता असली तरी मी निरीक्षण आणि अनुभवाद्वारे अशाही मताला पोहोचलो आहे की सर्वच प्रकारचे काम व्यक्तिला शिक्षित करत नाही.’’ फक्त मूल्याधिष्ठित

कामातच शिक्षित करण्याची पात्रता आहे. अशाप्रकारच्या कामाला ते ‘शैक्षणिकदृष्टया उत्पादन कार्य’; ‘मनाला सुसंस्कृत करणारे कार्य’ असे म्हणतात.

त्यांची शिक्षणाबाबत इतर मते अशी आहेत :

१) उत्पादन कार्याचा मानसिक कार्याशी संबंध जोडला गेला पाहिजे.

२) कार्यानुभव शिक्षणाचा क्रम हा ‘विचार आणि कृती, आणि ‘कृती आणि विचार’ असा असला पाहिजे. शाळेचे खरे काम हे बालकांना कोणताही उपक्रम घेण्यापूर्वी विचार करण्याचे प्रशिक्षण देणे हे आहे. कार्य करण्यापूर्वी नियोजन केले पाहिजे यावर ते भर देतात. त्याबाबत ‘काय ?’ आणि ‘कसे ?’ यांचा सारासार विचार केला पाहिजे. कार्य हिच पूजा यावर त्यांची नितांत श्रध्दा होती.

८.७ स्वातंत्र्य, शिस्त आणि अधिकार :-

स्वातंत्र्य आणि अधिकार हे परस्परविरोधी नाहीत. याचा ते पूनरुच्चार करतात. आंतरिक स्वातंत्र्याशिवाय शिक्षणात अधिकारवाणी नाही. सर्जनशील कामाशिवाय आणि सूरचित वातावरणाशिवाय स्वातंत्र्य असू शकत नाही. शाळा बालकाला काही टप्पे पार करण्यास मदत करते. सुरुवातीला शिक्षकांचा अधिकार हा अनुभव आणि परिपक्वतेतून आलेला असतो. अंतिमतः मात्र बालकात विकसित झालेल्या मूल्यांवर तो आधारित असतो. जबाबदारी, स्वातंत्र्य आणि शिस्त हया हातात हात घालून चालतात आणि शिक्षणाने विद्यार्थ्यात यातील प्रत्येकाचा विकास केला पाहिजे.

८.८ शिक्षकाची भूमिका :-

शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना जीवनविषयक उच्च मूल्यांच्या प्राप्तीसाठी संपूर्ण मदत केली पाहिजे. हे त्याने वैयक्तिक वागणूक आणि चारित्र्यातून केले पाहिजे. शिक्षक हा हुकूम देण्यासाठी किंवा वर्चस्व गाजविण्यासाठी नसून विद्यार्थ्यांची सेवा करण्यासाठी, त्यांना मदत करण्यासाठी आहे. विद्यार्थ्यांना स्वतःचे व्यक्तिमत्व असते आणि त्या व्यक्तिमत्वाची निगराणी आणि जोपासना आपण केली पाहिजे हे शिक्षकाला समजले पाहिजे. बालकाशी वागताना शिक्षक हा प्रेम आणि सहनशीलतेचे मूर्तीमंत रुप असला पाहिजे.

८.९ मूल्यांचा रक्षणकर्ता म्हणून शिक्षक :-

कोणत्या प्रकारचा माणूस हा आदर्श शिक्षक बनू शकतो? डॉ. हुसैन यांच्याकडे याबाबत स्पष्ट दृष्टी आहे. त्यासाठी त्यांनी काही विशिष्ट तत्त्वांच्या आधारे मानवाचे वर्गीकरण केले आहे. केवळ सैध्दांतिक किंवा तात्त्विक माणसाचे मुख्य तत्व हे सत्य असते, कल्पक माणसाचे सौदर्य, आर्थिक माणसाचे मिळकत, धार्मिक माणसाचे मूक्ती, राजकीय माणसाचे सत्ता आणि सामाजिक माणसाचे प्रेम. व्यक्तिंचा एकदम टोकाचा; शुध्द प्रकार सापडणे कठीण असते परंतु प्रत्येकात एखादे प्रभावी तत्त्व असते. डॉ. हुसैन यांच्या मते सामाजिक प्रकारातील माणूस हा उत्कृष्ट शिक्षक बनू शकतो. सामाजिक प्रकारातील शिक्षकाकडे इतरांप्रती प्रेम, एकतेची भावना

आणि बांधवताख मदत करण्याची वृत्ती असते आणि त्यांना इतरांसाठी त्याग केल्यामुळे आनंद मिळतो. शिक्षक हा विद्यार्थ्यांवर हुकूम किंवा वर्चस्व गाजविण्यासाठी नसून त्यांना मदत व त्यांची सेवा करण्यासाठी असून विश्वास आणि प्रेमाने त्यांना घडविण्यासाठी आहे. समाजाने जतन केलेल्या सर्वोच्च मूल्यांचा शिक्षक हा राखणदार आहे. स्वतःच्या मनोहारी व्यक्तिमत्वाद्वारे हया मूल्यांचे संक्रमण करणे हे त्याचे भाविक कर्तव्य आहे.

८.१० शिक्षण आणि संस्कृती :-

इतिहासात आपल्या भूतकाळाच्या नोंदी तसेच वारश्याची मूळे असतात. त्याची खोली आणि व्याप्ती ही खूपच व्यापक आहे. आपले वर्तमान हे भूतकाळातील अनुभवांच्या पायावर सद्यस्थितीचा विचार करुन उज्वल भविष्यासाठी असले पाहिजे. आपला इतिहास हा विविध संस्कृती आणि सभ्यतांनी, जागतिक धर्मांनी आणि श्रेष्ठ तत्त्वज्ञांनी समृध्द आहे. शिक्षणाने हया समृध्द वारशाची नीट छाननी करुन भावी पिढयांच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक वृध्दीसाठी तो उपलब्ध करुन दिला पाहिजे. डॉ. हुसैन म्हणतात, शिक्षणाला उपयोगी आणि निरुपयोगी वारसा तसेच दुबळे करणाऱ्या आणि बळकटी आणणाऱ्या परंपरामध्ये फरक करता आला पाहिजे.

८.११ चांगल्या शाळेची वैशिष्टये :-

मॉर्डन स्कूल, न्य दिल्ली येथे शाळा स्थापनेच्या समारंभात भाषण करताना त्यांनी चांगल्या शाळेची वैशिष्टये पुढीलप्रमाणे सांगितली.

१. बालकातील व्यक्तित्वाचे ज्ञान :- प्रत्येक बालकाच्या व्यक्तित्वाचे योग्य ते आकलन होणे ही शाळा आणि शिक्षकाच्या दृष्टीने सर्वात महत्त्वाची काळजी असली पाहिजे. बालक हे विविध सामाजिक आणि कौटुंबिक पार्श्वभूमीतून येत असते, त्यांच्याकडे विभिन्न क्षमता आणि रुची, भिन्न आवडीनिवडी आणि भिन्न व्यक्तिमत्व असते. शाळा आणि शिक्षकाने हे समजून घेण्यासाठी प्रामाणिक प्रयत्न करुन शालेय उपक्रमातून विद्यार्थ्याचा पूरेपूर लाभ करुन दिला पाहिजे.

२. विकासाचे टप्पे समजून घेणे :- शाळेची दुसरी काळजी म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या विकासाशी सुसंगत अशा शालेय कार्यक्रमांची आखणी करणे.

३. सर्वांगीण विकास :- चांगल्या शाळेचे एक वैशिष्टय म्हणजे विद्यार्थ्यांतील तीन ‘H’ च्या विकासासाठी वाहून घेणे.

४. सहेतूक उपक्रम :- शिक्षण ही सहेतूक कृती आहे आणि शालेय कार्यक्रम हे शैक्षणिकदृष्टया उत्पादनशील कार्याकडे नेणारे असावेत.

५. सामाजिक आणि व्यक्तिगत विकास :- व्यक्तिगत विकासाबरोबरच सामाजिक जबाबदारीची जाणीव हे शाळेचे ध्येय असले पाहिजे.

६. स्वयंशिक्षण :- विद्यार्थ्यांचे स्वअध्ययन उंचावण्यासाठी शाळेने पुढाकार घेतला पाहिजे. किंबहूना शिकवण्याचा सर्वात चांगला मार्ग म्हणजे कसे शिकायचे हे विद्यार्थ्यांना शिकविणे.

८.१२ डॉ. झाकिर हुसैन यांचे शैक्षणिक योगदान :-

डॉ. हुसैन यांचे शिक्षणातील योगदान हे दखल घेण्यासारखे आहे. त्यापैकी काही बाबी खाली दिल्या आहेत.:

१. जामिया मिलीया इस्लामियाची स्थापना
२. वर्धा योजना किंवा मूलोद्योगी शिक्षणयोजनेची आखणी.

१९३७ साली गांधीजींनी साक्षरता म्हणजे शिक्षण नव्हे असे मत व्यक्त केले. बालकांना हस्तोद्योग शिकवून उत्पादनशील करुन शिक्षण द्यावे असे त्यांना वाटत होते.

गांधीजींच्या अध्यक्षतेखाली त्याच वर्षी राष्ट्रीय कार्यकर्त्यांची वर्धा येथे एक परिषद आयोजित करण्यात आली. परिषदेत विस्तृत अभ्यासक्रम तयार करण्यासाठी डॉ. हुसैन यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन करण्यात आली. हया समितीचा अहवाल हा पुढे 'वर्धा शिक्षण योजना' म्हणून प्रसिध्द झाला. डॉ. हुसैन यांनी हा अहवाल तयार करण्यात अत्यंत महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. समितीने सूचविलेली मूलोद्योगी शिक्षणाची वैशिष्टये :

१. अभ्यासक्रमाचा कालावधी हा सात वर्षाचा असावा.

२. दिलेल्या पर्यायातून विद्यार्थ्याला त्याच्या आवडीची एक हस्तकला निवडयाचे स्वातंत्र्य राहील.

- कताई आणि विणकाम.
- सुतारकाम
- शेती
- बागकाम (फळे आणि भाज्या)
- विशिष्ट भौगोलिक परिस्थितीनुसार शक्य असलेली कोणतीही हस्तकला. उदा. बांबूकाम, काथा वळणे, हस्तकाम इ.

३. अभ्यासवर्गातील इतर विषय :- (१) सामाजिक अभ्यास, (२) सामान्य विज्ञान (३) चित्रकला (४) संगीत (५) हिंदुस्तानी

४. शिक्षणाचे माध्यम मातृभाषा राहिल.

५. अभ्यासक्रमाचा कालावधी दर दिवशी पाच तास तीस मिनटे असेल.

६. दरवर्षी कामाचे एकूण दिवस २२८ असतील

७. शाळा ही निवासी असली पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा

योग्य पर्याय निवडून रिक्त स्थानकांची पूर्ती करा.

१) डॉ. हुसैन यांच्या मते शैक्षणिकदृष्टया उत्पादन कार्य म्हणजे -

a) जे ज्ञानाची जोपसना करण्यास मदत करते ते.

b) ज्यात समर्पितता आणि अनुभव आहे.

c) जे सन्मान आणि पूजेच्या पातळीवर आहे.

d) जे समाजाची सेवा करते, ते.

२) शिक्षकाने विद्यार्थ्यांना __________आणि ___________चे शिक्षण दिले पाहिजे.

a) जबाबदारी आणि अधिकार

b) स्वातंत्र्य आणि शिस्त

c) शिस्त आणि सर्जनशीलता

d) अधिकार आणि परिपक्वता

३) झाकिर हुसैन यांच्या मते चांगला शिक्षक घडवणरे महत्वाचे तत्त्व म्हणजे -

a) सैध्दांतिक मानवाचे सत्य

b) सामाजिक मानवातील प्रेम

c) कल्पनारम्य मानवातील सौदर्य

d) आर्थिक मानवातील मिळकत.

८.१३ सारांश :-

शिक्षणाने अर्थतज्ञ, व्यवसायाने शिक्षणतज्ञ, वृत्तीने मानवतावादी; डॉ. हुसैन हे भारतमातेचे अत्यंत सर्जनशील आणि प्रख्यात सुपुत्र होत. शिक्षणाची उद्दिष्ट्ये आणि आशय वृध्दिंगत करुन पध्दती आणि तंत्राबाबत प्रयोगशील राहून शिक्षणाचे फक्त समाजाशीच नाही तर मानवाच्या वारश्याशी असलेले खरे नाते प्रस्थापित करण्यातील ते एक महत्वाचा दूवा होते. एका बाजूला त्यांनी त्यांच्या (शिक्षणाच्या) सामाजिक आणि मानसिक पायाबदद्ल संवेदनशीलता दाखविली तर दुसऱ्या बाजूला त्याच्या नैतिक आणि आध्यात्मिक गर्भितार्थात ते रंगून गेले. त्यांचे कार्य आणि शिक्षणाबाबतचे विचार स्फटिकाइतके स्पष्ट आहेत. त्यांचे शैक्षणिक योगदान कोणत्याही मोजपटट्ीने मोजल्यास इतर शिक्षणतज्ञांपेक्षा कणंभरही उणे पडणार नाही.

८.१४ प्रश्नावली :-

१) डॉ. हुसैन यांचे तात्त्विक विचार आणि शिक्षणाची ध्येये स्पष्ट करा.

पुढील प्रश्नांवर थोडक्यात लिहा.

१. डॉ. झाकिर हुसैन यांचे विद्यापीठ शिक्षणाबाबत विचार.

२. तरुण पीढीसाठी चार अत्यावश्यक मूल्ये.

३. डॉ. हुसैन यांची कार्याची संकल्पना.

४. स्वातंत्र्य, शिस्त आणि अधिकार यांतील परस्पर संबंध.

५. डॉ. हुसैन यांच्यामते शिक्षकाची भूमिका.

६. शिक्षण आणि संस्कृतीचा परस्परसंबंध.

७. मूलोद्योगी शिक्षणाची सर्वसाधारण वैशिष्टये.

८. चांगल्या शाळेची वैशिष्टये.

९. डॉ. हुसैन यांचे महत्वाचे शैक्षणिक योगदान.

❖❖❖❖

१

अरविंद घोष (१८७२-१९५०)

प्रकरणाची रचना:

१.० उद्दिष्ट्ये
१.१ संक्षिप्त जीवनवृतांत
१.२ श्री. अरविंद; एक तत्त्ववेत्ते
१.३ दोन अभाव
१.४ अरविंदांचे वास्तवतेबाबत विचार
१.५ 'मन/मानस' यावर अरविंद
१.६ शिक्षणाची कार्ये
१.७ एकात्म शिक्षण
१.८ शिक्षणाची ध्येये
१.९ एकात्म अभ्यासक्रम
१.१० अध्ययन पध्दती
१.११ अध्ययन-अध्यापनाची तत्त्वे
१.१२ शिक्षक
१.१३ राष्ट्रीय शिक्षण पध्दती
१.१४ सारांश
१.१५ प्रश्नावली

१.० उद्दिष्ट्ये :-

हा घटक वाचल्यानंतर

- भौतिक आणि सनातनी विचारांतील मतभेदांबाबत श्री. अरविंदांच्या विचारांचे आकलन होईल.
- श्री अरविंदानी तात्विक दष्टिकोनातून वास्तवाचा लावलेला अर्थ समजावून घेऊ शकाल.
- मनाचे विविध स्तर आणि त्याची कार्ये समजून घेऊ शकाल.
- एकात्म शिक्षणाची संकल्पना समजून घेऊ शकाल.
- शिक्षणाची ध्येये, अभ्यासक्रम, शिक्षणाची भूमिका आणि शिक्षणाच्या पध्दती समजून घेऊ शकाल.

१.१ जीवनवृतांत :-

श्री. अरविंदांचा जन्म एका मध्यमवगीय कुटुंबात १५ ऑगस्ट १८१२ रोजी कलकत्ता येथे झाला. वयाच्या सातव्या वर्षी ते इंग्लंडला गेले आणि १४ वर्षे तिथेच वास्तव्य केले. केंब्रिज विद्यापीठात त्यांचे शिक्षण झाल्यानंतर वयाच्या १८ व्या वर्षी भारतीय सिव्हील सर्विस ची प्रवेश परीक्षा ते पास झाले. इंग्रजी भाषेव्यतिरिक्त लॅटिन आणि ग्रीकवर त्यांनी प्रभुत्व प्राप्त केले आणि फ्रेंच, जर्मन आणि स्पॅनिशही आत्मसात केले.

१८९३ साली इंग्लंडहून परत आल्यावर ते गुजरातमधील बडोदा या ठिकाणी इंग्रजीचे प्राध्यापक म्हणून रुजू झाले. इथे असताना सांस्कृतिक आणि वाङ्मयीन कार्यक्रम करण्याबरोबरच त्यांनी बंगाली, गुजराथी, मराठी आणि संस्कृतवर प्रभुत्व प्राप्त केले.

भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसचे सभासदत्व घेऊन ते स्वातंत्र्य सेनानी म्हणून सक्रिय झाले. ते क्रांतिकारी मनाचे होते आणि भारतीय राष्ट्रीय कॉंग्रेसमधील मवाळांवर नाराज होते. क्रांतिकारी विचारांचा प्रसार करण्यासाठी त्यांनी बंगालीमधून 'युगंतर' आणि इंग्रजीतून 'वंदे मातरम्' ही दैनिके सुरु केली. ब्रिटिश सरकारच्या मते ते अत्यंत धोकादायक असे नेते होते. क्रांतिकारी स्वातंत्र्य सेनानीपासून ते एक तत्त्वज्ञ व द्रष्टे व्यक्ती बनले. १९०८ मध्ये अलीपूर बॉबहल्याप्रकरणी त्यांना कारागृहात ठेवण्यात आले. हया कालावधीत ते योग, ध्यानधारणा आणि धार्मिक, तात्त्विक आणि अध्यात्मिक साहित्याच्या वाचनाकडे वळले. या वाचनामुळे त्यांच्यात खूपच बदल घडून आले. त्यानंतर पॉडिचेरीला जाऊन ४० वर्षे त्यांनी तिथेच आश्रमात व्यतीत केली. त्यांनी स्वतःला बदलले आणि विविध शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यक्रमात गुंतवून घेतले. भारतीय गरजांची पूर्तता करु शकतील अशा शैक्षणिक उपपत्ती त्यांनी मांडल्या. तसेच शैक्षणिक आणि सामाजिक उपक्रमांसाठी आंतरराष्ट्रीय केंद्र, आंतरराष्ट्रीय आश्रम इ. ची स्थापना केली. मानवी एकतेसाठीचे शहर -'ऑरोविल' हा अभिनव प्रयोगही त्यांनी सुरु केला.

१.२ श्री अरविंद : एक तत्त्ववेत्ते :

श्री अरविंदांनी त्यांच्या ब्रिटिश शिक्षणातून आणि नंतरच्या वाचनातून जरी पाश्चिमात्य तात्त्विक आत्मसात केल्या असल्या तरी त्यांना पाश्चिमात्य तत्त्ववेत्ते म्हणता येणार नाही. भारतीय परंपरेनुसार त्यांना 'संत' देखिल म्हणणे चूक आहे कारण अवघा भारत त्यांना 'सिध्दयोगी' न मानता नवीन युगातील अवतार मानतात. आपल्याला त्यांच्यात तात्त्विक-धार्मिक बाबींचे एकात्मीकरण दिसत नाही तर एक वेगळया तऱ्हेचा विचारवंत, ज्याच्या पध्दती हया भारतीय परंपरेतून जन्मलेल्या आध्यात्मिक चौकसबुध्दीवर आधारित असून आधुनिक विज्ञानाला नवीन बौध्दिक संदर्भ चौकट व धर्म आणि भौतिकता यातील वाद हे परंपरा आणि आधुनिकता यांच्यापलीकडे नेले. त्यांना 'हिंदू विचारवंत' समजणे देखिल चूक आहे कारण हिंदुत्वाने फक्त अनादि नियम सनातन धर्माची कास धरली जी भारतीयांची मक्तेदारी नाही.

त्यांचा आध्यात्मिक शोध हा आध्यात्मिक तृष्णा आणि कार्यकारी इहवाद यांतील तत्कालीन विचारसरणीतील दोष निवारणासाठी होता. त्यांनी मानवाचा त्याच्या नैसर्गिक पर्यावरणाशी असलेला संबंध आणि अस्तित्त्वाचे भौतिक पैलू यातील परस्परसंबंधाकडे पाहण्याची

नवीन दृष्टी दिली. महात्मा गांधी आणि टागोरांपेक्षा ते निर्विवादपणे सुसंरचित विचार करत असत.

जे कृष्णमूर्तीप्रमाणेच, आपण जे धार्मिक म्हणतो ते सिध्दांत किंवा प्रमाणवचनांची बाब नसून अनुभवायची गोष्ट आहे असे श्री अरविंद मानत असत. धार्मिक अंतःप्रेरणांना त्यांची आध्यात्मिक अधिप्रमाणता सिध्द् करते असे ते म्हणतात. तसेच हया अंतःप्रेरणा कुणाचा दृष्टिकोन किंवा पिढयान्‌पिढया चालत आलेल्या विचारांचा ठेवा नसून प्रत्येकाचा वैयक्तिक अनुभव आहे. वैयक्तिक धार्मिक अनुभवांनी आधुनिक जगातील धार्मिक विश्लेषणयुक्त तर्कशुध्दतेशी जोडणारे साधन शोधणे शक्य आहे का, असा प्रश्न अरविंदांना पडत असे.

आपले प्रगती तपासा

रिक्त स्थानकांची योग्य पर्यायासह पूर्ती करा.

१. अरविंदांनी एका ____________नावाच्या नव्या प्रयोगाचा प्रारंभ केला.
अ) वंदे मातरम् ब) ऑरोविल क) योग ड) भौतिकवाद

२. अरविंदांना ____________म्हणून संबोधता येईल.
अ) हिंदू विचारवंत ब) पाश्चिमात्य विचारवंत
क)भारतीय संन्यासी ड) वेगळया तऱ्हेचा विचारवंत

३. अरविंदांचा आध्यात्मिक शोध हा ____________मधील वाद सोडविण्यासाठी होता.
अ) धार्मिक अधिप्रमाणतेचा अनुभव
ब)आध्यात्मिक तृष्णा आणि कार्यरत भौतिकवाद
क) हिंदू विचार आणि इस्लामचे विचार
ड) सनातन धर्म आणि अक्षय नियम

१.३ दोन अभाव :-

अरविंदांच्या जीवनाविषयक दृष्टीकोनातील एक महत्त्वाची बाब म्हणजे त्यांची 'दोन अभावांची' संकल्पना. ते म्हणतात की बौध्द धर्माच्या प्रसारानंतर आदर्श संन्यस्ताचा प्रसार होण्याचे कारण म्हणजे जगापासून दूर जाण्याच्या भावनेचे प्राबल्य; यालाच ते पदार्थाविरुध्द आत्म्याने केलेले बंड म्हणतात. हयामुळे नैसर्गिक जगापलिकडील वास्तवावर अवास्तव भर दिला जाऊन प्रत्यक्ष जगाला हीन लेखले गेले. हीच भावना पुढे नवव्या शतकात शंकर संप्रदायाने बळकट केली. त्यांनी असे मांडले की वास्तव हे आध्यात्मिक असते आणि भौतिक जग हे केवळ वास्तवाचे स्वरुप असते. हिंदू धर्मातील प्रबळ अशा हया भ्रमामुळे भौतिक प्रगतीबाबत सामाजिक उदासीनता निर्माण होऊन आध्यात्मिक आणि भौतिक बाबींतील समतोल ढळला. त्यामुळे हा उपखंड पाश्चात्य जगाच्या तुलनेने भौतिक प्रगतीत मागे राहिला.

दुसरी अभावात्मक बाब म्हणजे भौतिकतावाद. भौतिकवाद हा आत्म्याचे अस्तित्व नाकारुन तो एक भ्रम किंवा वैयक्तिक कल्पनेची भरारी असल्याचे सांगतो. हे दोन्ही अभाव हे

संपूर्ण सत्य नसून त्याच्या अंशाचा विपर्यास आहे. त्यांच्या 'लाईफ डिव्हाईन' या पुस्तकात अरविंद लिहितात, दोन्ही अभाव हे एकाच चूकीचे दोन विरुध्द ध्रूव आहेत.

१.४ अरविंदांचे वास्तवतेबाबत विचार :-

भारतातील भौतिकवादाचा अभाव आणि युरोपमधून संन्यसत्वाला मिळालेला नकार हया बाबी अंतिम सत्य असल्याने जीवनाविषयक संकल्पनांवर हुकूमत गाजवू लागले. भारतात हयामुळे 'आत्म्याची' संकल्पना वृध्दिगंत झाली तर युरोपात नेमके हयाच्या विरुध्द होऊन संपत्तीचे आणि अधिकाराचे संचयन होऊन आत्माविषयक बाबींचे दिवाळे निघाले.

आपण चूकीकडून सत्याकडे प्रवास करत नसून कमी सत्याकडून पूर्ण सत्याकडे जात असतो असे अरविंद म्हणतात तेव्हा ते विवेकानंदांशी पूर्णतः सहमत असतात. अरविंदांच्या वैचारिक पध्दतीचे हे वैशिष्टय आहे की ते सर्वसाधारण विरुध्द बाबीतील साधर्म्य टाळतात परंतु जे विसंगत वाटते ते प्रत्यक्षात योग्य असून त्याच गुंतागुंतीच्या सूक्ष्म वास्तवाचा दुसरा पैलू असल्याचा पूरेसा आधार देतात. आत्मा आणि पदार्थांना विज्ञानाच्या विश्लेषणात्मक चाचण्या देणे किंवा धर्माने आत्म्याचे आकलन करुन घेणे हे लोकांचे समाधान करु शकत नाही. धर्म किंवा विश्लेषणात्मक वैज्ञानिक चाचण्यांद्वारे आत्मा व पदार्थाचे आकलन न झाल्यामुळे लोकांचे समाधान झालेले नाही. त्यांच्यामते, भौतिक जग आणि आध्यात्मिक जग एकाच पातळीवर आणून ठेवले पाहिजे.

अरविंद म्हणतात की जगाने धर्माचे लक्ष वेधून घेतले पाहिजे कारण आत्म्याद्वारे बदल होऊ शकणाऱ्या विश्वाचा जग हे एक भाग आहे. व्यक्तिने दूष्टत्वाचा त्याग करुन, चांगल्या वागणूकीचे बक्षीस म्हणून आत्म्याचा उद्धार होतो हे मत ते पूर्णपणे नाकारतात. त्यांच्या विरोध हा वरील गोष्टी आध्यात्मिक दृष्टया चूकीच्या आहेत म्हणून नव्हता तर सत्य हे अशंतः असते म्हणून होता. चूकी ही पूर्णतः चूक नसते तर सत्याच्या अनेक अशांनी मिळून बनलेल्या गोष्टीला अंतिम सत्य समजल्याचा तो परिणाम आहे. ते लिहितात, 'मानवाची स्वर्गप्राप्ती ही काही गुरुकिल्ली नव्हे, गुरुकिल्ली म्हणजे खरे तर माणसाची आत्मोन्नती आणि आत्म्याने भूतलावरील दैनंदिन मानवी जीवनात सामावून जाण्यात आहे.

अरविंदांच्या विचारांचा दूसरा विशेष म्हणजे आपणांस मानवी जगाच्या पलीकडे वगैरे जाऊन काही साध्य करावयाचे नसून ते हयाच जगात साध्य करायचे आहे. ते ठामपणे सांगतात की ज्याप्रमाणे मानवाची उत्क्रांती एकपेशीय जीवनापासून गुंतागुंतीच्या जीवापर्यंत झाली त्याचप्रकारे मानवाला सातत्याने आध्यात्मिक उन्नती करता येणे शक्य आहे. जड जीव इथे आहे आणि आत्मा तिथे आहे; मृत्युची सीमारेषा पार केल्यावर उच्च दर्जाचे अस्तित्व प्राप्त होते, या तत्कालीन समजाला ते अजिबात पुष्टी देत नसत. त्यांच्यामते, स्वार्थांधपणा दूर सारुन तसेच उच्च दर्जाचे आत्मभान प्राप्त केल्यावर हयाच जगात दोन्ही गोष्टी साध्य करणे शक्य आहे.

अरविंदांच्या विचारांचे मूलतत्त्व हे, मानव किंवा देवाबाबत एकाच दृष्टीकोनातून विचार केल्यास अर्ध्यसत्य मिळते, हे होय. म्हणून त्यांचे लेखन मानवी चैतन्याच्या तरल आणि

गुंतागुंतीच्या विविध पातळयांतील फरक आणि ब्रह्मन्चे विविधि पैलू यांनी भरुन गेले आहे. सभोवतालचे जग हे सर्वसमावेशक विशुध्दापेक्षा वेगळे नाही यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता.

दिव्यत्व जर सगळीकडे आहे तर ते नक्कीचे मानवातही आहे. कदाचित काही अंशी अभ्यासाने आत्म्यावरील अहंकाराचे आवरण दूर करता येते. अरविंदांच्या विचारातील नाविन्य असे की मानवाच्या आध्यात्मिक उन्नतीचा नवीन टप्पा गाठण्यासाठी नवीन आध्यात्मिक मार्गाची गरज आहे असे ते सांगतात. मानावतील दिव्यत्वाची प्राप्ती ही 'योग' आध्यात्कि मार्गाने शक्य आहे असे ते सांगतात. मात्र त्याचा शोध घेणे, विकास करणे आणि उपयोग करणे आवश्यक आहे. योगविषयक त्यांची संकल्पना ही जीवन परागमुख संन्याशाची नाही. योग ही आध्यात्मिक ज्ञानशाखा आहे. त्यात मानसिक अंतर्ज्ञान ही आविष्काराची केवळ पहिली पायरी समजली जाते. ते अनूभवसिध्द होऊन प्रमाणित झाले पाहिजे. हया आध्यात्मिक ज्ञानशाखेतील अडथळा म्हणजेच सभोवतालच्या जगाच्या ऐहिक मर्यादा नसून उच्च चैतन्यस्वरुप असलेल्या आपल्या आंतरिक 'स्व' ला शोधण्यातील असमर्थता होय. अरविंद लिहितात, ''मानव हा त्याच्या बाहयात्कारी मनात गुंतून पडल्यामुळे तो स्वतःत राहण्यास न शिकल्यामुळे त्याला हया 'स्व' चे अस्तित्व कळत नाही. योग हा सामान्य माणसांसाठी असून दैनंदिन व्यवहार चालू असताना त्याचे पालन करावयाचे आहे. एखादा व्यापारी योगमार्गाचा अवलंब करु इच्छितो तर तो त्याच्या कामाला दिव्य समजतो; तो पैसा मिळवण्यासाठी अनैतिक मार्गाचा अवलंब करत नाही. विद्यार्थ्याला जर उच्च मूल्ये हवी असतील, तर त्याने ब्रह्मचर्याचे पालन केले पाहिजे.

आपले प्रगती तपासा

१) आत्म्याने पदार्थाविरुध्द बंड केल्याचा कोणता परिणाम झाला ?
२) भौतिक प्रगतीमध्ये पाश्चात्य जगाच्या तुलनेने भारत मागे का पडला ?
३)अरविंदांच्या मते, योग या आध्यात्मिक ज्ञानशाखेच्या मार्गात कोणता अडथळा आहे ?
४) अरविंदांच्या संदेशातील मूलभूत बाब कोणती ?

१.५ अरविंदांचे मानस (Mind) बाबत विचार :-

मानस किंवा मनाबदद्लची त्यांची संकल्पना इतरांपेक्षा भिन्न होती. त्यांच्या मते मानवातील आविष्काराचे मानस हे एक प्राथमिक साधन आहे. मानस ही वस्तू नाही. तिची बरोबरी बुध्दिशी करु नये. ते एक कार्य किंवा प्रक्रिया आहे. मानस हे भावना, अवधान, स्मरण इ. उच्च मानसिक प्रक्रिंयाद्वारा स्वतःचे कार्य करते. त्यांच्या लेखनात ते 'मानस'च्या विविध पातळया सांगतात. त्या अशा - (१) मन किंवा मानस (२) श्रेष्ठ मन (३) उद्भासित मन

(४) साक्षीभूत मन (५) अधिमानस (६) अतिमानस. मन हे तीन भागात विभागले आहे - विचार करणारे मन, गतिशील मन आणि बाहयात्कारी मन. पहिले हे ज्ञान आणि कल्पनांशी निगडीत, दुसरे त्या कल्पनांना साकार करण्याशी आणि तिसरे जीवनाविष्काराशी संबंधित असते. अरविंद हे वैचारिक मन आणि चैतन्य ही मनाची कार्ये आहेत असेही लिहितात. वैचारिक मनाचे कार्य हे संशय घेणे, प्रश्न उपस्थित करणे, वाद घालणे, अयोग्य असल्यास एवादी गोष्ट नाकारणे आणि हया प्रक्रिया वारंवार करत असते.

एकात्मिक सत्याची प्राप्ती करण्यासाठी माणसाचे मन हे दोषयुक्त साधन आहे. अरविंदांच्या मते मनाने केलेल्या चूका अतिमानसाद्वारे दूर केल्या गेल्या पाहिजेत. अतिमानस हे सच्चिदानंद आणि विश्व ज्ञान आणि अज्ञान यातील दूवा आहे.

अतिमानस हे दिव्य ज्ञानी असते. ते जगाची निर्मिती करते, जगाचे पालन करते, जग चालविते अणि रक्षणही करते. ते सर्वशक्तीमान सर्वज्ञानी व सर्वव्यापी आहे. ते आतली शक्ती आहे. त्यात ज्ञानी किंवा अज्ञानी असा भेद नाही.

आपली प्रगती तपासा

१) मनाचे कार्य कोणते ?
२) मनाचे विविध स्तर कोणते ?
३) अरविंदाच्या मते अतिमानस प्राप्त केल्यानंतर काय केले पाहिजे ?
४) सर्वसाधारण मन हे अतिमानस कशाप्रकारे बनू शकते ?

____

____

____

____

____

९.६ शिक्षणाची कार्ये :-

शिक्षणाची कार्ये पुढीलप्रमाणे सारभूत करता येतील.

१) प्रत्येकातील मनुष्यत्वाला बाहेर आणणे/वाव देणे.
२) मानवी मन आणि आत्म्याची शक्ती संवर्धित करणे म्हणजे ज्ञान, चारित्र्य, संस्कृती इ. जागृत करणे.
३) व्यक्तिला भूत, वर्तमान आणि भविष्यातील प्रवाहित्व पाहण्यास समर्थ करणे.
४) व्यक्तिला स्वतःबरोबर आणि बाहयजगाशी सुयोग्य संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी समर्थ बनविणे.

१.७ एकात्म शिक्षण :-

श्री अरविंदांच्या मते खरे शिक्षण हे फक्त आध्यात्मिक नसून तर्कशुध्द, चैतन्यमय आणि शारीरिकही असते. यालाच दूसरे नाव एकात्म शिक्षण आहे. श्री अरविंदांची सर्वात जवळची अनुयायी 'मदर' यांनी एकात्म शिक्षणाची संकल्पना पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केली आहे. ''शिक्षण पूर्णत्वास जाण्यासाठी मानवाच्या पाच प्रमुख कृतींशी त्याचा मेळ घातला गेला पाहिजे. त्याबाबी अशा - शारीरिक, चैतन्यमय, मानसिक, मानसशास्त्रीय आणि अध्यात्मिक होत. अशाप्रकारे दिलेले शिक्षण हे पूर्ण असून, परस्परपूरक आणि आजीवन असेल. अरविंदांची शिक्षण योजना दोन अर्थांनी एकात्म आहे. पहिल्या अर्थाने व्यक्तित पाचही पैलूंची रुजवणूक असते. दुसरे फक्त उत्क्रांतीच्या अर्थाने त्याचे एकात्म शिक्षण नसते, तर राष्ट्र आणि एकंदरीत मानवजातीची ती उत्क्रांती असते. शिक्षणाचे अंतिम ध्येय हे संपूर्ण मानव्याची उत्क्रांती हे आहे. हया उत्क्रांतीच्या रचनेत वाढीचे तत्त्व म्हणजे अनेकतेतील एकता हे आहे. ही एकता पुन्हा वैविध्यपूर्ण एकता राखण्यासाठी मदत करते.

एकात्म शाळा - शिक्षणाचे अंतिम ध्येय मनुष्य घडविणे हे आहे. अध्ययनकर्त्यास ते प्रथमतः माणूस बनण्यास मदत करते, त्यानंतर राष्ट्राचा नागरीक आणि शेवटी व्यक्ती म्हणून घडविते. नैतिक जबाबदाऱ्या आणि निष्ठा हया मोठयाकडून छोटया चक्राकडे आणि उलट अशा फिरत असतात. मानवाला सर्वप्रथम माणूस, नंतर नागरीक आणि त्यानंतर व्यक्ती म्हणून विकास करावयाचा असतो. सध्या आजूबाजूला असलेला सार्वत्रिक गोंधळ हा वरील क्रम उलटा झाल्यामुळे आहे.

जे शिक्षण नैसर्गिकरित्या, सहज, प्रभावी आणि ताणरहित असते त्यास एकात्म शिक्षण म्हणतात- एकात्म शिक्षण हे पूर्ण शिक्षण आहे.

एकात्म शिक्षणाचे महत्वाचे पैलू पुढीलप्रमाणे :-

१) मानसिक आणि शारीरिक पैलूंचे संवर्धन

२) पाच मुख्य पैलूंचे संपादन - शारीरिक, चैतन्य, मानसिक, मनोशास्त्रीय आणि आध्यात्मिक. हया पाचही पैलूंचा एकत्रित विकास केला पाहिजे.

३) सत्याच्या पुढील चार पैलूंचा विकास-प्रेम, ज्ञान, अधिकार आणि सौंदर्य.

४) सत्य वहनासाठी पुढील मार्गांचा विकास-प्रेमासाठी मानसिक, ज्ञानासाठी मानस, अधिकारासाठी चैतन्य, शारीरिक सौंदर्याच्या अविष्कारासाठी शरीर.

श्री अरविंदांचा व्यक्तित्व, सामान्यत्व आणि आवश्यकता या अंतिम तत्वांवर विश्वास आहे. दुसऱ्या शब्दात हेच अध्ययनकर्ता, समाज आणि मानवता होय. त्यांच्यामते एकात्म शिक्षणात या तिन्हींच्या उत्क्रांतीचा समावेश केला पाहिजे. त्यांचा एकत्रित विकास झाला पाहिजे. शाळेचा हाच हेतू आहे. बडोदा येथील त्यांच्या व्याख्यानांतूनही त्यांनी सूचित केले की महाविद्यालये आणि विद्यापीठे यांनी त्यांच्या शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्यक्रमातून शिक्षण दिले पाहिजे. शाळा ही समाजापासून अलिप्त राहू शकत नाही. अलिप्त राहून संपूर्ण शिक्षण देता येणार

नाही. शाळेतील शिकवण शाळाबाहेरील समाजात वापरता आली पाहिजे. एकात्म शाळेत विविध उपक्रमांसाठी चार प्रकारच्या खोल्या असल्या पाहिजेत.

१) मौन कक्ष २) देवाणघेवाणीसाठी कक्ष

३) सल्लामसलतीसाठी कक्ष ४) व्याख्यान कक्ष

शाळा हया चार उपक्रमांची मौन, देवघेव, सल्ला, व्याख्यान आखणी करेल. त्यात खेळ, कृती, शोध, नवोपक्रम असून अध्ययन कर्त्याचे शरीर, मन आणि आत्म्याचा विकास साधला जाईल. थोडक्यात, एकात्म शिक्षणाद्वारे एकात्मिक विकासाच्या संधी दिल्या जातील. किंबहूना एकात्म शिक्षणातील हया संकल्पनांवरच ध्येये, अभ्यासक्रम, अध्यापन पध्दती आधारित असतील.

आपली प्रगती तपासा

खालील विधाने चूक की बरोबर ते सांगा. चूकीची विधाने दुरूस्त करा.

१) श्री अरविंदांच्या मते, शिक्षणाचे एक महत्वाचे कार्य म्हणजे भूत, वर्तमान आणि भविष्याशी योग्य परस्परसंबंध साधणे.

२) मदर च्या मते मानवाच्या पाच मुख्य उपक्रमांशी निगडीत असलेल्या पाच पैलूंचा समावेश पूर्ण शिक्षणात असला पाहिजे.

३) एकात्म शिक्षण हे फक्त व्यक्तीसाठी आहे.

४) शाळेचा हेतू हा अध्ययनकर्ता समाज आणि मानवतेचा एकाच वेळी विकास करणे हा आहे.

____

____

____

____

____

९.८ एकात्म शिक्षणाच्या दृष्टीने शिक्षणाची ध्येये :-

१) आत्म्याचे पूर्णत्व - शिक्षणाचा प्रमुख हेतू हा आत्म्यातील उत्तमत्त्वाचा विकास करुन उदात्त कारणांसाठी त्याला परिपूर्ण करणे हा आहे.

२) आत्मविष्कार :- शिक्षणाने प्रत्येकाला विश्वात्म्याचा भाग असलेल्या आत्म्याचा अनुभव आला पाहिजे. फक्त स्वत:शी संबंधित न राहाता देशबांधव तसेच जागतिक समाजाशी त्याला योग्य संबंध जोडता आले पाहिजेत.

३) शारीरिक विकास :- बालकाचा शारीरिक विकास हे एक शिक्षणाचे महत्वाचे ध्येय आहे. ज्यांच्या शारीरिक विकास उत्तम झालेला असतो ते मानसिक दृष्टया दुर्बल असतात असे म्हणणे दिशाभूल करणारे होईल. शारीरिक विकासाशिवाय दुसरा कोणताच विकास संभवत नाही.

४) नैतिकतेचा विकास :- भौतिक आणि भावनिक विकासाशिवाय झालेला मानसिक विकास हा व्यक्तिच्या प्रगतीस बाधक ठरतो. बालकाच्या नैतिक विकासासाठी आवश्यक असलेले तीन घटक म्हणजे भावना, मन:पटलावरील ठसे किंवा सवयी आणि स्वभावधर्म. म्हणून शिक्षकाचे आदर्श हे इतके उंच/प्रगल्भ असले पाहिजेत की केवळ अनुकरणाने बालक अत्युच्च टप्पे गाठू शकेल.

५) इंद्रियांचा विकास :- शिक्षणाने इंद्रियांना वळन लावले पाहिजे. त्यांच्यामते मानस, चित्त आणि नसा (nerve) हे जेव्हा शुध्द असतात तेव्हाच इंद्रियांना वळन लावता येते.

६) सावधानतेचा (consciousness) विकास :- सावधानतेचा विकास हे शिक्षणाचे आणखी एक महत्वाचे ध्येय आहे. त्यांच्या मते त्याच्या चार पातळया आहेत. (१) चित्त, (२) मानस, (३) बुध्दि, (४) ज्ञान. शिक्षकाने या चारही पातळयांचा सुसंवादीपणे विकास केला पाहिजे. यामुळे सावधानतेचे संवर्धन होईल.

७) व्यक्ति आणि समुहातील सुसंवाद :- बहुतेक सामाजिक-राजकीय विचारवंतांनी व्यक्ती किंवा समाजावर भर दिलेला आहे. परंतु अरविंद मात्र व्यक्ती-व्यक्ती आणि राष्ट्रांमधील सुसंवादावर लक्ष केंद्रित करतात. म्हणून त्यांची शिक्षणाची सरंचना ही खऱ्या अर्थाने वैश्विक आहे. अरविंदांच्या या रचनेबदद्ल बोलताना मदर म्हणतात, ''सर्व जागतिक संघटना हया वास्तवपूर्ण असण्यासाठी आणि जिवंत राहण्यासाठी परस्परांप्रती आदर आणि राष्ट्रा-राष्ट्रातील व व्यक्ती-व्यक्तिंमधील सांमजस्यावर आधारित असल्या पाहिजेत. सामुदायिक शिस्त आणि संघटन; परस्परांबदद्ल चांगूलपणा यांतील सहभागावर मानव आता ज्या त्रासदायक गर्तेत पडला आहे, त्यातून त्याचे उत्थान होऊ शकेल. हयाच ध्येयाने आणि हयाच मनोवृत्तीने मानवी समस्यांचा अभ्यास विद्यापीठातील केंद्रात होईल आणि त्याचे समाधान अरविंदांच्या अति-मानस ज्ञानाद्वारे केले जाईल.

८) मूल्यांची रुजवणूक :- सध्याच्या मानवी जीवनातील संघर्षाचे मूळ मूल्यांच्या गोंधळामुळे आहे. जुन्या मूलयांना नवीन मूल्ये नीट रुजण्यापूर्वी आव्हान देण्यात येते. चारित्र्यसंवर्धन हे मूल्याधिष्ठित असते. श्री अरविंदांच्या मते सुसंवाद हे सर्वोच्च मूल्य आहे. इतर महत्त्वाची मूल्ये म्हणजे आध्यात्मिकता, दिव्यत्व, उत्क्रांती, उन्नती, बदल इ. होत. प्रगतीसाठी सर्वात महत्त्वाचे मूल्य म्हणजे प्रामाणिकपणा, सच्चेपणा होय. त्याचा विकास झाल्यास इतर सर्व आपोआपच होते.

९.९ एकात्म अभ्यासक्रम :-

बालकाच्या अंतर्गत शक्तींचा पूर्ण विकास करण्यासाठी मोकळे व पोषक वातावरण असावे आणि बालकांच्या आवडीच्या विषयांचा उपक्रमांचा अभ्यासक्रमात समावेश करावा असे श्री. अरविंदांनी सांगितले.

१) संपूर्ण जीवन हेच शिक्षण होय. म्हणून अभ्यासक्रम हा काही पाठयपुस्तके किंवा पाठयक्रमापुरता मर्यादित नाही.

२) त्यात मानसिक आणि आध्यात्मिक विकासास पोषक अशा सर्व विषयांचा समावेश असावा.

३) ते एक साध्यापर्यंत पोहोचण्याचे साधन आहे. अंतिम साध्य नव्हे. अंतिम लक्ष्य हे एकात्म व्यक्तिमत्वाचा विकास हे होय.

४) फुरसदीच्या वेळेच्या उपयोगाबाबत त्यात मार्गदर्शन असावे.

५) प्रत्येक व्यक्तीच्या गरजांची पूर्तता त्यातून करता यावी.

६) अभ्यासक्रमात समाविष्ट असलेल्या विषयातून विद्यार्थ्यांना प्रेरणा मिळावी.

७) अभ्यासक्रमात जीवनसदृश्य सर्जनशीलता आणि विधायक अशा उपक्रमांचा समावेश असावा.

८) अभ्यासक्रम हा रंजक असावा.

वरील तत्त्वांवर आधारित असे पुढील विषय अरविंदांनी अभ्यासक्रमात सूचविले.

१) प्राथमिक स्तर : मातृभाषा, इंग्रजी, राष्ट्राचा इतिहास, कला, रसायनशास्त्र, भौतिक, वनस्पतीशास्त्र, सामाजिक शास्त्रे, शरीर विज्ञान, आरोग्य शिक्षण.

२) माध्यमिक स्तर : मातृभाषा, इंग्रजी, फ्रेंच, अंकगणित, कला, रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, सामाजिक शास्त्रे, शरीरविज्ञान, आरोग्य शिक्षण.

३) विद्यापीठ स्तर : भारतीय आणि पाश्चिमात्य तत्वज्ञान, सभ्यतेचा इतिहास, इंग्रजी, साहित्य, फ्रेंच, समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, विज्ञानाचा इतिहास, रसायन शास्त्र, भौतिकशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, आंतरराष्ट्रीय संबंध आणि एकात्मता.

४. व्यावसायिक शिक्षण : कला, चित्रकला, छायाचित्रण, शिवण, शिल्प, चित्र, टंकलेखन, शॉर्टहॅन्ड, कोलाज उदयोगधंदे, सुतारकाम, नर्सिंग, मेकॅनिकल आणि इलेक्ट्रिकल इंजिनिअरींग, भारतीय आणि युरोपियन संगीत आणि नाटयीकरण.

आपली प्रगती तपासून पहा

थोडक्यात सोडवा / लिहा.

१) एकात्म शिक्षणाच्या ध्येयांची यादी करा.

२) शिक्षणाने वैश्विक भान कशाप्रकारे येते ?

३) अरविंदांच्या मते, संवेदनांद्रियांना पूर्णतः प्रशिक्षित केव्हा करता येईल ?

४) सध्याच्या गोंधळसदृश्य स्थितीतून माणसाला बाहेर काढण्यासाठी अरविंद कोणती सूचना करतात ?

५) अरविंदांच्या मते सावधानेच्या (Conciousness) विविध पातळया कोणत्या ?

६) अरविंदांच्या विचारांनुसार सर्वोच्च मूल्य कोणते ?

७) अभ्यासक्रम हा पाठयक्रमापूरता मर्यादित का नसावा ?

८) अभ्यासक्रम हे अंतिम साध्य नाही असे अरविंद का म्हणतात ?

९) अरविंदांनी अभ्यासक्रमात कला, चित्रकला, संगीत, इ.चा समावेश करण्यामागील भूमिका काय आहे ?

९.१० अध्ययनपध्दती :-

श्री अरविंदांनी अध्ययनपध्द्तींच्या खालील तत्त्वांचा पूरस्कार केला.

१. बालकासाठी प्रेम आणि सहानभूती

२. मातृभाषेतून शिक्षण

३. बालकाच्या आवडीनुसार शिक्षण

४. स्वानुभवातून शिक्षण

५. 'करा आणि शिका' वर भर.

६. शिक्षक आणि विद्यार्थ्यातील सहकार्यावर आधारित शैक्षणिक प्रक्रिया.

७. बालकाच्या वृत्तीप्रमाणे शिक्षण-इथे बालकातील दिव्यत्व आणि उपजत मानसिक आणि आत्मिक बाबींचा विचार केला जाईल.

८. बालकाचे स्वातंत्र्य-स्वप्रयत्नाने ज्ञानसंवर्धनासाठी मूक्त वातावरण.

९.११ अध्ययन-अध्यापनाची तत्त्वे :-

१) सर्वात पहिले तत्त्व म्हणजे, ''कोणतीही गोष्ट शिकवली जाऊ शकत नाही, परंतु सर्व काही शिकता येते.'' शिक्षक हा अनुदेशक किंवा काम करुन घेणारा मुकादम नसून मदतनीस, मार्गदर्शक आहे. तो ज्ञान देत नाही तर विद्यार्थ्यांत आधीच अस्तित्वात असलेले ज्ञान मिळविण्याचे मार्ग दाखवितो.

२) दुसरे तत्त्व असे की, मनाचा विकास करताना मनाशी सल्लामसलत केली गेली पाहिजे. पालक किंवा शिक्षकांच्या आवडीनुसार बालकाला घडविणे चूक असून बालकातील दिव्यत्वास ते नष्ट करते. बालाकाचा स्वधर्मच नष्ट झाल्यास त्याला कायमस्वरुपी इजा होते असे अरविंद म्हणतात.

३) अध्यापनाचे तिसरे तत्त्व म्हणजे, अध्यापन हे ज्ञातापासून अज्ञाताकडे, समीपतेपासून दूर असलेल्याकडे नेणारे असावे. अध्यापन हे बालकाच्या प्रवृत्तींप्रमाणे असावे. त्यांच्यामते मानवी वर्तन हे आत्म्याचा भूतकाळ, त्याचा अनुवंश आणि पर्यावरणानुसार घडत असते. भूतकाळ हा पाया असून वर्तमान हे साधन आहे आणि भविष्य हे ध्येय/लक्ष्य आहे. यातील प्रत्येकाला राष्ट्रीय शिक्षण प्रणालीमध्ये आपली जागा सापडली पाहिजे.

९.१२ शिक्षक :-

श्री अरविंद यांनी शिक्षकाला खूप महत्वाचे स्थान दिले. मात्र पारंपारिक भारतीय शिक्षण व्यवस्थेप्रमाणे त्यांनी त्याला केंद्रस्थानी ठेवले नाही. शिक्षक हा तत्त्वज्ञ आणि मार्गदर्शक आहे. गुरुला अंतिम अधिकार नाहीत. त्याने अनुयायाची नजर स्वत:तील देवत्वाकडे वळवायची आहे. किंबहूना अध्ययनकर्त्यातच खरा शिक्षक आहे. तोच परमेश्वर आहे. तोच अंतिम मार्गदर्शवाही आहे आणि तरीही अध्ययनकर्त्याला स्वत:तील देवत्व ओळखण्यासाठी शिक्षक महत्वपूर्ण भूमिका पार पडतात. त्याने स्वतःची मते विद्यार्थ्यांवर लादू नयेत किंवा विद्यार्थ्यांकडून निष्क्रीय शरणागतीची अपेक्षा ठेऊ नये. श्री अरविंदांनी शिक्षकाची तुलना माळयाशी केली आहे. अध्ययनकर्ता आणि अध्यापकातील आंतरिक परस्परसंबंधावर त्यांनी भर दिला आहे. शिक्षकाचे वर्णन करताना मदरनी पुढील पात्रता सांगितल्या आहेत.

- उत्तम शिक्षक होण्यासाठी व्यक्ती ही संतत्वाला पोहोचलेली आणि पूजनीय असली पाहिजे.
- चांगला शिक्षक हा चांगला योगी असला पाहिजे.
- तो अंत्यत शिस्तबध्द आणि एकात्मिक व्यक्तिमत्वाचा असला पाहिजे.
- ज्याच्याकडे असीम शांतता नाही, सहनशक्ती नाही, आणि जो आत्मवंचना करतो असा शिक्षक कुठेच पोहोचू शकत नाही.
- स्वतःच्या अहंकाराच्या त्याग करुन आपल्या मनावर प्रभुत्व प्राप्त करुन त्याला मानवी वर्तणूकीसंबंधी ममदृष्टी विकसित करता आली पाहिजे.
- विद्यार्थ्यांबरोबर त्याचा स्वतःचाही विकास झाला पाहिजे.
- मदर म्हणतात, ''शिक्षकाचा जर सन्मान व्हायचा असेल तर तो सन्मानपात्र असला पाहिजे.''

९.१३ शिक्षणाची राष्ट्रीय प्रणाली :-

अरविंदांनी राष्ट्रीय शिक्षणप्रणालीसाठी जोरदार प्रयत्न केले. त्यासाठी त्यांनी पुढील बाबी मांडल्या.

१) शिक्षणव्यवस्थेला 'राष्ट्रीय' शब्द जोडल्यामुळे शिक्षण राष्ट्रीय होत नाही.

२) शिक्षणाने त्याग, प्रगती आणि ज्ञान वृध्दीगंत करण्याकडे पुरेसे लक्ष दिले पाहिजे.

३) केवळ विज्ञानाच्या ज्ञानाने आपण खऱ्या अर्थाने शिक्षित होत नाही तर मानवी मन आणि आत्म्याच्या शक्तींशी ते जोडले गेले पाहिजे.

४) राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय संबंधाचे वैश्विक संबंधाबाबत संतुलित आकलन असले पाहिजे.

आपली प्रगती तपासून पहा

खालील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा. चकीची विधाने दुरुस्त करा.

१) श्री अरविंद अनुभवाद्वारे शिक्षण सूचवितात.

२) मूक्त वातावरणात बालक स्वप्रयत्नाने ज्ञानप्राप्ती करु शकते.

३) बालकाच्या विकासात शिक्षकाची कोणतीही भूमिका नसते.

४) संत हा चांगला शिक्षक असतो.

५) शिक्षकाकडे मानवी वर्तणूकीबाबत मर्मदृष्टी असलीच पाहिजे.

६) 'राष्ट्रीय' शब्द शिक्षणप्रणालीला जोडून शिक्षण राष्ट्रीय होत नाही.

७) ज्ञान-विज्ञान हे जर मनःशक्ती आणि आत्म्याशी जोडले गेले तरच ते खऱ्या अर्थाने शिक्षण होय.

८) शिक्षकातील सर्वात महत्वाची बाब म्हणजे अभिवृत्ती होय.

९) शिक्षणाने ज्ञानाकडे लक्ष न देता त्याग आणि प्रगतीकडे पूरेसे लक्ष दिले पाहिजे.

१.१४ सारांश :-

अरविंदांच्या श्रेष्ठ तत्त्वज्ञानाचे एका वाक्यात सार पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. ''उदात्त सत्याची प्रचिती जी जीवनाविषयक समग्र दृष्टितून जी, श्रेष्ठ मानव आणि ज्ञानी मानव, दिव्य शक्तीचे आरोहण, अंतर्ज्ञान, योग आणि अतिमानस याद्वारे होते. अरविंदांनी तर्कसंगत विचारापेक्षा अंतर्ज्ञानावर भर दिला, आणि 'अंर्ताज्ञान आणि अंतर्ज्ञान आणि अधिकाधिक निर्दोष अंतर्ज्ञानाची शिकवण दिली. त्यांची योगविषयक कल्पना ही मानवातील दिव्यत्व पूर्णत्वास नेण्याशी संबंधित होती आणि यासाठी त्यांनी मनाच्या शिक्षणाचा उपदेश केला.

अरविंदांच्या मते खरे शिक्षण ते की जे व्यक्तिला स्वतःतील सूप्त शक्तींचा विकास करण्यास मदत करेल आणि त्याला मन, देशजीवन, मानवता आणि एकंदरीत जीवनाशी योग्य संबंध प्रस्थापित करण्यास सबळ करेल. माहिती ही बुध्दिचा पाया असू शकत नाही; परंतु ज्ञानधारणेसाठी ती मदत करु शकते, तसेच नवीन ज्ञानाची निर्मिती आणि शोधाचा आरंभबिंदू असू शकते. जे शिक्षण फक्त ज्ञानदानाशी संबंधित आहे ते खरे शिक्षण नव्हे. शिक्षण हे

बालमानसशास्त्रावर आधारित असले पाहिजे. पालक आणि शिक्षकांनी बालकाला आत्मशिक्षणासाठी, तसेच स्वतःच्या प्रयोगशील, बौध्दिक, नैतिक आणि सौंदर्यात्मक क्षमतांचा विकास साधून एक सजीव म्हणून स्वतःचा विकास साधण्यास शिकवले पाहिजे.

१.१५ प्रश्नावली :-

१. एक तत्त्ववेत्ता म्हणून श्री अरविंदाबाबत कोणकोणती भिन्न मते आहेत? आपले मत काय आहे?

२. दोन अभाव स्पष्ट करा. आपण कशाशी सहमत आहात?

३. अरविंदांच्या विचारांनुसार भौतिकतावाद आणि आध्यात्मिकतावाद यात काय वाद आहे? त्यावरील उपाय कोणता?

४. अरविंदांच्या मते शिक्षणाची प्रमुख कार्ये कोणती?

५. एकात्म शिक्षणाची संकल्पना स्पष्ट करुन श्री अरविंदांनी सांगितलेली त्याची ध्येये लिहा.

६. खालील प्रश्नांवर थोडक्यात लिहा.

(१) एकात्म शिक्षणाचा अभ्यासक्रम

(२) अरविंदांच्या मते अध्यापनपध्द्ती

(३) अध्ययन-अध्यापनाची तत्त्वे

(४) एकात्म शिक्षणातील शिक्षणाची भूमिका

(५) श्री अरविंदांचे राष्ट्रीय शिक्षणप्रणालीवरील भाष्य

❖❖❖❖

१०

जिड्डू कृष्णमूर्ती (१८९५ – १९८६)

प्रकरणाची रचना

१०.० उद्दिष्टे
१०.१ थोडक्यात जीवन इतिहास
१०.२ कृष्णमूर्तींचे जीवनविषयक तत्वज्ञान
१०.३ श्रवण आणि अध्ययन यांतील फरक
१०.४ स्व ची संकल्पना
१०.५ कृष्णमूर्तींचा धार्मिक दृष्टिकोन
१०.६ शिक्षणाची ध्येये
१०.७ प्रचलित शिक्षण प्रणालीच्या मर्यादा
१०.८ संपूर्ण अध्ययनाची वैशिष्ट्ये
१०.९ कृष्णमूर्तींअनुसार अध्यापनाच्या पध्दती
१०.१० शिक्षकाची भूमिका
१०.११ खरा शिक्षक
१०.१२ जिड्डू कृष्णमूर्तीची आदर्श विद्यालयाची संकल्पना
१०.१३ कृष्णमूर्तींचे शिक्षणामध्ये योगदान
१०.१४ सारांश
१०.१५ प्रश्नावली

१०.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या वाचनानंतर तुम्ही

- कृष्णमूर्तींच्या जीवनविषयक तत्वज्ञानाची चर्चा करु शकाल.
- त्यांचे धार्मिक दृष्टिकोन स्पष्ट करु शकाल.
- जे कृष्णमूर्ती अनुसार प्रचलित शिक्षण प्रणालीच्या मर्यादा लिहू शकाल.
- 'संपूर्ण अध्ययनाची' वैशिष्ट्ये स्पष्ट करु शकाल.
- कृष्णमूर्तींच्या शिक्षण योजना व आदर्श शाळा संकल्पने अनुसार शिक्षकाची भूमिका स्पष्ट करु शकाल.

१०.१ थोडक्यात जीवन इतिहास

जिड्डू कृष्णमूर्तीचे कुटुंब तेलगु देसम् मधून स्थलांतरित होऊन तामिळनाडूतील मदनपल्ली येथे स्थायिक झाले. त्यांचे सततचे आजारपण आणि वडिलांची सतत होणारी बदली यामुळे त्यांच्या शालेय शिक्षणात व्यत्यय आला. रविंद्रनाथ टागोरांप्रमाणेच त्यांनाही पुस्तकी अध्ययन आणि शालेय वातावरणाचा तिटकारा होता. मात्र ते तीक्ष्ण निरीक्षक होते. त्यांच्या आठवणींमध्ये ते लिहितात, "मी शाळेत फारसा खुश नव्हतो कारण शिक्षक फारसे दयाळू नव्हते आणि मला खुपच अवघड अभ्यास देत असत." मॅट्रिक्युलेशनची परीक्षा उत्तीर्ण होण्याचे त्यांनी तीन असफल प्रयत्न केले.

१९११ मध्ये, वयाच्या १५ व्या वर्षी कृष्णमूर्ती कु. ॲनी बेझेंट यांच्यासह इग्लंडला गेले. त्यांच्या वडिलांप्रमाणे ते ही ब्रम्हविद्या समाज चे सदस्य बनले. १९१२ मध्ये त्यांनी 'शिक्षण एक सेवा' हे पुस्तक लिहिले, ज्यांत त्यांनी एका आदर्श शाळेचे वर्णन केले जेथे प्रेमाचे राज्य आहे, जेथे प्रेम प्रेरणा देते, जेथे व्यवसायाप्रति महान श्रध्दा असलेल्या शिक्षकांच्या निगराणी खाली विद्यार्थी उमदे कुमार बनतात.

१०.२ कृष्णमूर्तींचे जीवन विषयक तत्वज्ञान

कृष्णमूर्तींनी कोणताही अधिकार किंवा धमविर हक्क सांगितला नाही. त्यांनी कोणत्याही नवीन धर्म -श्रध्देची किंवा समाज सुधारणेची सुरुवात केली नाही. जगातील संघर्ष आणि दु:ख यांवर उपाय म्हणून व्यक्तीचे संपूर्ण परिवर्तन या व्यतिरिक्त त्यांनी दुसरे काहीही सुचविले नाही. भूत आणि भविष्यातील ओझी झुगारुन देऊन मनाला भयमुक्त करण्यासाठी तीव्र भावना निर्माण व्हाव्या यासाठी स्वतः विचार करा असे ते त्यांच्या श्रोत्यांना सुचवित. समस्त मानवजातीसाठी त्यांचा संदेश होता, "सर्वप्रथम आपल्या अस्तित्वाचा, आपल्या जीवनाचा हेतू समजून घ्या, आपण कशासाठी विकसित होत आहोत ते समजून घ्या. नंतर मजबूत बनण्यासाठी त्याचा उपयोग करा."

तुम्हाला नक्की काय करावयास आवडते हे शोधून काढणे अत्यंत अवघड आहे. तो शिक्षणाचा भाग आहे. (कृष्णमूर्ती १९७४) (भाग १, प्रकरण ८).

'असणे' आणि 'करणे' यांतील संबंधाचे वर्णन कृष्णमूर्तीनी वेळोवेळी केले आहे. 'करणे म्हणजे असणे' नाही तर 'असणे म्हणजे करणे.' जिड्डू कृष्णमूर्तीसाठी 'असणे' तून 'करणे' ची व्युत्पत्ती होते 'करणे' तून 'असणे' ची नाही – जे पारंपारिक विचाराच्या विरुध्द आहे. 'असणे' आणि 'करणे' यांची भूमिका बदलण्याचा परिणामांबद्दल अजून बरेच काही बोलणे आवश्यक आहे. 'तू कोण आहेस ?' ('असणे' बद्दलचा प्रश्न) ह्या रुढ प्रश्नांचे निरीक्षण करा. त्याचे उत्तर 'मी वकील आहे,' मी इंजिनियर आहे. (करणे बद्दल विधान) असे दिले जाते. ह्याचा परीणाम म्हणजे उच्च विकसित 'करणे' (जो साध्य करणे सुलभ आहे) व अविकसित 'असणे.' ह्या असंतुलनाची निष्पत्ती म्हणजे अकार्यक्षमता, असे कृष्णमूर्तीचे मत आहे.

स्वातंत्र्य –

स्वातंत्र्य आरंभी असते, ते अंतिम साध्य नव्हे. (कृष्णमूर्ती १९५३c) (प्रकरण ६). जबरदस्ती अंती स्वातंत्र्य नसते; सक्तीची निष्पत्ती सक्तीच असते. (कृष्णमूर्ती १९५३b). कितीही आदर्श आराखड्यामध्ये बालकाला बसविण्याची सक्ती केली किंवा त्याच्यावर सत्ता गाजविली तर तो अंती स्वतंत्र असेल का? आपल्याला शिक्षणामध्ये खरीच क्रांती घडवून आणायची असेल तर आरंभापासूनच स्वातंत्र्य असणे आवश्यक आहे, त्यासाठी पालकांनी व शिक्षकांनी बालकाला काय बनायचे यासाठी सहाय्य न करता त्याच्या स्वातंत्र्याची जाण ठेवली पाहिजे. (कृष्णमूर्ती १९५३b).

मनाची जाण ठेवा –

जीवनातील मुद्दयांपासून पळून जाण्यापेक्षा त्यांचा पूर्णांशाने सामना करण्यासाठी चांगले मन विकसित करण्यासाठी प्रोत्साहन दयावे असे त्यांचे म्हणणे होते. त्यासाठी प्रत्येकाला आपली स्थिती, प्रेरक आणि जीवनाचा हेतू यांची जाणीव असली पाहिजे. म्हणजे ज्ञान फक्त मनाच्या वृध्दिसाठी आवश्यक आहे आणि ते एक साध्य नाही.

गेस्टाल्ट मानसशास्त्रज्ञांप्रमाणे कृष्णमूर्ती अवबोधाच्या संपूर्णतेमध्ये विश्वास ठेवतात. सामान्यतः आपण सर्व गोष्टी तुटकपणे पहातो, आपण राष्ट्राचे नागरिक, एक व्यक्ती, एक कॅथॉलिक, हिंदू, मुसलमान, जर्मन, रशियन, फ्रेंच इ. म्हणून कार्यरत असतो. आपण सर्व गोष्टी तुटकपणे पहातो त्यामुळे आपण मानवास एक पूर्ण म्हणून पहाण्यास अपयशी ठरतो.

ह्या तुटकपणातून मनाची मुक्ती होणे आवश्यक आहे. जेव्हा तुटकपणा येतो तेव्हा मनाची ऊर्जा खर्ची पडते. जेव्हा आपण एखादा सिध्दांत स्वीकारतो किंवा अनुसरतो तेव्हा आपण तुटकपणाच्या अधिकारामध्ये अडकतो. सत्य त्या पलिकडे आहे. आणि पूर्णत्वामध्ये आहे. मन तुकड्यामध्ये, अपूर्णामध्ये गोंधळलेले असते. गोधंळलेले मन गोंधळलेलेच राहिल आणि संकट स्थिती आणील आणि पुढे जाऊन निष्क्रीयता आणील.

आपण स्वतः आपले मित्र, आपली पत्नी यांच्या प्रतिमा आपल्या मनात इतक्या तीव्र असतात की ह्या प्रतिमांशीच संबंध असतात, प्रत्यक्ष संबंध मात्र नसतो. प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी मनाला ह्या प्रतिमांपासून मुक्त केले पाहिजे.

सुखाप्रति नापसंती दर्शवू नये. त्याची चांगली समज आली पाहिजे. सुख आणि वेदना समजल्याशिवाय कोणीही भयापासून मुक्त होऊ शकत नाही. भयमुक्त नसलेले मन संघर्ष आणि गोंधळलेल्या स्थितीत रहाते. सुखप्राप्तीसाठी आणि भयमुक्त होण्यासाठी व्यक्तीला स्व ची जाणीव असली पाहिजे, त्याने स्वतःस आहे तसे स्वीकारले पाहिजे. वास्तवासह आपण जगले पाहिजे. जेथे भय आहे तेथे प्रेम नाही, आपण जरी शारीरिकदृष्ट्या सुरक्षित असलो तरी मानसशास्त्रीयदृष्ट्या असुरक्षित असण्याची शक्यता असते. व्यक्तीच्या अज्ञानातच अपरिपक्वता वसते. येथे कृष्णमूर्ती आपल्या विचारप्रक्रियेमध्ये क्रांती घडवून आणू पहातात.

खरा मुद्दा आपल्या मनाची गुणवत्ता आहे; मनाचे ज्ञान नाही तर मनाची खोली जी ज्ञानास मिळते. मन अमर्याद आहे. ते विश्वाप्रमाणे आहे. त्याला त्याची स्वतःची प्रचंड ऊर्जा आहे. ते चिरकाल मुक्त आहे. मेंदू हा ज्ञानाचा गुलाम आहे आणि म्हणून तो मर्यादित, अपूर्ण

आहे. जेव्हा मेंदू स्वतःला ह्या परिस्थितीतून मूक्त करील तेव्हा तो अमर्याद बनेल व मेंदू आणि मन यांत कोणतीही सीमा असणार नाही. शिक्षण तेव्हा ह्या सर्व स्थितींतून मुक्त असेल. विद्यालयीन शाखांचे आपल्या जीवनातील योग्य स्थान त्यामुळे अस्वीकार होत नाही. (कृष्णमूर्ती १९८५)

पारंपारिक शिक्षणामधील दृष्टिकोनापेक्षा, कृष्णमूर्तींना वाटते की प्रत्येक व्यक्तीने स्वतःचा शोध घ्यावा, स्व ला स्वतः उघड करावे. हा काही नवीन दृष्टिकोन नाही व रुसो, पेस्टॉलॉजी, फ्रोबेल आणि मॉंटेसरी यांच्या शैक्षणिक उपपत्त्यांशी मिळता-जुळता आहे. दररोज आपण आपल्या मन ह्रदय आणि कृतींवर चिंतन केले पाहिजे. शांत किंवा व्यवस्थित असण्यासाठी आपल्याकडे उद्या नाही. आपण तसे या क्षणी असणे आवश्यक आहे.

कृत्यः भूत, वर्तमान आणि भविष्य

कृत्य म्हणजे आपली वर्तमान कृती असा बोध होत असला तरी प्रत्यक्षात मात्र ते गत ज्ञान आणि अनुभव यांची निष्पत्ती असते. भूतकालीन कल्पना आणि सूत्रे आपण फक्त कृतीमध्ये उतरवितो. जेव्हा आपण आपल्या स्मृती अनुसार कृत्य करतो, निःशंक आपण वर्तमानात कृती करुन भविष्य निर्मिल्याचा दावा करतो परंतु वस्तुतः असा कृतीशील वर्तमान असतच नाही. येथे कृत्य मृत गोष्टीवर आधारित आहे (गत कल्पना व अनुभव). फक्त स्मृतीप्रमाणे कृत्य म्हणजे कृत्य नाही. मृत गोष्टींवर आधारित कृत्य भविष्यासही मृत बनविते.

भूतकाळातील आणि वर्तमानकाळातील युध्दांना आपणच जबाबदार आहोत. शांतीयुक्त जीवन म्हणजे दररोज शांतीने जगणे. दररोज शांतीपूर्ण जीवन जगायचे तर आपल्याला इतर राष्ट्रे, धर्म, अधिकारी ह्यांच्या प्रति घृणा विकसित करुन चालणार नाही. शांती म्हणजे प्रेम करणे, दया करणे.

१०.३ श्रवण आणि अध्ययन यांतील फरक

संप्रेषणाचा अर्थ जाणून घेण्यावर जिड्डू कृष्णमूर्ती भर देतात. ह्याचा अर्थ, जे सांगितले जात आहे त्याचे मौखिक भाषण समजणे. पण तथ्य हे आहे की आकलन फक्त बौध्दिक स्तरावरच होते. कृष्णमूर्ती अनुसार ही संकल्पना श्रवण आणि अध्ययन दोहोंचा समावेश करते. ह्या दोहोंतील भेद समजून घेणे शिक्षकांसाठी अत्यंत उपयुक्त आहे.

श्रवणामध्ये सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे 'कसे' ऐकले? किंवा श्रवणाचा मार्ग वा पध्दती. साधारणतः, जेव्हा आपण ऐकतो तेव्हा आपल्या स्वतःच्या भूतकाळाचे, मतांचे, कल्पनांचे आणि पूर्वग्रहांचे प्रक्षेपण त्यामध्ये करतो. जेव्हा आपण ऐकतो तेव्हा आपल्या प्रतिमा आणि पार्श्वभूमी नुसार ऐकतो. म्हणजे, आपण अजिबात ऐकत नसतो किंवा श्रवण करीत नसतो.

श्रवण घडते जेव्हा शांतता/ स्तब्धता असते. ह्या थोर शिक्षकाने स्तब्धतेचे / शांततेचे महत्व दर्शवून दिले आहे. शांततेमध्ये मन एकाग्र होते. खरोखर संप्रेषण घडून येते शांततेमध्ये. अध्ययन म्हणजे कल्पनांचा संग्रह नव्हे. जेव्हा संपूर्ण मन आणि ह्रदय संप्रेषण प्रक्रियमध्ये सहभागी असते अशा संप्रेषणातून अध्ययन घडते. कोणत्याही प्रकारची पूर्व प्रतिमा किंवा हेतू न ठेवता श्रवण घडले तरच अध्ययन घडते. काय सत्य आणि काय असत्य किंवा चुकीचे ह्याची

श्रवणकर्त्यास आणि अध्ययनकर्त्यास समज होते. जर सत्य तर तात्काळ कृत्य घडते आणि चुकीचे असेल तर कृत्य घडत नाही.

तुमची प्रगती तपासा

पुढील विधाने चूक की बरोबर ते लिहा. चुकीची विधाने बरोबर करुन लिहा.

१. व्यक्तीला खरोखर काय करण्यास आवडते हे शिक्षणाच्या कक्षेमध्ये येत नाही.

२. आपण काय करतो आहोत याचे ज्ञान असेल तर आपल्या स्वत्वाची संकल्पना समजता येईल.

३. प्रारंभापासून स्वातंत्र्य असेल तरच शिक्षणामध्ये क्रांती घडू शकेल.

४. पूर्ण आणि अंश दोहोंमध्ये एकाचवेळी सत्याचा शोध घेतला पाहिजे.

५. विश्वाच्या स्वरुपामध्ये मन अमर्याद आहे आणि चिरकाल मुक्त आहे.

६. कृष्णमूर्ती अनुसार शिक्षणाचे प्रमुख कार्य आहे दुसऱ्यांद्वारे बालकाला आकार देणे.

७. भूतकाळातील प्रतिमा आणि आपली पार्श्वभूमी यांसह आपण ऐकतो तेव्हाच खरे श्रवण घडते.

____

____

____

____

____

____

१०.४ स्वची संकल्पना

अनेक बचावात्मक आणि व्यापक प्रतिक्रियांच्या मालिकांनी स्व बनलेला असतो. आनंददायी ओळख आणि त्याची स्वतःची प्रक्षेपणे यांत त्याची परिपूर्णता असते. मी, माझे, स्वतः अशा अहंच्या रुपात स्व ने अनुभव रुपांतरित केला नाही आणि त्याच्या प्रतिक्रियांपासून स्व ला दूर ठेवले तर कोणताही अनुभव संघर्षमुक्त, गोंधळमुक्त आणि वेदनामुक्त असेल. जेव्हा व्यक्ती स्व चे मार्ग समजते तेव्हाच मुक्तता येते. जेव्हा स्व त्याच्याकडे असलेल्या अनुभवांच्या संग्रहाने प्रतिक्रियांना प्रभावित करीत नाही तेव्हा अनुभवांना वेगळाच अर्थ प्राप्त होतो आणि नवनिर्मिती होते.

संपूर्णतया परिपूर्ण जगणे मानवासाठी आवश्यक आहे. आपल्या संपूर्ण स्वरुपाच्या कोणत्याही एका अंशावर अवाजवी भर जीवनाचे अपूर्ण आणि विकृत दृश्य दर्शवितो. ही विरुपताच आपल्या अनेक समस्यांचे मूळ आहे. आपल्या शरीराच्या कोणत्याही एखाद्या भागाची

अनैसर्गिक वाढ नक्कीच सततची अस्वस्थता आणि चिंता निर्माण करील. तसेच बौध्दिक विकास जो आपल्या स्वरुपाचे फक्त एक अंग आहे त्याच्या बाबतीतही घडेल. त्याचप्रमाणे आपल्या स्वभावाचा अंशतः विकासही आपल्या स्वतःसाठी आणि समाजासाठी घातकच ठरेल. म्हणून आपण आपल्या समस्यांचा समग्र संपूर्ण दृष्टिकोनातून सामना करणे महत्त्वाचे ठरते.

एक संपूर्ण मानव बनण्यासाठी व्यक्तीला त्याच्या स्वतःच्या जागृतावस्थेची पूर्ण समज असली पाहिजे. बौध्दिक पैलूस अवाजवी महत्त्व दिल्यास ते शक्य नाही. बौध्दिकतेतच जगणे म्हणजे पृथक जगणे, अपूर्णता.

जिड्डू कृष्णमूर्तीचे बहुतांश जीवन, त्यांच्या भाष्यांमुळे व लिखाणांमुळे रोचक आणि वादग्रस्त होते. त्यांची धर्मावरील, राष्ट्रवादावरील, रुढी परंपरांवरील, संघटनांवरील आणि संबंधांवरील निरीक्षणे नेहमीच तत्कालीन संकेतांच्या विरोधात असत. ते नेहमीच काळाच्या पुढे होते. परंतु त्यांचे शिक्षणावरील विचार अजूनही सुधारणावादी आहेत आणि बऱ्याचवेळेला गैरसमज होऊन अव्यवहारी म्हणून ते नापसंत केले जातात. ह्याचे कारण म्हणजे कृष्णमूर्ती शिक्षण एक धार्मिक कृत्य समजतात तर बहुतेक लोक शिक्षण म्हणजे धर्मनिरपेक्ष जगामध्ये यशस्वी होण्यासाठीची तयारी मानतात.

युगानुयुगे ऋषीमुनींनी आपल्याला सुचित केले आहे की आपण जे पहातो ते सत्य नव्हे, जरी ते तसे वाटले तरीही आपल्याला जसे शिकविले आहे किंवा आपण जसे पहावे किंवा ऐकावे अशी अपेक्षा आहे त्याप्रमाणे आपण गोष्टीकडे पहातो. सत्य किंवा पवित्र यांपेक्षा आपल्याला परिचित व अधिक आवडीच्या गोष्टी निवडण्याकडे आपला कल असतो. उदा. ज्यू समाजाच्या प्रस्थापित परंपरांपेक्षा ख्रिस्तांचे विचार आणि शिकवण वेगळी असल्यामुळे बायबलमध्ये ज्यू लोकांनी ख्रिस्ताऐवजी गुन्हेगार व खुनी बाराब्बसची निवड केली. हेच शिक्षणाच्या बाबत देखिल खरे आहे.

जीवनातील मूलभूत आव्हानांचा सामना करण्यासाठी लोकांची तयारी करणे किंवा जगाच्या समस्या सोडविणे यांसाठी आधुनिक शिक्षण अपयशी ठरते. समाजाच्या आकांक्षा पुऱ्या करण्यातही ते कमी पडते. कृष्णमूर्ती म्हणतात, "ह्या समस्यांवर मात करण्यासाठी आपल्याला शैक्षणिक मर्मदृष्टीची आवश्यकता आहे जी पावित्र्य आणि धर्मनिरपेक्षता यांच्याशी युती साधेल." कृष्णमूर्तीचे विचार सुधारणावादी आहेत. खोल स्तरावर जीवन जगण्याची आव्हाने पूर्ण करण्यास ते सहाय्य करतात.

१०.५ धर्मासंबंधी कृष्णमूर्तींचे विचार

कृष्णमूर्तींचा धार्मिकतेचा उपागम धर्ममुक्त आहे. जे पवित्र आणि खरोखर धार्मिक आहे ते सशर्त, संस्कृति-बध्द किंवा कालबध्द असू शकत नाही, असा कृष्णमूर्तींचा गाढ विश्वास होता. ते म्हणत, जे धार्मिक आहे ते कोणत्याही तत्व, रुढी, रितीरिवाज, विश्वास किंवा अधिकारांनी बंधित होऊ शकत नाही. पवित्राचा तत्व, अधिकार किंवा चिन्ह यांच्याशी संबंध जोडला नाही तर मानव पावित्र्याशी संपर्क कसा साधेल? असा प्रश्न विचारला जाऊ शकतो. ते स्पष्टीकरण देतात, धर्मनिरपेक्षतेकडून पावित्र्याकडे जाणारा पूल म्हणजे विशिष्ट जागृतावस्था,

अशी जागृतावस्था जी अहं किंवा स्व च्या पलिकडे जाते; अशी जागृतावस्था जी करुणा व निस्वार्थी प्रेम जाणते; अशी जागृतावस्था जी शांतता जाणते, सौंदर्य पहाते आणि आनंद जगते; अशी जागृतावस्था जी विचारांच्या कक्षांतून युक्त आहे.

कृष्णमूर्तीच्या मते पावित्र्य सर्व गोष्टींच्या मुळाशी आहे, सर्व गोष्टींचे उगमस्थान आहे आणि म्हणून आणखी मूलभूत घटकांमध्ये त्याचे विभाजन करणे शक्य नाही. ते म्हणतात सर्व गोष्टी एका संपूर्णाचा भाग आहेत आणि हे ऐक्य पावित्र्य आहे.

तुमची प्रगती तपासा -

योग्य पर्याय निवडून रिकाम्या जागा भरा: -

अ) एक संपूर्ण मानव असण्यासाठी, व्यक्तीला स्वतःच्या ————- ची पूर्ण प्रक्रिया समजली पाहिजे.
१) शरीराची वाढ २) बुध्दि ३) जागृतावस्था ४) गोंधळ स्थिती

ब) आधुनिक शिक्षण जगाच्या समस्या सोडविण्यात अपयशी ठरते कारण —————-
१) रुढींपासून विचलन २) पावित्र्य आणि धर्मनिरपेक्ष यांसंबंधी मर्मदृष्टीचा अभाव ३) मूलसुधारणावादी मर्मदृष्टि ४) समाजाच्या आकांक्षा.

क) जे खरोखर पवित्र किंवा धार्मिक आहे ते —————असू शकत नाही.
१) दुराग्रही २) धर्ममुक्त ३) बिनाशर्त ४) निस्वार्थी प्रेम.

१०.६ शिक्षणाची ध्येये

कृष्णमूर्तीसाठी शिक्षण म्हणजे -

१) पूर्ण व्यक्तीला शिक्षित करणे.
२) व्यक्तीला एक पूर्ण म्हणून शिक्षित करणे (वेगवेगळे भाग म्हणून नाही).
३) एका पूर्णामध्ये व्यक्तीला शिक्षित करणे (समाज, मानवता, निसर्ग इ. यांचा भाग म्हणून)

त्यांच्या मते, संपूर्ण जीवनासाठी तयारी म्हणजे शिक्षण, फक्त जीवनाच्या काही अंगासाठी (कार्य) तयारी नाही.

त्यांचे भाष्य प्रत्यक्षात साकारण्यासाठी जिड्डू कृष्णमूर्तीनी देखिल रविंद्रनाथ टागोर, महात्मा गांधी, स्वामी विवेकानंद आणि इतरांप्रमाणे स्वतःच्या शैक्षणिक संस्थांची स्थापना केली. त्यांच्या धार्मिकते विषयक मतप्रणाली प्रमाणे बालकांना धार्मिक मानव बनविण्यासाठी त्यांच्या संस्थांमध्ये योग्य शिक्षण देण्याचा त्यांचा आग्रह असे. अचूक कृत्याची समज, संबंधाची खोली आणि धार्मिक जीवनाचे पावित्र्य यांवर आधारित जीवनाचे मार्ग शिकण्याची केंद्रे त्यांच्या संस्था असाव्या असे त्यांना वाटे. हया संस्था / ठिकाणे फक्त सुसंस्कृतासाठी असली पाहिजेत. स्वयं अभिव्यक्तीचे समाधान मिळविण्यासाठी शिक्षण नाही तर त्यामध्ये स्व जागृती करण्याची क्षमता असली पाहिजे. योग्य शिक्षण कोणत्याही पायाभूत सिध्दांताशी संबंधित नाही जरी ते कितीही

भविष्यकालीन सुखस्थान प्रदान करीत असले तरीही. ते कोणत्याही प्रणालीवर आधारित नाही, तसेच व्यक्तीला विशिष्ट प्रकारे अभिसंधित करण्याचा तो मार्गही नाही.

व्यक्तीला परिपक्व व मुक्त बनण्यास प्रेम आणि चांगुलपणामध्ये फुलण्यास सहाय्य करणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने शिक्षण. आपल्याला ह्या शिक्षणात रुचि असली पाहिजे, एखाद्या आदर्शवादी आराखड्यानुसार बालकाला आकार देण्यामध्ये नाही. ह्या महान शिक्षका अनुसार शिक्षणाचे मुख्य ध्येय आहे बालकाला अशा प्रकारे मानसिकदृष्टया विकसित करणे की तो स्वतःस ओळखू शकेल. व्यक्तीला मनाने मुक्त होण्यास व भयमुक्त होण्यास शिक्षणाने सहाय्य करावे. कृष्णमूर्तींसाठी, आंतरिक परिवर्तन आणि मुक्तता हे शिक्षणाचे मुख्य हेतू असावे आणि त्याद्वारे समाज परिवर्तन व्हावे. लोकांना खऱ्या अर्थाने धार्मिक बनण्यासाठी सहाय्य करणे शिक्षणाचा हेतू आहे. हे हेतू फक्त सुखद आदर्श नसावे. हे धार्मिक हेतू एखाद्या अंतिम ध्येयासाठी नसून शैक्षणिक केंद्रातील क्षणोक्षणीच्या जीवनासाठी आहे. बालपणापासूनच दुसऱ्याचे अनुकरण न करता स्व ची जाणीव ठेवण्यास सहाय्य करणे शिक्षणाचे कार्य आहे. आपण कोण आहोत हे समजण्यामध्ये मुक्तता आहे. आपले शिक्षण आपल्याला काहीतरी बनण्यास प्रेरित करते.

स्वतःस ओळखणे म्हणजेच जीवनाची समज, तोच शिक्षणाचा प्रारंभ आणि अंत. कृष्णमूर्तींना वाटे की, व्यक्तीच्या स्वरुपाचे आणि गहन पैलूंचे अनावरण करणे एवढेच पुरेसे नाही, तर प्रत्येक व्यक्ती मधील एकमेवाद्वितीय योग्यता शोधणे आवश्यक आहे, व्यक्तीला काय करण्यास आवडते ते शोधून त्याचा पाठपुरावा करणे आवश्यक आहे. फक्त यशासाठी किंवा इतर कोणत्याही सांस्कृतिक आकांक्षेसाठी यासर्वांपासून व्यक्तीला वंचित ठेवणे म्हणजे सर्वांत हीन दर्जाची वंचना. प्रत्येक विद्यार्थ्यांच्या नैसर्गिक योग्यतेचा शोध आणि विद्यार्थ्याची त्याच्या आवडी बद्दलची समज पालकांच्या किंवा समाजाच्या योजनेमध्ये बसलेच असे नाही, परंतु हा स्वतःस समजण्याचा महत्त्वाचा भाग आहे आणि म्हणूनच शिक्षणाचा देखिल.

आधुनिक शिक्षण आपल्याला विचारहीन अस्तित्वात रुपांतरीत करीत आहे, ते आपल्याला वैयक्तिक योग्यतेचा शोध घेण्यास अगदीच कमी सहाय्य करते. (कृष्णमूर्ती १९६४) (प्रकरण ३). आपल्याला काम करणे खरोखरच आवडते हे शोधून काढणे फारच अवघड असते. हा शिक्षणाचा भाग आहे. (कृष्णमूर्ती १९७४) (भाग १, प्रकरण ८). तुम्हाला मनापासून काम करण्यास आवडते हे शोधून काढण्यास सहाय्य करते ते खरे शिक्षण. काय करण्यास आवडते हे महत्त्वाचे नाही, स्वैपाक की बागकाम! पण असे काही ज्यात तुमचे मन आहे (कृष्णमूर्ती १९७४) (भाग १, प्रकरण ८).

१०.७ प्रचलित शिक्षण प्रणालीच्या मर्यादा

भारतीय शिक्षणाच्या पुढील मर्यादा कृष्णमूर्तींना जाणवल्या. परंपरागत शिक्षण -

१. स्वतंत्र विचार अत्यंत अवघड बनविते.

२. उत्स्फुर्ततेचा गळा घोटते.

३. फिकट व निस्तेज मन घडविते.

४. प्रस्थापित प्रमाणाकांपासून विचलित होण्यास मनात भीती निर्माण करते.

५. जीवनाचे उच्च व व्यापक महत्त्व व्यक्तीस समजावण्यास अपयशी ठरते.

६. विचार आणि भावनांची पूर्णता एकीकरण साधण्यास अपयशी ठरते.

७. एककल्ली असून व्यक्तीच्या सर्वांगीण वाढीसाठी उपयुक्त नाही.

८. वैयक्तिक लाभ आणि सुरक्षा मिळविण्यासाठी आणि स्वत:साठी लढण्याचे प्रशिक्षण देते.

९. परीक्षा आणि पदव्या हा बुध्दिमत्तेचा निकष आहे असे मानते.

१०. मनास धूर्त बनण्याचे व आवश्यक मानवी मुद्द्यांवर विचार करण्याचे प्रशिक्षण देते.

११ व्यक्तीला दुसऱ्याच्या तंत्राने वागणारा यांत्रिक आणि विचारहीन बनविण्यास सहाय्य करते.

१२. बौध्दिकदृष्ट्या जागृत बनवित असले तरी अकार्यक्षम व असर्जनशीलच ठेवते.

१०.८ संपूर्ण अध्ययनाची वैशिष्ट्ये

संपूर्ण अध्ययन अध्ययनार्थीस पुढीलसाठी सज्ज करतेः

१. आव्हानांचा सामना करण्यासाठी क्षमतांचा विकास–

जीवनातील समस्यांना, गुंतागुंतीना, रहस्यांना आणि अचानक आलेल्या अपेक्षांना नेटाने टक्कर देण्यासाठी विचारांच्या विशिष्ट उपपत्ती आणि नमुन्यांपासून व्यक्ती मुक्त असली पाहिजे.

२. स्वयं ज्ञानाचा विकास -

व्यक्तीला नि:पक्षपाती संशोधनातून येणाऱ्या खऱ्या मूल्यांचा शोध घेण्यासाठी आणि आक्रमक व महत्त्वाकांक्षी संघर्षासह ठाम मतप्रतिपादनाची स्वयं अभिव्यक्ती करण्यास शिक्षणाने सहाय्य केले पाहिजे. कृष्णमूर्तींसाठी व्यक्ती प्रथम महत्त्वाची आहे. प्रणाली नाही; आणि जोपर्यंत व्यक्ती स्वत:ची पूर्ण प्रक्रिया जाणत नाही तोपर्यंत जगामध्ये कोणतीही प्रणाली व्यवस्था आणि शांती आणू शकत नाही. व्यक्तीच्या पूर्ण मानसशास्त्रीय प्रक्रियेची जाण म्हणजे स्वयंज्ञानातून आलेली समज. शिक्षण म्हणजे स्वत:ची समज कारण आपणा प्रत्येकामध्ये संपूर्ण अस्तित्व एकत्र आलेले आहे.

३. संकलित अनुभव -

कृष्णमूर्ती म्हणतात, "अत्यंत महत्त्वाची अशी संपूर्ण जीवनाची प्रक्रिया अनुभवण्यासाठी मानवाला सहाय्य करणारे तंत्र विकसित करण्यासाठी प्रेरित करणे म्हणजे खऱ्या अर्थाने शिक्षण हे अनुभव क्षमता आणि तंत्र यांना त्यांचे योग्य स्थान देतील.

४. तयार / आयत्या कल्पनांपासून मुक्तता -

कृष्णमूर्ती अनुसार कल्पनांना शिक्षणामध्ये स्थान नाही कारण त्या वर्तमानाचे आकलन टाळतात. भविष्यामध्ये पलायन व्यक्तीला पुढे काय ह्याची जाण देऊ शकत नाही. कल्पना मनाची सुस्ती आणि वर्तमान टाळण्याची इच्छा दर्शवितात.

आयत्या आदर्श सुखस्थानाचा शोध म्हणजे व्यक्तीच्या स्वातंत्र्यास व संपूर्णतेस नकार आहे. आपल्याला गरज आहे बुध्दिमान व स्वतंत्र मानवाची, आदर्शवादी अस्तित्वाची किंवा यांत्रिक मनांची नाही.

५. मुक्त आणि परिपक्व मानवाचा विकास -

जिड्डू कृष्णमूर्तीसाठी, खरे शिक्षण पायाभूत सिध्दांत आणि सशर्ततेपासून मुक्त आहे. व्यक्तीला प्रेम आणि चांगूलपणामध्ये विकसित होण्यासाठी, स्वतंत्र व परिपक्व बनण्यासाठी सहाय्य करते ते खरे शिक्षण. विशिष्ट राजकीय किंवा धार्मिक कल्पनांमध्ये बालकाच्या मनास अभिसंधित करण्यामुळे मानवा मानवामध्ये द्वेष निर्माण होतो आणि समाजात परिवर्तन व बंधुभाव आणण्यास ही परिस्थिती सहाय्य करीत नाही. भारतीय परिस्थिती बंधुभाव आणि सामंजस्याच्या अभावाचे बोलके उदाहरण आहे.

६. पुनर्शिक्षण -

आपल्या स्वतःतील परिवर्तनाने खरे शिक्षण घडते. आपण दयाळू, समाधानी असले पाहिजे आणि उच्चतमा साठी पोहोचले पाहिजे, तरच मानवजातीची खरी मुक्ती असेल.

७. पर्यावरणाप्रति योग्य आकलनाचा विकास -

आपण पर्यावरणाने बंधित नाही, आपणच पर्यावरण आहोत याची जाणीव झाली पाहिजे. आपण कधीच पहात नाही की आपणच संपूर्ण पर्यावरण आहोत कारण आपल्यामध्ये अनेक अस्तित्वे स्थित आहेत, जी सर्व 'मी' भोवती फिरतात. स्व ह्या अनेक अस्तित्वांचा बनलेला आहे, जी प्रत्यक्षात इच्छांची विविध रुपे आहेत. ह्या सर्व इच्छांच्या एकीकरणातून एक केंद्रीय आकृती उगवते, एक विचारवंत, 'मी' व 'माझे' ची दृढ इच्छा. अश्याप्रकारे स्व व स्व व्यतिरिक्त, मी आणि पर्यावरण म्हणजे समाज यात विभाजन होते. अंतर्गत व बाह्य संघर्षाची ही सुरुवात असते.

८. शहाणपण आणि ज्ञानार्जन करणे ह्यांचा विकास -

अधिकाधिक ज्ञानार्जन करण्याच्या नादात आपण प्रेम, सौंदर्याभिरुचि आणि कौर्याप्रति संवेदनशीलता गमावून बसलो आहोत. जेव्हा आपण अधिकाधिक तज्ञ बनतो तेव्हा संपूर्णता कमी-कमी होऊ लागते. शहाणपणाची जागा ज्ञान घेऊ शकत नाही आणि अनेक तथ्यांचा / माहितीचा संग्रह मानवाची दुःखे कमी करु शकत नाही. आपले शिक्षण आपल्याला अधिकाधिक उथळ बनविते आहे आणि आपल्या अस्तित्वाचा गहन अर्थ समजण्यास सहाय्य करीत नाही. आपले जीवन अर्थहीन, असमतोल व रिक्त बनू लागले आहे.

तथ्यांचे ज्ञान जरी नित्य वृध्दिंगत होत असले तरी ते त्याच्या स्वरुपामुळे मर्यादितच आहे, शहाणपण मात्र अमर्याद आहे. कारण त्यामध्ये ज्ञान आणि कृत्याचा मार्ग दोहोंचा समावेश आहे. साधारणतःआपण संपूर्ण वृक्ष समजून एखादी शाखा पकडतो. भूतकाळाच्या ज्ञानातून आपल्याला कधीही संपूर्णाचा आनंद मिळणार नाही. हत्तीच्या विविध अवयवांना स्पर्श करुन हत्तीचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या अंध माणसांप्रमाणे आपण आहोत. बुध्दि कधीही पूर्ण दृष्टी देऊ शकत नाही कारण ती पूर्णाचा एक अंश आहे.

९. इतरांप्रति प्रेम भावनेचा विकास -

फक्त खरे प्रेम आणि योग्य विचार व्यक्तीमध्ये क्रांती घडवून आणतील. पण ते काल्पनिक किंवा मनःकल्पित प्रेमाचा शोध घेऊन साध्य होणार नाही. स्वतःला द्वेष, हाव, शोषण, असूया आणि अहं यांपासून दूर ठेवले तरच ते शक्य आहे.

१०. योग्य संबंधाचा विकास -

व्यक्ती व समाजामध्ये योग्य संबंध संवर्धित करण्यासाठी शिक्षणाने व्यक्तीला सहाय्य केले पाहिजे आणि ते तेव्हाच शक्य होईल जेव्हा व्यक्ती स्वतःची मानसशास्त्रीय प्रक्रिया समजेल. स्वतःस समजणे, स्वतःच्या पलिकडे जाणे यांतच खरी बुध्दिमत्त्ता आहे.

११. स्वातंत्र्य आणि संपूर्णतेचा विकास -

बालकाला शिक्षित करणे म्हणजे त्याला स्वातंत्र्य आणि संपूर्णतेचे आकलन होण्यास सहाय्य करणे. स्वातंत्र्य असण्यासाठी व्यवस्था हवी आणि फक्त सद्‌गुणांतूनच व्यवस्था शक्य आहे. साधेपणातून संपूर्णता साध्य होते - आपले आंतरिक जीवन आणि बाह्य गरजा यांतील साधेपणा.

१२. सर्जनशील बुध्दिमत्तेचा विकास -

सातत्यपूर्ण पृच्छा आणि सद्य प्रणालीतील अस्वस्थता सर्जनशील बुध्दिमत्तेस वाव देते. ही वृत्ती जागृत ठेवणे अत्यंत कठीण काम आहे. बऱ्याच लोकांना मुलांमध्ये अशा प्रकारची बुध्दिमता नकोशी वाटते कारण प्रस्थापित मूल्यांवर उठविलेल्या प्रश्नांनी निर्माण होणाऱ्या अस्वस्थेचा त्यांना करावा लागणारा सामना.

१३. आंतरराष्ट्रीय सामंजस्याचा विकास -

जोपर्यंत आपल्या समाजामध्ये श्रीमंत आणि गरीब, शोषण करणारा आणि शोषित, प्रबळ आणि दुर्बळ अशी स्पष्ट विषमता असेल व राष्ट्रीयत्व, धर्म, जात, वंश अशा विभाजक निष्ठा प्रचलित आहेत; मानवा-मानवामध्ये बंधुभाव प्रस्थापित करणे शक्य नाही.

जर आपल्याला वर्तमान मानवी संबंधामध्ये आमुलाग्र बदल घडवून आणायचा असेल तर स्वयं-ज्ञानातून स्वतःस बदलावे हे आपले तात्काळ व एकमेव कार्य असले पाहिजे. म्हणजे आपण पुन्हा केंद्रीय मुद्द्याकडे येतो, तो म्हणजे 'स्वतः' साधारणतः आपण ह्या मुदयाकडे दुर्लक्ष करतो आणि स्वतः जबाबदारी स्वीकारण्या ऐवजी सरकार, धार्मिकता आणि पायाभूत कल्पनांना दोषी ठरवितो. सरकार म्हणजे आपणच, धार्मिकता आणि पायाभूत कल्पना आपलेच प्रक्षेपण आहे. जोपर्यंत आपण स्वतःस मूलभूतरित्या बदलत नाही तोपर्यंत योग्य शिक्षणही नसेल आणि शांतीपूर्ण जगही नसेल.

१४. पायाभूत सिध्दांतांपासून मुक्तता -

जिड्डू कृष्णमूर्ती म्हणतात, एखाद्या विशिष्ट राजकीय किंवा धार्मिक पायाभूत कल्पनेमध्ये बालकाचे मन अभिसंधित केल्यामुळे मानवांमध्ये शत्रुत्व भावना जन्म घेते. स्पर्धात्मक समाजामध्ये बंधुभाव असणे शक्य नसते.

१५. स्वातंत्र्य आणि शिस्त -

प्रेम आणि चांगुलपणाचा विकास वैयक्तिक स्वातंत्र्यामध्येच होऊ शकतो. फक्त योग्य प्रकारचे शिक्षणच स्वातंत्र्य देऊ शकते. स्वातंत्र्याचा एक धोका म्हणजे ही प्रणाली मानवापेक्षा महत्त्वाची बनू शकते. येथे शिस्त प्रेमाची जागा घेते. आपली ह्रदये रिक्त असतात म्हणून आपण शिस्तीस कवटाळतो. शिस्तीतून स्वातंत्र्य, मुक्तता कधीही साध्य होऊ शकणार नाही. स्वातंत्र्य हा काही साध्य करावयाचा अंत किंवा ध्येय नाही. स्वातंत्र्य हा प्रारंभ आहे अंत नाही. प्रामाणिक शिक्षक बालकांचे संरक्षण करुन त्यांना योग्य प्रकारच्या स्वातंत्र्याकडे जाण्यास सहाय्य करील. यासाठी तो स्वतः पायाभूत कल्पना आणि ठाम मतांपासून मुक्त असला पाहिजे.

१६. बक्षीसे आणि शिक्षा -

अनिवार्यतेतून कधीही संवेदनशीलतेची जागृती होत नाही. अनिवार्यतेमुळे विरोध आणि भयाचा जन्म होतो. कोणत्याही स्वरुपातील बक्षीसे आणि शिक्षा मनाला दुसऱ्याच्या तंत्राने वागणारे व निस्तेज बनवितात. शिस्त हा बालकाला नियंत्रणात ठेवण्याचा मार्ग असेलही पण तो त्याला जीवनातील समस्यांची समज देत नाही. बालक जर अव्यवस्थित किंवा अवाजवी मस्तीखोर असेल तर शिक्षकाने त्याचे कारण शोधण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. चुकीचा आहार, विश्रांतीचा अभाव, कौटुंबिक कुरबुरी किंवा काही गुप्त भीती अशा वर्तनांची कारणे असू शकतात.

१७. आध्यात्मिक प्रशिक्षण, धार्मिक शिक्षण नाही -

कृष्णमूर्तीसाठी ठाम मते, रहस्ये आणि कर्मकांड आध्यात्मिक जीवनासाठी पोषक नाहीत. खऱ्या अर्थाने धार्मिक शिक्षण म्हणजे बालकाला त्याचा लोकांशी वस्तूंशी व निसर्गाशी असलेला संबंध समजण्यासाठी प्रेरित करणे. संबंधाशिवाय अस्तित्व नाही. हे बालकाला स्पष्ट करणे तसे अशक्यच आहे. परंतु शिक्षक आणि पालक ह्याचे महत्त्व समजून आणि आध्यात्मिकतेचा अर्थ समजून घेऊन त्यांच्या वृत्तीतून, वर्तनातून आणि भाषणातून बालकापर्यंत तो पोहचवू शकतील. जर युवा पिढीमध्ये पृच्छेची आणि सत्य शोधनाची वृत्ती असेल तरच अधिक चांगल्या जगाची आशा आहे.

१०.९ कृष्णमूर्तींअनुसार अध्यापनाच्या पध्दती

- आपण विद्यार्थ्याला 'काय विचार करावयाचा' आणि 'कसा विचार करावयाचा' हे शिकवू नये. त्याला स्वतःचा विचार स्वतः करु देत.
- बालकाचा तपशीलवार अभ्यास करुन त्याच्यासाठी पोषक पध्दतींचा अवलंब करा.
- विद्यार्थ्याला समान भागीदारासारखे वागविले पाहिजे.
- समस्या निराकरण आणि शोधन पध्दतींना प्रोत्साहन द्यावे.
- पुनरावृत्ती बालकाच्या मनास निस्तेज बनविते.

१०.१० शिक्षकाची भूमिका -

१. बालकाला समजणे -

कृष्णमूर्तीनुसार तो काय असावा असा आदर्शवत विचार त्याच्यावर थोपण्यापेक्षा तो बालक काय आहे हे समजून घेणे ह्यातच योग्य शिक्षण आहे. आपण बालकाला जाणण्यामध्ये व बालकाने स्वतःला जाणण्यामध्ये आदर्श हे खरोखरीचे अडथळे असतात.

खरा शिक्षक एखाद्या विशिष्ट पध्दतीवर अवलंबून राहत नाही. तो प्रत्येक बालकाचे जवळून निरीक्षण करतो. विद्यार्थी हे ठसा उमटण्याजोगे अस्थिर, संवेदनशील, प्रेमळ व ब-याचदा भित्रे सजीव अस्तित्व असतात ह्याची त्याला पूर्ण जाणीव असते. त्याला माहित असते की अशा विद्यार्थ्याशी संबंध साधताना खूप सहनशीलता व प्रेम आवश्यक असते. ह्या गुणांचा अभाव शिक्षकाला त्याच्या वृत्तीमध्ये यांत्रिक बनवितो आणि व्यवसायाच्या मागणी प्रति टाळाटाळ करवितो.

२. तीक्ष्ण निरीक्षक -

बालकाला समजण्याचा उत्तम मार्ग म्हणजे शिक्षकाने त्याचे खेळताना, काम करताना व विविध मनःस्थितींमध्ये निरीक्षण करणे, स्वतःचे पूर्वग्रह, आशा व भय विद्यार्थ्यावर प्रक्षेपित करण्याचा प्रयत्न शिक्षकाने करु नये. स्वतःला समाधान देणाऱ्या वैयक्तिक स्वभाव, पूर्वग्रह व कल्पना प्रमाणे विद्यार्थ्याला आकार देण्याचा प्रयत्न आदर्श शिक्षक कधीही करणार नाही.

३. परिपूर्ण शिक्षक -

स्वतः जळल्याशिवाय दिवा दुसऱ्या दिव्यांना प्रज्वलित करु शकत नाही. जर शिक्षकाचे व्यक्तिमत्व परिपूर्ण नसेल तर तो विद्यार्थ्यांना परिपूर्ण व्यक्तिमत्व विकसित करण्यास सहाय्य करु शकणार नाही.

१०.११ खरा शिक्षक

कृष्णमूर्तीच्या अनुसार, खरा शिक्षक फक्त माहिती देयक नसतो तर शहाणपण व सत्य यांचा मार्ग दर्शविणारा असतो. स्वतः शिक्षकापेक्षा सत्य अधिक महत्त्वाचे असते. सत्याचा शोध म्हणजे धर्म. सत्य कोणत्याही एका राष्ट्रास किंवा वंशास मर्यादित नसते. ते एखाद्या मंदिरात, चर्चमध्ये किंवा मशिदीमध्ये सापडत नसते. सत्याचा शोधा विना समाजाची अवनती होईल. नवीन समाजाच्या निर्मितीसाठी आपण प्रत्येकाने एक खरा शिक्षक बनले पाहिजे. म्हणजेच आपण विद्यार्थी आणि शिक्षक दोन्ही बनले पाहिजे.

जर नवीन समाज व्यवस्था प्रस्थापित करावयाची असेल तर आपल्याला असे शिक्षक हवे जे फक्त मानधनासाठी काम करीत नाही. शिक्षण कार्य हे उपजिविकेचे साधन समजणे म्हणजे विद्यार्थ्यांचे स्वतःच्या स्वार्थासाठी शोषण केल्यासारखे असेल. खरा शिक्षक राजकारणी लोकांच्या हुकूमाप्रमाणे चालणारा नसतो, तो आदर्शांनी जखडलेला नसतो आणि अधिकाराचा भुकेला नसतो. त्याच्याकडे आंतरिक श्रीमंती असते आणि तो समाजाच्या अनिवार्यते पलिकडे असतो.

शिक्षकवर्ग आणि विद्यार्थी ह्यांच्यामध्ये खऱ्या अर्थाने कोणतीही श्रेणी रचना असू शकत नाही. अनुभव आणि जबाबदाऱ्या संदर्भात नक्कीच भेद असेल, पण शिक्षणासाठी महत्त्वाचे म्हणजे शिक्षकवर्ग व विद्यार्थी एकाच बोटीत असतील, शिक्षकवर्गास शालेय विषय, बागकाम, प्रशासन याबद्दल अधिक माहिती असू शकते म्हणून त्यांना ह्या क्षेत्रामध्ये अधिकार असेल, परंतु हे काही शिक्षणाचे केंद्रीय विषय नाहीत. आंतरिक मुक्ती हा जो शिक्षणाचा केंद्रीय विषय आहे त्यांत विद्यार्थी व शिक्षक दोघेही अध्ययनार्थी आहेत आणि म्हणून समान आहेत. यावर कार्यात्मक अधिकाराचा अंमल नाही.

ज्ञानासंबंधी अधिकाराचे एक स्थान आहे, परंतु कोणत्याही परिस्थितीत आध्यात्मिक अधिकार असू शकत नाही. म्हणजेच, अधिकार स्वातंत्र्याचा नाश करते परंतु डॉक्टर, गणित शिक्षकाचा अधिकार किंवा तो कसा शिकवितो यांमुळे स्वातंत्र्याचा नाश होत नाही. (कृष्णमूर्ती १९७५)

म्हणजेच विद्यार्थ्याला स्वातंत्र्याकडे घेऊन जाताना शिक्षक स्वतःच्या मूल्यांमध्ये देखिल बदल करतो, तोही 'मी' आणि 'माझे' सोडून प्रेम आणि चांगुलपणामध्ये बहरतो. ही अन्योन्य शिक्षण प्रक्रिया शिक्षक व विद्यार्थ्यामध्ये पूर्णतः वेगळ्या संबंधाची निर्मिती करते.

चांगल्या शिक्षकाकडे चांगला आचार असला पाहिजे. चांगल्या आचाराचे सहा मुद्दे पुढील प्रमाणे दिले आहेत -

१. मनासाठी आत्मनियंत्रण
२. कृत्यामध्ये आत्मनियंत्रण
३. सहिष्णुता
४. आनंदीवृत्ती
५. एक मार्गीपणा
६. आत्मविश्वास.

१. मनासाठी आत्मनियंत्रण -

ह्याचा अर्थ क्रोधावर नियंत्रण, म्हणजे आपल्याला मनामध्ये राग किंवा उतावीळपणाची भावना येणार नाही, विचार नेहमी शांत व अक्षुब्ध असतील. शांत मन म्हणजे धैर्य आणि स्थैर्य, ज्यामुळे आपल्याला मार्गातील अडथळे आणि अडचणींचा भयमुक्त सामना करता येईल. त्यामुळे आपल्याला जीवनातील अडचणी हलक्या वाटतील आणि सततच्या चिंतेतून मुक्ती मिळेल. आपला स्वामी शिकवितो की मानवाला बाह्य बाबी जसे की दुःख, त्रास, आजार, हानी याबद्दल चिंता वाटू नये, त्याने त्याच्या मनाची शांती त्यासाठी ढळू देऊ नये. हे सर्व भूतकालीन कृत्याचे परिणाम असतात म्हणून जेव्हा ते येतील तेव्हा त्यांचा आनंदीवृत्तीने सामना केला पाहिजे, लक्षात ठेवले पाहिजे की सर्व वाईट हे क्षणिक असते. आपली जबाबदारी आहे नित्य आनंदी व शांत राहणे. 'भूत किंवा भविष्यापेक्षा तुम्ही आता काय करीत आहात त्याचा विचार करा.' स्वतःस दुःखी किंवा उदासीन बनू देऊ नका. खिन्नता, उदासीनता चुकीची भावना आहे कारण त्यामुळे दुसऱ्यांवर परिणाम होतो, व त्यांचे जीवन कष्टमय बनते. म्हणून कधीही खिन्नता आली तरी त्यावर नियंत्रण ठेवून आपण आपल्या विचारांना भरकटू देऊ नये.

आढ्यता अज्ञानामुळे येते म्हणून तिला मागे खेचले पाहिजे. जो अज्ञानी आहे, स्वतःस महान समजतो; ज्ञानी माणूस जाणतो की देव महान आहे आणि ही सर्व चांगली कार्ये त्यांच्याद्वारे केली जातात.

२. कृत्यांमध्ये आत्मसंयम -

जर तुमचे विचार योग्य असतील तर तुम्हाला कृत्यामध्येही फार कमी अडचणी येतील. मात्र लक्षात ठेवा, मानवजातीसाठी उपयोगी पडायचे असेल तर विचारांचे रुपांतर कृत्यामध्ये झाले पाहिजे. आळस नको, चांगल्या कामाची सातत्यपूर्ण कृती हवी. प्रत्येक व्यक्तीला तिच्या मार्गाने काम करण्याची मुभा द्या, गरज असेल तर सहाय्य करण्याची तयारी दर्शवा, परंतु दुसऱ्याच्या कामात कधीही ढवळाढवळ करु नका. बऱ्याच लोकांना ढवळाढवळ न करता स्वस्थ बसणे फार अवघड जाते, पण तेच आपण करणे आवश्यक आहे. जेव्हा आपण उच्चस्तरीय काम स्वीकारतो तेव्हा आपल्या सामान्य जबाबदाऱ्या विसरता कामा नये, कारण त्या पूर्ण झाल्याशिवाय आपण दुसऱ्या सेवा देण्यासाठी मुक्त नाही.

३. सहिष्णुता किंवा सहनशीलता -

स्वतःच्या धर्माप्रमाणेच इतर धर्मांप्रति सहिष्णुता वाटणे व त्यांच्या विश्वासांमध्ये मनापासून रुचि वाटणे आवश्यक आहे. अशाप्रकारची पूर्ण सहिष्णुता येण्यासाठी व्यक्तीस हटवादीपणा व अंधविश्वास यांपासून मुक्त व्हावे लागेल. आपण समजून घेतले पाहिजे की रितीरिवाज आवश्यक नाही. पण म्हणून जे रितीरिवाजांना धरुन आहेत त्यांचा द्वेष करु नका. त्यांना ते करु दे फक्त आपण ज्यावर मात केली आहे अशा गोष्टी त्यांनी आपल्यावर थोपवू नये. सर्वांसाठी मान्यता दर्शवा; सर्वाप्रति करुणा दर्शवा. आता आपले डाळे उघडले आहेत तर आपले विश्वास, रीतीरिवाज आपल्याला हास्यास्पद वाटतील, ते खरोखरच तसे असू शकतात. तरीही ज्यांच्यासाठी ते अजूनही महत्त्वपूर्ण आहेत, त्यांचा आदर करा. अशा विश्वासांचेही एक स्थान आहे, एक उपयोग आहे. आपण मुक्तपणे व चांगले लिहिण्यास शिकेपर्यंत आपल्याला सरळ व समान अक्षरे काढण्यासाठी मदत करणाऱ्या दुहेरी रेषांप्रमाणे ते आहेत. असाही काळ होता की आपल्याला त्यांची गरज होती पण आता आपण त्याच्या पुढे गेलो आहोत.

एका महान शिक्षकाने लिहिले आहे, “जेव्हा मी बालक होतो मी बालकासारखे बोललो, बालकासारखेच समजलो, बालकासारखाच विचार केला; पण जेव्हा मी प्रौढ झालो मी सर्व बालीशपणा मागे सोडला.” ज्या तरीही जो आपले बालपण विसरुन गेला आहे, ज्याला बालकांबद्दल सहानुभुती नाही तो त्यांना शिकवू शकणार नाही, सहाय्य करु शकणार नाही. म्हणून सर्वांवर करुणेने, सौम्यपणे, सहिष्णूतेने पहा. सारख्या दृष्टीने पहा, मग तो बौध्द असो वा हिंदू, जैन असो वा ज्यू, ख्रिस्ती असो वा मुसलमान.

४. आनंदीवृत्ती -

’दुःख आले तरी तो माझा बहुमान आहे असे समजून आपले कर्म, मग ते कोणतेही असो, आनंदीवृत्तीने केले पाहिजे. कितीही अवघड असले तरी त्यापेक्षा खराब नाही म्हणुन आभार मानले पाहिजेत. जोपर्यंत तुमचे वाईट कर्म भोगून त्यातून तुम्ही मुक्त होत नाही त्या स्वामीसाठी तुम्ही उपयोगी नाही. तुम्ही सर्व मालकीहक्काच्या भावनांचा त्याग केला पाहिजे. तुमचे कर्म तुमच्या अत्यंत आवडीच्या वस्तू वा व्यक्ती तुमच्याकडून दूर नेईल. तरीही तुम्ही आनंदी राहिले पाहिजे - कोणत्याही गोष्टीचा व सर्वस्वाचा त्याग करण्याची तयारी दर्शवून

बऱ्याचवेळेला तो स्वामी त्याच्या सेवकाद्वारे त्याची शक्ती दुसऱ्यांवर वर्षाव करतो; जर सेवकच उदास असेल तर तो ते करु शकत नाही. म्हणून आनंदीवृत्ती हा नियम आहे.'

५. एकमार्गी कृत्य -

आपल्या स्वामीच कार्य करणे हे एक ध्येय आपण ठरविले पाहिजे. सर्व निस्वार्थी, सहाय्यक कार्य हे त्या स्वामीचं कार्य आहे, त्यामुळे अशा कार्यात कोणतेही अडथळे येणार नाही. प्रत्येक छोट्या कार्याला महत्त्व देऊन ते अत्युत्तम करण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे. तेच शिक्षक लिहितात, 'तुम्ही जे काही करता ते मनापासून करा, देवासाठी करा माणसांसाठी नको.' एकमार्गी कृत्य म्हणजे ज्या मार्गांवर तुम्ही प्रवेश केला आहे त्यापासून एका क्षणासाठीही तुम्हाला कोणी विचलित करु शकणार नाही. ऐहिक मोह, ऐहिक सुखे, ऐहिक प्रेम तुम्हाला त्या मार्गावरुन ढळू देणार नाही. त्यासाठी तुम्ही त्या मार्गाबरोबर एक होणे आवश्यक आहे, तो तुमच्या स्वरुपाचा असा अंश बनला पाहिजे की तुम्ही अजाणताही त्याच मार्गाचा अवलंब कराल.

६. आत्मविश्वास -

पूर्ण विश्वासाशिवाय प्रेम व प्राबल्याचा पूर्ण ओघ असू शकत नाही. आपण स्वतःमध्ये विश्वास ठेवला पाहिजे. जरी आपण म्हटले की आम्ही स्वतःस चांगले जाणतो तरीही आपण स्वतःस ओळखत असू असे नाही, फक्त बाह्य स्वरूपाची जाण आपल्याला असेल. आपण देवाच्या अग्नीची एक ठिणगी आहोत आणि म्हणून आपली दृढ इच्छा असेल तर अशी कोणतीही गोष्ट नाही जी आपण करु शकणार नाही. स्वतःस संबोधा, 'मी हे करु शकतो, आणि मी ते करणारच.' आपण ह्या मार्गावर चालणार असू तर आपली दृढ इच्छा प्रमाणशीर पोलादासारखी असली पाहिजे.

१०.१२ कृष्णमूर्तीची आदर्श विद्यालयाची संकल्पना

बहुजन अध्यापन संपूर्ण व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्यास सहाय्यक ठरत नाही म्हणून कृष्णमूर्ती अनुसार आदर्श विद्यालयामध्ये विद्यार्थी संख्या मर्यादित असावी. विद्यालयामध्ये समर्पित, विचारी व जागरुक शिक्षक असावे. विद्यार्थ्यांच्या क्षमता व मर्यादा समजण्यासाठी विद्यालयामध्ये काळजीपूर्वक अभ्यास झाला पाहिजे. आत्मत्यागाच्या भावनेतून आदर्श विद्यालय चालावे.

त्यांच्या स्वप्नांतील आदर्श विद्यालय कोणत्याही पायाभूत कल्पनांच्या प्रभावाशिवाय कार्यरत असेल. त्यांच्या विद्यालयामध्ये एकत्रीत जबाबदारीचे वातावरण असते. सर्व शिक्षकांमध्ये प्रामाणिक सहकार्य असते. संपूर्ण गटाच्या कल्याणासाठी त्यांसबंधी मुद्दयांवर चर्चा करण्यासाठी विद्यार्थी मंडळाची निर्मिती केली जाते. विद्यार्थी स्वतःस ओळखू शकेल आणि त्याच्या अभिरुची जाणू शकेल असे वातावरण विद्यालयांत असते. सर्वांना योग्य मार्गदर्शन मिळण्याची सोय असते. विद्यालयामध्ये आत्मविश्वासाचे व सहकार्याचे वातावरण असते.

तुमची प्रगती तपासा -

दिलेल्या विधानास योग्य पर्याय अधोरेखित करा.

अ) योग्य प्रकारच्या शिक्षकास जाणीव असते की विद्यार्थी एक सजीव अस्तित्व आहेत जे १) संवेदनशील २) भित्रे ३) सहनशील ४) ठसा उमटण्याजोगे असतात.

ब) खरा शिक्षक तो असतो १) जो फक्त मानधनासाठी काम करीत नाही २) जो राजकारण्यांचा हुकूम मानतो ३) जो राष्ट्राच्या आदर्शांनी बंधित असतो ४) ज्याचे कृत्यामध्ये आत्म नियंत्रण नसते.

क) जिड्डू कृष्णमूर्ती अनुसार १) विद्यार्थी व शिक्षक समान नसतात २) शिक्षक व विद्यार्थी अध्ययनार्थी असतात. ३) शिक्षकवर्ग व विद्यार्थी ह्यांत श्रेणी रचना नसते. ४) अन्योन्य शिक्षण विद्यार्थी व शिक्षकात वेगळे संबंध प्रस्थापित करते.

ड) कृष्णमूर्तींचे आदर्श विद्यालयामध्ये १) मर्यादित विद्यार्थी संख्या असते २) एकत्रीत जबाबदारीचे वातावरण असते ३) समर्पित, विचारी व जागरुक शिक्षक असतात ४) आध्यात्मिक त्यागातून चालविले जाते.

१०.१३ कृष्णमूर्तींचे शिक्षणाप्रति योगदान

शिक्षण नेहमीच कृष्णमूर्तींच्या ह्रदयस्थ होते. त्यांच्या कल्पनांना मूर्त रुप देण्यासाठी त्यांनी भारतात व परदेशात जवळजवळ डझनभर सहशिक्षण विद्यालये सुरु केली. ह्या संस्थांतील दहा टक्के जागा विनामूल्य प्रवेश घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी राखीव असत. विद्यार्थी व शिक्षकांबरोबर चर्चा करण्यासाठी ते दरवर्षी ह्या संस्थांना भेटी देत असत. जरी ह्या विद्यालयांमध्ये सर्वसामान्य अभ्यासक्रम शिकविला जात असला तरी ह्या विद्यालयाची सुरुवात करण्यामागील उद्दिष्ट होते, दोन व्यक्तींमध्ये अडथळा निर्माण करुन हिंसाचारास जन्म देणाऱ्या राष्ट्रीय, वांशिक वर्ग आणि सांस्कृतिक पूर्वग्रहांपासून स्वतंत्र वाढ होण्यासाठी विद्यार्थ्यांना पुरेशी संधी उपलब्ध करुन देणे. कृष्णमूर्तींचे अध्यापनाच्या पध्दती,शालेय व्यवस्थापन व शिक्षकाच्या भूमिकेवरील विचार पुरोगामी होते. संपूर्ण शिक्षणाद्वारे परिपूर्ण व्यक्तिमत्वाचा विकास करण्यावरील कृष्णमूर्तींच्या विचारांची जवळजवळ सर्वच विचारवंतांनी प्रशंसा केली आहे.

१०.१४ सारांश

कृष्णमूर्ती काही धार्मिक अधिकार नव्हते की समाज सुधारक पण त्यांचे शिक्षणाप्रति योगदान एकमेवाद्वितीय आहे. जगातील संघर्ष आणि दु:ख यांवर ईलाज म्हणून त्यांनी लोकांना बदलण्याचे आवाहन केले. त्याचा एक भाग म्हणून व्यक्तीने जीवनाचा हेतू समजावा आणि ते ज्ञान सर्व काही साध्य करण्यासाठी वापरावे. व्यक्तीला काय करण्यास आवडते हे ओळखणे म्हणजे शिक्षण. ते म्हणतात 'करणे म्हणजे असणे' नाही तर 'असणे म्हणजे करणे.'

दुसऱ्यांनी त्यांच्या कल्पना बालकावर थोपविण्यापेक्षा त्याला काय बनायचे आहे ते निवडण्यास स्वातंत्र्य द्यावे असा त्यांचा दावा होता. आपण सर्व गोष्टी पूर्णत्वाने पहाव्या अंश

नाही. सत्य अंशामध्ये नाही तर पूर्णामध्ये शोधावे. त्यांच्या मते शिक्षण म्हणजे अभिसंधित होण्यापासून मुक्तता. मानवाने विभाजना पलिकडे जाऊन शांतीने जगले पाहिजे.

जेव्हा पूर्ण मन व ह्रदय सहभाग घेते तेव्हाच खरे संप्रेषण होते. आपल्यासाठी एक संपूर्ण व्यक्ती असणे आवश्यक आहे. संपूर्ण व्यक्ती बनण्यासाठी व्यक्तीला त्याची जागृतावस्थेची प्रक्रिया समजली पाहिजे. बुध्दिवरील अवाजवी भर व्यक्तीला विभाजीत बनविल. जीवनाची समज म्हणजे स्वतःची ओळख.

धर्माबद्दल ते म्हणतात की धर्मात शर्त नसते. त्यांनी मुक्त धर्मामध्ये विश्वास ठेवला. परंतु त्यांची धर्माची समज वेगळी आहे. ती कोणत्याही निश्चित मतास, संस्कृतीस किंवा काळास बांधित नाही. त्यांनी वर्तमान शिक्षण प्रणालीचे दोष जाणले व संपूर्ण शिक्षण सुचविले. संपूर्ण शिक्षण सुचविले. संपूर्ण शिक्षण आणि संपूर्ण मानव शिक्षणाचा केंद्रीय विषय आहे आंतरिक मुक्ती. शिक्षक आणि विद्यार्थी दोघेही अध्ययनार्थी म्हणून समान. प्रत्येक बालक एकमेवाद्वितीय निर्मिती आहे त्याला त्याच्या क्षमता व शिकवणीनुसार वाढू देत. परंतु हा पैलू दुर्लक्षितच राहिला आहे. त्याने खऱ्या शिक्षकाचे गुण विचार केले आहेत. शिक्षक हा ज्ञान देणारा नसावा तर शहाणपण व सत्याचा मार्ग दर्शक असावा. शिक्षकापेक्षा सत्य अधिक महत्त्वपूर्ण आहे. सत्याचा शोध म्हणजे धर्म. सत्याच्या शोधाविना समाजाचा ऱ्हास होईल. नवीन समाज निर्माण करण्यासाठी आपणा प्रत्येकाने शिक्षक बनले पाहिजे. चांगल्या शिक्षकामध्ये मनाचा व कृत्याचा आत्म-संयम, दर्जेदार सहिष्णुता, आत्मविश्वास व आनंदीवृत्ती असली पाहिजे.

१०.१५ प्रश्नावली

१. जिड्डू कृष्णमूर्तीअनुसार धर्माची संकल्पना स्पष्ट करा.

२. कृष्णमूर्ती अनुसार शिक्षणाची कार्ये कोणती आहेत?

३. कृष्णमूर्ती प्रणित संपूर्ण शिक्षण म्हणजे काय आहे?

४. वर्तमान शिक्षण प्रणालीच्या मर्यादा लिहा.

५. जिड्डू कृष्णमूर्तीनी सूचविल्याप्रमाणे खऱ्या शिक्षकाचे वर्णन करा.

६. टिपा लिहाः -

१) स्व संकल्पना २) श्रवण व अध्ययन ३) 'असणे आणि करणे' ४) कृष्णमूर्तीअनुसार आपल्या संबंधाचे स्वरुप

❖❖❖❖

११

प्लेटोचे शैक्षणिक तत्त्वज्ञान

प्रकरणाची रचना:

११.० उद्दिष्ट्ये
११.१ प्रस्तावना
११.२ प्लेटोची अकादमी
११.३ शिक्षणाशी संबंधित लेखन
११.४ प्लेटोची तत्त्वमीमांसा
११.५ प्लेटोची ज्ञानमीमांसा
११.६ समाजरचना
११.७ वर्गरचनेनुसार शिक्षण / वर्गानुसारी शिक्षण
११.८ शिक्षण व्यवस्था
११.९ संघटन आणि अभ्यासक्रम
११.१० अध्यापन पध्दती
११.११ शिक्षणाची उद्दिष्टे आणि कार्ये
११.१२ शिक्षकाची भूमिका
११.१३ स्त्री शिक्षण
११.१४ शिक्षण: राज्याचे कार्य
११.१५ प्लेटोच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे मूल्यमापन
११.१६ प्रश्नावली

११.० उद्दिष्ट्ये

हा घटक वाचल्यानंतर तुम्ही,

१) प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी स्पष्ट करु शकाल.

२) प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानातील वैशिट्यपूर्ण तांत्रिक शब्द ओळखू शकाल.

३) प्लेटोच्या शैक्षणिक उपपत्तीचे तात्त्विक अधिष्ठान स्पष्ट करु शकाल.

४) प्लेटोच्या शैक्षणिक उपपत्तीचे सामाजिक अधिष्ठान स्पष्ट करु शकाल.

५) प्लेटोच्या प्राथमिक शिक्षणाची योजना सांगू शकाल.

६) पुढील बाबींबर प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाच्या झालेल्या परिणामाची चर्चा करु शकाल.

a. शिक्षणाची ध्येये

b. अभ्यासक्रम आणि विषय

c. अध्यापकाची भूमिका

d. शिस्त

७) प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाचे चिकित्सक मूल्यमापन करु शकाल.

८) जात, वर्ग आणि लिंगभेद अभ्यासाच्या संदर्भात आजच्या भारतीय शिक्षणपध्दतीची प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाशी तुलना करु शकाल.

९) आजच्या शिक्षण व्यवस्थेवर प्लेटोच्या तत्त्वज्ञानाचा असलेला प्रभाव सांगू शकाल.

११.१ प्लेटो : प्रस्तावना

प्लेटोचा जन्म अथेन्समध्ये ४२७ बी. सी. मध्ये एका अत्यंत सधन कुटुंबात झाला. सॉक्रेटिसचा शिष्य म्हणून त्याने नाव कमविले. आपल्या गुरुच्या मृत्युनंतर त्याने इजिप्त आणि इटली येथे भ्रमण केले, पायथागोरसच्या विद्यार्थ्यांबरोबर अध्ययन केले आणि अनेक वर्षे सिरॅकसच्या राजघराण्याचा सल्लागार म्हणून व्यतीत केली. यथावकाश तो अथेन्सला परतला आणि स्वतःचे तत्त्वज्ञान सांगणारी अकादमी स्थापन केली.

३८७ बी.सी. च्या दरम्यान देवस्वरुप (demigod) असलेल्या ॲकॅडेमसला प्रिय असलेल्या पवित्र अशा उपवनात 'ॲकॅडेमी' नावाची शाळा स्थापन केली. (ज्यावरुन इंग्रजीमधील ॲकॅडेमिक्स शब्द तयार आला.)

११.२ प्लेटोची अकादमी

एका अर्थाने भौतिक विज्ञाने, खगोल, गणित आणि तत्त्वज्ञानाचे हे विद्यापीठच होते. प्लेटोने ह्या अकादमीचे प्रमुखपद भूषविताना अनेक व्याख्यानेही घेतली जी कधीही प्रसिध्द झाली नाहीत. अथीना आणि इतर अमर्त्यांसाठी ऑलिव्हच्या उपवनात वसलेली ही अकादमी अत्यंत पवित्र होती. त्या ठिकाणी प्लेटोची स्वतःची अशी बाग होती जिथे त्याच्याकडून शिक्षण घेऊ इच्छिणाऱ्या व्यक्तिंची त्याने सोय केली. अकादमीबाबत फारशी माहिती उपलब्ध नाही परंतु व्याख्याने, चर्चा आणि परिचर्चेद्वारे अध्यापन केले जात असावे.

११.३ शिक्षणाशी संबंधित लेखन

उत्तम समाजनिर्मितीसाठी कशाप्रकारचे शिक्षण आवश्यक आहे याची चर्चा 'रिपब्लिक' मध्ये आहे. हे वेगळ्या प्रकारचे शिक्षण आहे; ज्याला तो 'पायडेइया' (Paideia) असे संबोधतो. प्रचलित भाषेत पायडेइयासाठी समर्पक शब्दच सापडणे कठिण आहे. व्यक्तिच्या शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक विकासाला जिथे आत्यंतिक महत्त्व दिले जाते अशी प्रक्रिया म्हणजे पायडेइया होय. संपूर्ण व्यक्तित्वाचे शिक्षण म्हणजे पायडेइया.

इ.स.पू. ३८५ त लिहिलेल्या 'द रिपब्लिक' या ग्रंथात आणि अंतिम काळातील अपूर्ण राहिलेल्या 'लॉज' (Laws) या ग्रंथात तो प्राथमिक शिक्षणाबद्दल लिहितो.

११.४ प्लेटोची तत्त्वमीमांसा

प्लेटोने हिरीरीने मांडले की वास्तवाचे ज्ञान हे केवळ मनःचक्षुद्वारेच होऊ शकते. आपल्या इंद्रियांनी अनुभवत येईल असे एक अलौकिक जग अस्तित्त्वात आहे. इंद्रिय आपल्याला फसवू शकतात, म्हणून एक अलौकिक जग अस्तित्त्वात असणे, कल्पना किंवा आकृतीबंधाचे जग - की जे अनित्य, सार्वकालिक आहे. दूसऱ्या शब्दात लौकिक जगातील सुंदर, चांगल्या किंवा न्यायी वाटणाऱ्या वस्तूंबाबत प्लेटो म्हणतो की, ह्या पलिकडे पारलौकिक जगात ह्या सर्वांचे अखंड सत्य जग आहे. शिक्षणाने ह्या वैश्विक मानकां- सोबत राहिले पाहिजे. वस्तुच्या रचनेचे आकलन होणे म्हणजे वैश्विक सत्याचे आकलन होणे होय.

११.५ प्लेटोची ज्ञानमीमांसा

प्लेटो ज्ञानेंद्रियांनी दाखवलेल्या सत्य, दृश्य, स्पर्श, चव, नाद आणि गंध - आणि रचनेचे यथार्थ यात फरक करतो. दूसऱ्या शब्दात सत्य हे बदलणारे आहे. सत्याचे ज्ञान हे व्यक्तिनिष्ठ आहे, ते विशिष्ट आहे; व्यक्तिपूरते ते ज्ञान आहे, ते वैश्विक नाही.

ज्ञानप्राप्तीचे तीन स्त्रोत (मार्ग)

- ज्ञानेंद्रियाद्वारे प्राप्त केलेले ज्ञान उदा. वस्तूंबाबतचे ज्ञान, रंग, चव, स्पर्श इ. प्लेटो ह्याला ज्ञान म्हणत नाही.
- कोणत्याही वस्तूबाबतचे मत. पण ह्या ज्ञानावर विश्वास ठेवता येत नाही कारण विशिष्ट वस्तूबाबत प्रत्येक व्यक्तिची मते भिन्न असू शकतात.
- प्रज्ञेद्वारे ज्ञान. ही ज्ञानाची सर्वोच्च पातळी होय; ज्यात सत्य, चांगूलपणा आणि सौंदर्य ह्या सद्गुणांचा समावेश असतो. हे ज्ञान आदर्शवादी असते आणि मूलभूत विचारावर आधारलेले असते. ह्या ज्ञानाचे वैशिष्ट्य असे की ते वैश्विक सत्यामध्ये आढळते.

प्लेटोच्या मते शिक्षणाचे सर्वोच्य ध्येय हे उत्तमत्त्वाचे ज्ञान प्राप्त करणे; माणसातील मनुष्यत्वाचे जतन करणे होय. नुसताच आनंद किंवा फायद्याबाबत जागरुकता आणणे नव्हे.

११.६ समाजरचना

समाजरचना ही विशिष्ट हेतूपूर्तीसाठी असते असे प्लेटो म्हणतो. एकटे राहून व्यक्ती जीवनावश्यक गोष्टी प्राप्त करु शकत नाही. ह्या समस्येवर मात करण्यासाठी समान ध्येयासाठी सर्वांनी एकत्र आले पाहिजे. असे एकत्रित आल्यामुळे सर्वांचेच हित साधले जाते कारण

प्रत्येकातील विशिष्ट गुणाचा उपयोग होतो. एखादी व्यक्ती सर्वांसाठी बूट बनवू शकते, एखादी भाजीपाला उगवू शकते तर एखादी सुतारकाम करु शकते.

११.७ वर्गानुसारी शिक्षण

व्यक्तिंची वर्गविभागणी करावयाच्या समस्येवर उपाय म्हणून प्लेटोने वयानुसारी चाचण्या सूचविल्या.

- वय वर्षे ७-२० पर्यंत सर्वांना प्राथमिक शिक्षण दिले जाईल. त्यानंतर सर्वांना एक चाचणी द्यावी लागेल. ह्या चाचणीत अनुत्तीर्ण झालेले लोक हे विविध उद्योगधंदे आणि उत्पादनकार्यात सहभागी होतील.
- उत्तीर्ण विद्यार्थी पुढील दहा वर्षे लष्करी प्रशिक्षणासाठी जातील. त्यानंतर पुन्हा चाचणी घेतली जाईल. ह्यात अनुत्तीर्ण झालेले विद्यार्थी लष्करातच राहतील. उत्तीर्ण झालेले विद्यार्थी शासनकर्ते बनण्यासाठी पाठविले जातील.
- ह्या शासनकर्त्या वर्गाला पुढे विज्ञानाचे शिक्षण दिले जाईल त्यानंतर निवडणूक होऊन एकजण 'तत्त्वज्ञ प्रशासक' बनेल. त्याचे काम हे राज्याचे शिक्षण व शासन सांभाळणे हे असेल.
- ही व्यक्ती राज्याच्या सर्वोच्च स्थानी असेल आणि त्याचा शब्द प्रमाण असेल. ह्या सर्वोच्च स्थानी असलेल्या व्यक्ति व्यतिरिक्त इतर व्याक्तिंचे शिक्षण आजीवन चालू राहील आणि त्यात प्रामुख्याने तात्त्विक शिक्षणाचा समावेश असेल. ह्यावरुन असे दिसते की प्लेटोला हे सर्वोच्च स्थान मिळाले होते.

आपली प्रगती तपासून पहा.

१. शासनव्यवस्था ही जर विशिष्टांची मक्तेदारी असेल तर 'स्वतःपूरते पहा' (Minding one's own business) ह्या वाक्यप्रयोगात पुराणमतवादी सूचितार्थ दडलेला आहे. 'विशेष कसबानुसार कार्य' हा सामाजिक जीवनाचा आधार आहे का? चर्चा करा.

२. a. प्लेटोची तत्त्वमीमांसा
   b. प्लेटोची खऱ्या ज्ञानाची संकल्पना
   c. वर्गानुसारी शिक्षण.

३. प्लेटोचे वर्गानुसारी शिक्षण आणि भारतीय वर्णव्यवस्था यांची तुलना करा.

११.८ शिक्षण व्यवस्था

शाळेत प्रवेश बेतल्यानंतर सर्वप्रथम तीन 'R' चे शिक्षण (Reading, Writing and Counting) दिले जाई. त्यानंतर संगीत व क्रीडेचे शिक्षण असे. प्लेटोचे तत्त्वज्ञ पालक ५० व्या वर्षापर्यंत शैक्षणिक मार्ग अनुसरत. वयाच्या १८ व्या वर्षी ते शारीरिक आणि लष्करी प्रशिक्षण घेत; वयाच्या २१ व्या वर्षी ते उच्च शिक्षणात प्रवेश घेत असत; वयाच्या ३० व्या वर्षी ते तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करुन लष्कर किंवा प्रशासनात सेवा देत असत. पन्नासाव्या वर्षी ते शासनकर्ते म्हणून प्रशिक्षित असत. ह्या पध्दतीलाच आपण आजकाल निरंतर किंवा आजीवन शिक्षण म्हणतो. (१९ व्या शतकातील काही जर्मन लेखकांनी ह्या पध्दतीस ॲन्ड्रॉगॉगी — असे संबोधले आहे.) 'अध्ययनशील समाजाचेही' हे आदर्श उदाहरण आहे - राजकारण हे शिक्षित समाजाद्वारे सांभाळले जाते. जेव्हा अशातऱ्हेने शिक्षित नागरिक शासनकर्ते असतात तेव्हाच त्याचे अस्तित्त्व हे तर्कशुध्द असते.

- त्यामुळे प्लेटोच्या शिक्षणपध्दतीचे उद्दिष्ट हे नैतिक आणि राजकीय आहे. फक्त एखादी गोष्ट जाणून घेण्यासाठी केलेली ती उमेदवारी नसून जीवनावश्यक कौशल्याचे ते शिक्षण आहे.

- मन व शरीर दोहोंचे आरोग्य आणि सौदंर्य हे प्लेटोच्या शिक्षणाचे ध्येय असल्यामुळे (पहा, लॉज् ७८८०), ग्रीक पध्दतीनुसार शिक्षण दोन भागात विभागले आहे. जिमनॅस्टीक्स आणि संगीत. (म्हणजे संस्कृती)

- शारीरिक शिक्षण जन्मापूर्वीच सुरु होई. गरोदर स्त्रियांना भरपूर चालण्यास व हालचाली करण्यास सांगितले जाई.

शाळांमधील प्लेटोनिक शिक्षण प्रणाली

वय	शाळा	विशेष विकास किंवा अभ्यास
जन्म ते ३ वर्षे	शिशू	शारीरिक वाढ, इंद्रियांचा विकास, भीतीचा अभाव, आनंद व वेदनेला बालकाचा प्रतिसाद.
४ ते ६ वर्षे	नर्सरी	खेळ, परीकथा, शिशुगीते, पौराणिक कथा, स्वतःच्या इच्छेचा त्याग करण्यास शिकणे.
६ ते १३ वर्षे	प्राथमिक शिक्षण	खेळ, कविता, वाचन, लेखन, गायन, नृत्य, धर्म, शिष्टाचार, अंक, भूमिती.
१३ ते १६ वर्षे	वाद्यसंगीत	सितारवादन, धार्मिक मंत्र, काव्यपठन (विशेषतः धार्मिक आणि राष्ट्रभक्तीपर), अंकगणित (उपपत्ती)
१६ ते २० वर्षे	जिमनॅस्टिक्स आणि लष्करी	औपचारिक जिमनॅस्टिक्स आणि लष्करी प्रशिक्षण. कोणतेही बौध्दिक शिक्षण नाही.

२० ते ३० वर्षे	विज्ञान	तर्क आणि सवयींचा समन्वय, भौतिक शास्त्रांचा मेळ
३० ते ३५ वर्षे	भाषिक	तत्त्वज्ञान, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, शासन कायदा, शिक्षण
३५ ते ५० वर्षे	देशसेवा	
५० ते शेवट पर्यंत	तत्त्वज्ञ	उच्चतर तत्त्वज्ञान.

११.९ संघटना (Organisation) आणि अभ्यासक्रम

a. प्राथमिक सर्व मुले आणि मुलींचे एकत्रित शिक्षण होईल. ते गणित, साहित्य, काव्य आणि संगीताचे प्रशिक्षण वयाच्या १८ व्या वर्षापर्यंत घेतील.

b. लष्करी प्रशिक्षण तरुणांची पुढील दोन वर्षे फक्त शारीरिक शिक्षणासाठी असतील. त्यातील सर्वोत्तम तरुणांची निवड उच्च शिक्षणासाठी केली जाईल, ज्यात राज्याचे भावी पालनकर्ते बनण्याचे शिक्षण असेल.

c. उच्च शिक्षण वयाच्या २०-३५ दरम्यान राज्याचे भावी पालक उच्च शिक्षण घेतील ज्यायोगे ते शासनकर्ते म्हणून प्रशिक्षित होतील. त्यांच्या शिक्षणात गणित, संगीत आणि साहित्याचा समावेश असेल. वयाच्या ३० व्या वर्षी त्याच्याकडे तत्त्वज्ञानाच्या अभ्यासासठी आवश्यक परिपक्वताही असेल. ३५ व्या वर्षी त्याचे औपचारिक शिक्षण थांबेल आणि एखाद्या उच्चपदस्थ कारभार सांभाळण्यापूर्वी तो एखाद्या छोट्याशा प्रशासकीय पदावर रुजू होईल.

११.१० अध्यापन पध्दती

प्राथमिक स्तरावर त्याने क्रीडनपध्दती / खेळ पध्दती सूचविली. विद्यार्थी हा कृतीद्वारे शिकला पाहिजे. ती किंवा तो जेव्हा शिक्षणाच्या उच्चस्तरापर्यंत जाईल, तोपर्यंत त्याचा तर्क हा विचार आणि अमूर्ततेच्या संदर्भात प्रवीण झालेला असेल.

प्लेटोला अध्ययनात प्रेरणा आणि अभिरुची अपेक्षित होती. शिक्षणामध्ये जोरजबरदस्ती करण्याच्या तो विरोधात होता. ज्ञान जर जबरदस्तीने दिले गेले तर त्याचा मनावर परिणाम होत नाही असे त्याचे मत होते.

प्लेटोच्या मते, "तरुणांना सक्ती किंवा कठोरतेने शिकवू नका तर त्याच्या मनाला आनंद देईल अशा तऱ्हेने शिक्षित करा, ज्यायोगे तुम्हाला त्यांच्या मनाचा कल समजून प्रत्येकाचे वैशिष्ट्य लक्षात येईल."

प्लेटोला एक अशी जागा अभिप्रेत होती की जिथे जायला मुलांना आवडेल. तिथे राहून, खेळातून मुले शिक्षण घेतील. प्लेटोने नर्सरी शिक्षणाला खूप महत्त्व दिले कारण ह्याच

स्तरावर बालकाचे नैतिक चारित्र्य आणि मनाची जडणघडण होत असते. "शिक्षणातील सर्वात महत्त्वाचा भाग म्हणजे नर्सरीत मिळणारे योग्य प्रशिक्षण होय."

सॉकेट्रिक पध्दत ही ग्रीक तत्त्वज्ञ सॉकेट्रिस याच्या नावे प्रसिध्द असलेली अध्यापनाची एक पध्दत आहे ज्यात शिक्षक विद्यार्थ्यांला प्रश्नाद्वारे विचारप्रवण करुन त्यांना माहिती असेलल्या बाबी त्यांच्याकडून काढून घेतात आणि माहीत नसलेल्या गोष्टींवर विचार करण्यास भाग पडतात. प्रश्नोत्तर सत्रांमुळे बौध्दिक खाद्य्य मिळते, विद्यार्थी कार्यप्रवण राहातो आणि नवनव्या कल्पनांचा जन्म होतो.

उपदेशवजा (Didaetic) आणि व्दंव्दांत्मक (dialectie) अशा दोन्ही पध्दती बऱ्याचदा विद्यार्थ्यांना विशिष्ट गोष्ट माहिति करुन देण्यासाठी, 'सांगणे' हा एकमेव मार्ग असतो. परंतु हे प्रश्नपद्धती/व्दंव्द 'विद्यार्थी आंतरक्रियेसाठी' तसेच 'अध्ययनप्रक्रियेत आपणही सामील आहोत' यासाठी आवश्यक आहे. व्दंव्दात्मक (dialectie) पध्दतीमुळे एखाद्या समस्येवर वादविवादाची संधी मिळते, कल्पनांची पडताळणी करता येते आणि उच्च दर्जाची वैचारिक कौशल्ये वापरता येतात. अध्ययनाचे उद्दिष्ट हे समजून घेऊन ज्ञानाच्या आधारे निर्णय घेणे असल्यामुळे, ही पध्दत ज्ञानवृध्दीच्या दृष्टीने खूप महत्त्वाची आहे.

प्लेटोनुसार, ह्या पध्दतीपेक्षा चांगली पध्दत सापडणे कठीण आहे कारण इतक्या शतकांच्या अनुभवावर ती आधारलेली आहे. थोडक्यात तिच्याबद्दल असे म्हणता येईल की शरीरासाठी जशी कसरत (जिमनॅस्टीक्स) आणि आत्म्यासाठी जसे संगीत. हयाच कारणासाठी संगीत शिक्षण अत्यावश्यक; लय आणि ताल आपल्या आत्म्याला सौंदयाने भरुन टाकतात आणि मानवाचे मन सुंदर बनवतात.

प्लेटोचे वरील उद्‌गार हे त्याचा शिक्षणविषयक दृष्टिकोन दर्शवितात. त्याला हरप्रयत्नाने मानवाचे मन, शरीर आणि आत्म्याचा विकास अभिप्रेत होता.

कथाकथन आणि साहित्य: प्लेटोच्या मते कथाकथन हे चारित्र्यनिर्मितीचे प्रमुख साधन आहे. मुलांसाठी लिहिलेल्या कथा, खऱ्या किंवा काल्पनिक असोत, दंतकथा किंवा आख्यायिका असोत, खूप काळजीपूर्वक लिहिल्या पाहिजेत. माता किंवा दायांनी बालकांना राक्षसांच्या, शोकाच्या किंवा नरकाबद्दलच्या भयकथा सांगून त्यांना भेकड बनवू नये. (रिपब्लिक bk 2, 377-383).

खेळ / क्रीडा : खेळाद्वारे बालकाचे चारित्र्य घडेल. शिस्तीचा वापर जरुर करावा परंतु बालकाचा अपमान करण्यासाठी नव्हे. फक्त सुखप्राप्ती आणि वेदना पूर्णतः टाळण्याकडे बालक किंवा गरोदर स्त्रियांचा कल नसावा. (लॉज, bk 7, 792). ऐषोआराम बालकाला तिरसट, तापट आणि चिडके बनवतो, अनाठायी दडपणाखाली मुले अतिनम्र बनतात आणि जगात वेगळे पडतात. मुले आणि प्रौढांनी नाटक करतान किंवा खेळताना हलक्या पात्रांचे अनुकरण करू नये. यातून तशाच सवयी लागण्याची शक्यता असते.

चांगूलपणाची कास धरणे आवश्यक का आहे हे समजण्याची परिपक्वता जोपर्यंत शिकणाऱ्याच्यात येत नाही तोर्पंत वाईट विचार आणि कृतींना प्रतिबंध केला पहिजे. त्यांना जेव्हा चांगूलपणाबद्दल कळेल तेव्हा ते लाचलूचपतीला आपोआपच निषिध्द मानतील.

प्लेटोच्यामते स्वयं - शिस्त ही महत्त्वाची आहे. तिच्यामुळे व्यक्ती संयमी राहून स्वतःवर जय मिळवते, स्वतःचा आनंद किंवा उत्कटतेची स्वामी बनते.

शिक्षकांनी विविध उद्योदधंद्यातील साधनांची लहान प्रतिकृती बालकांना उपलब्ध करुन दिली पाहिजे. अशा तऱ्हेच्या खेळातून बालकांच्या अंगभूत इच्छा व गुणांना त्यातून भावी काळात करावयच्या कामाचे वळण लागेल.

बालकांना खेळासाठी एकत्र आणले पाहिजे. वयाच्या ६० व्या वर्षापासून मुले व मुली वेगवेगळे खेळतील. परंतु मुलींना देखिल घोडेसवारी, तिरंदाजी आणि इतर सर्व मुलांप्रमाणेच असतील. त्याचप्रमाणे, मुले व मुली नृत्य (त्यातून डौलदारपणा येईल) आणि कुस्ती (ताकद आणि सहनशीलतेसाठी) शिकतील. प्लेटोने बालकांच्या खेळाला खूप महत्त्व दिले. “राज्यात कुणाच्याही हे लक्षात येत नाही की बालकांचे खेळ हे इतके महत्त्वाचे आहेत की ज्यायोगे तुम्ही पारित केलेले कायदे टिकतील की नाही हे ठरते.”

काही अनिष्ट गोष्टींमधील बदल वगळता बदल ही एक धोकादायक गोष्ट आहे - अगदी लहान लहान बालकांच्या खेळातील बदलसुध्दा (लॉज bk 7, 795-797).

शारीरिक शिक्षण: “शारीरिक शिक्षण २-३ वर्षे चालेल ज्याकाळात इतर काही केले जाऊ नये, कारण थकवा आणि झोप हे अभ्यासासाठी अयोग्य आहेत. त्याचबरोबर व्यायामामुळेही चारित्र्यनिर्मितीस मदत होईल.” (रिपब्लिक, bk 7, 537). जी बालके शूर आहेत त्यांनी युध्द बघण्यासाठी जावे. स्वतःचा व्यवस्थित बचाव करुन, सुरक्षित राहून त्यांनी भावी जीवनात त्यांना सामोरे जावे लागणाऱ्या लढाईचा अनुभव घ्यावा. (रिपब्लिक, bk 5, 466; bk 7 537). मुलींनीदेखिल घोडेसवारी, मैदानी खेळ आणि चिलखती प्रशिक्षण दिले जावे कारण युध्द प्रसंगी त्यांना मागे राहिलेली बालके व इतर जनतेचे संरक्षण करावे लागेल. (लॉज bk 7, 804 -805, 813).

वाचन आणि लेखन, संगीत, अंकगणितः प्लेटोच्या शिक्षणव्यवस्थेत वयाच्या दहाव्या वर्षापासून बालक ३ वर्षे वाचन, लेखन आणि आणखी तीन वर्षे लायर (तंतुवाद्य) शिकेल, आणि वयाच्या १७-१८ वर्षापर्यंत प्राथमिक अंकगणित शिकेल. हे सर्व कमीतकमी सक्तीने आणि “लढाईसाठी पुरेसे, घर चालवता येईल इतपत आणि प्रशासनापयोगी” असेल. (रिपब्लिक, bk 7, 535-541). सक्तीच्या व्यायामाने शारीरिक त्रास होत नाही परंतु सक्तीचे अध्यन मनावर ठसत नाही. (लॉज bk 7, 536). त्यानंतर त्याने विद्यार्थ्याला तत्त्वज्ञानासाठी तयार करणाऱ्या चार विशेष विषयांवर भर दिला - अंकगणित, भूमिती, खगोल आणि सुसंवाद हे विषय आत्म्याला स्थिरतेकडे नेतील.

आपली प्रगती तपासून पहा.

खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

१. प्लेटोने सूचविलेल्या अभ्यासक्रमाचे मूल्यमापन करा.

२. "प्लेटोने शारीरिक शिक्षण आणि खेळाला दिलेले महत्त्व त्याची दूरदृष्टी दर्शविते." चर्चा करा.

३. सॉक्रेटिक पध्दत आणि उपदेशवजा पध्दतीत काय फरक आहे ?

४. प्लेटोच्या शिक्षणप्रणालीतील कथाकथनाचे स्थान स्पष्ट करा.

५. "प्लेटोची अभ्यासक्रम रचना ही आधुनिक शिक्षण शास्त्राचे समाधान करते." तूम्ही सहमत आहात का ? तुमच्या उत्तराचे समर्थन करा.

११.११ शिक्षणाची उद्दिष्टे आणि कार्ये

१. पहिले उद्दिष्ट हे राष्ट्रीय एकात्मता

शिक्षणाचे पहिले उद्दिष्ट हे सामुदायिक जीवनाची भावना विकसित करणे हे होय, कारण देश हा व्यक्तिपेक्षा श्रेष्ठ आहे. प्रत्येक नागरिकाने व्यक्तिगत आवडनिवड दूर सारुन देशासाठी वाहून घेतले पाहिजे. सर्व नागरिक हे आदर्श नागरिक असले पाहिजेत.

२. दुसरे उद्दिष्ट म्हणजे सदाचरण किंवा नागरी कार्यक्षमतेचा विकास.

शिक्षणाद्वारे सहिष्णुता, धैर्य, लष्करी कौशल्यांची रुजवणूक तरुणांमध्ये झाली पाहिजे. प्लेटो तरुणांना शासन आणि सत्याचे तंतोतंत ज्ञान देऊन नागरी जीवनातील मोठ्या जबाबदाऱ्या आणि सामाजिक जीवनासाठी तयार करु इच्छित होता. शिक्षणाने व्यक्तिला त्याची कर्तव्ये आणि नागरिकत्वाच्या हक्कांसाठी तयार केले पाहिजे.

३. पुढील उद्दिष्ट हे बालकाच्या जीवनात तर्काचे महत्त्व ठरविणे हे आहे.

४. सौंदर्यात्मक संवेदनांचा विकास हे पुढील कार्य होय. शिक्षणाने सत्य, सौदर्य आणि चांगूलपणाप्रती प्रेम निर्माण केले पाहिजे. बालकाला चांगल्या वातावरणात ठेवले पाहिजे. श्रेष्ठ आत्म्याने प्रत्यक्षापेक्षा आदर्शाला, अस्थिरतेपेक्षा स्थिरतेला, क्षणिकापेक्षा

निरंतरतेला महत्त्व देण्यास शिकले पाहिजे. आदर्श सत्याबाबत आसक्ती असलेल्या माणसात बालकाचे रुपांतर झाले पाहिजे.

५. बालकांना सुसंवाद साधण्यास शिकविणे हे शिक्षणाचे आणखी एक कार्य होय. शाळा ही सामाजिकरण आणि मानवीकरण करणारी सर्वात मोठी संस्था असली पाहिजे.

६. शिक्षणाचे उद्दिष्ट हे मानवातील सर्वोत्कृष्टता प्राप्त करणे हे होय. यासाठी चारित्र्यशिक्षण आणि नैतिकदृष्ट्या परिपक्वतेची आवश्यकता असते. दूसऱ्या शब्दात यालाच मूलभूत नीतीमत्ता असे म्हणतात. यात चारित्र्यशिक्षणाा समावेश आहे. त्याचा उद्देश हा चांगल्याकडे आकर्षिले जाणारे आणि दुष्कर्माचा तिरस्कार करणारे लोक घडविणे हा होय.

शिक्षणाचे उद्दिष्ट हे अंतरात्म्यातील प्रकाशाकडे नजर वळवणे हे आहे. शिक्षणाचे कार्य म्हणजे आत्म्याला ज्ञानी बनविणे नसून उत्तमत्त्वाचा विकास करणे हे आहे. शिक्षणाचे काम हे तो विकास योग्य वातावरणात करणे हा आहे. हेच तत्त्वज्ञानाचे मर्मदृष्टी प्रतिमान होय.

११.१२ शिक्षकाची भुमिका

प्लेटोच्या शिक्षणात शिक्षकाला सर्वाधिक महत्त्व होते. अंधाऱ्या गुहेतून प्रकाशाचा मार्ग एखाद्या व्यक्तिला दाखवणाऱ्या टॉर्चधारकासारखा तो आहे. विद्यार्थ्यांसाठी तो सदोदित मार्गदर्शक आहे. शिक्षकाकडे उच्च दर्जाची अखंडता आणि उच्च दर्जाचे स्वयं मूल्य असले पाहिजे. त्याच्याकडे आनंदी व्यक्तिमत्त्व, सखोल ज्ञान, आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण असले पाहिजेत. तो व्यवसायनिष्ठ, जबाबदारीने वागणारा आणि आदर्शाचे खरे प्रतीक असला पाहिजे. शिक्षकाचे नैतिक जीवन चांगले असले पाहिजे. त्याने बोलल्याप्रमाणे वागले पाहिजे.

११.१३ स्त्री शिक्षण

प्लेटोने स्त्री शिक्षणावर भर दिला. स्त्रियांनाही शारीरिक आणि शैक्षणिक शिक्षण दिले पाहिजे. त्यांना युध्दकला अवगत असली पाहिजे. शिक्षणाचा मुख्य हेतू हा समाजातील प्रत्येक घटकाने आपली जबाबदारी उचलणे हा होता.

सॉक्रटिसच्या मते आदर्श समाजात स्त्री आणि पुरुष हे समान उद्दिष्टांसाठी उपयोगी पडतील. "आपण पुरुषांना बौध्दिक आणि शारीरिक शिक्षण दिले; स्त्रियांसाठीही आपल्याला तेच करावे लागेल, आणि त्यांना युध्दाचे प्रशिक्षणही द्यावे लागेल, आणि वागणूकही समानच असेल."

प्लेटोच्या मते काही स्त्रिया ह्या पुरुषांपेक्षा लहान आणि अशक्त असल्या तरी काही स्त्रिया पुरुषांप्रमाणेच असतात; स्त्रिया ह्या पुरुषांच्या बरोबरीच्याच असतात. ज्या स्त्रिया शारीरिकदृष्ट्या सबळ असतात त्यांना पुरुषांप्रमाणेच सर्व कौशल्ये शिकण्याची संधी दिली पाहिजे. त्याच्या रिपब्लिक या ग्रंथात तो स्त्री आणि पुरुषांना कशाप्रकारे समान शिक्षण दिले पाहिजे याच्या वर्णनाबरोबरच सामाजिक कर्तव्येही पुरुषांप्रमाणेच दिली पाहिजेत असे प्रतिपादन करतो. रिपब्लिकनुसार आदर्श समाजाचे नेतृत्व तत्त्वज्ञांकडे असेल, तेच त्याचे राजे असतील.

दुसऱ्या शब्दांत, ज्यांना समाजाचे, मानवाचे हित समजेल आणि ते त्यांच्या ज्ञानावर आधारित हितकारक निर्णय घेतील.

आपली प्रगती तपासून पहा.

खालील प्रश्नांची उत्तरे द्या.

१. प्लेटोच्या स्त्रीविषयक मताबद्दल आपणास काय वाटते ?

२. प्लेटोच्या मते शिक्षणाची कार्ये आणि उद्दिष्टे कोणती आहेत ?

३. "शिक्षणाचे उद्दिष्ट हे बालकांचा सर्वांगीण विकास साधणे हे होय." तुमच्या मते हे उद्दिष्ट साध्य होते का ? चर्चा करा.

४. प्लेटोच्या मते शिक्षकाची भूमिका काय आहे ?

५. तत्त्वज्ञानाचे मर्मदृष्टी प्रतिमान काय आहे ?

११.१४ राज्याचे कार्य म्हणून शिक्षण

प्लेटोच्या मते शिक्षण हे मुख्यत्वे राज्याचे कार्य आहे. म्हणून शासनाच्या कोणत्याही चर्चेमध्ये शैक्षणिक तत्त्वज्ञान हे असतेच. द रिपब्लिक आणि लॉज मध्ये प्लेटोने सांगितले की शिक्षण हे पूर्णपणे राज्याच्या अखत्यारित असले पाहिजे. राज्याने शिक्षक, इमारती, देऊन अभ्यासक्रम व पध्दतींवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे.

अथेन्समधील जुनी शिक्षणव्यवस्था अपयशी ठरण्याचे कारण म्हणजे बालकांमध्ये सद्‌गुण रुजवण्यात पालकांना आलेले अपयश. कोवळ्या भावना आणि कुटुंब जीवनात व्यक्तिगत बाबींना महत्त्व देण्याचा प्लेटो अगदी विरुध्द होता. त्याच्या म्हणण्यानुसार कुटुंबात मिळालेले प्रशिक्षण विश्‍वासार्ह नाही. राज्याने बालकांची निपज, वाढ आणि प्रशिक्षणाकडे व्यवस्थित लक्ष दिले पाहिजे.

थोडक्यात, प्लेटोचे पोलिस (Polis/राज्य) हा शैक्षणिक वर्ग आहे.

- शिक्षणातून त्याची निर्मिती होते. नागरिकांना तर्कनिष्ठ राजकीय निर्णय घेण्याचे शिक्षण मिळते या अटीवर ते रुजते.

- राज्याला एकसंघ ठेवून अपायकारक गोष्टींपासून त्याचा बचाव करणे हे शिक्षणाचे काम आहे.

- व्यक्तिगत विकास हे शिक्षणाचे ध्येय नसून राज्याला सेवा देणे होय; कारण राज्यावर नागरिकांना आनंदित ठेवण्याची जबाबदारी असून ते न्यायाचेही प्रतीक आहेत.

असे राज्य हे फक्त गुणवत्ताप्रधान असून नागरिकांची विभागणी (ज्याला सर्वसामान्यतः पण चूकीने वर्ग (Classes) म्हणतात) ही उत्पादक, सहाय्यक (अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षा व्यवस्थेचे अधिकारी), आणि तत्त्वज्ञांमध्ये केलेली आहे; शेवटच्या दोहोंना मिळून पालनकर्ते (Guardians) असे म्हणतात.

- रिपब्लिक हे पालनकर्त्यांच्या शिक्षणाशी संबंधित आहे पण द लॉजमध्ये प्लेटो राज्यासाठीचे कायदेकानू सांगतो आणि जवळपास क्षमतांनुसार सर्वांनाच सारखे शिक्षण द्यावे असे सांगतो.

  त्याच्यामते, बालकांचे शिक्षण ही राज्याची जबाबदारी आहे. (Republic, bk 2, 376)

- शिक्षण हे सर्वांना सक्तीचे असले पाहिजे. राज्याने जिमखाना, प्रशिक्षक, अधिकारवर्ग, शिक्षण निरीक्षकांचा (सांस्कृतिक आणि शारीरिक) आर्थिक भार उचलला पाहिजे.

११.१५ प्लेटोच्या शैक्षणिक तत्त्वज्ञानाचे मूल्यमापन

१. उत्पादन कार्यात सहभागी असलेल्यांसाठी कमी शिक्षण.

प्लेटोच्या शिक्षणव्यवस्थेत उत्पादनवर्गाला फक्त प्राथमिक शिक्षण दिले जाते, म्हणजेच उच्च शिक्षण हे फक्त सैनिक आणि शासनकर्त्यांसाठी आहे. मजुरांना अशाप्रकारच्या शिक्षणाची आवश्यकता नाही.

२. व्यक्तिभिन्नतेचा अभाव

समाजातील सर्व व्यक्तिंसाठी एकसारख्या अभ्यासक्रमाद्वारे सर्वांना एकसमान शिक्षण प्लेटाने सूचविले. ह्यामुळे वैविध्यता जाऊन एकसमान नागरिक तयार होतील.

३. साहित्याच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष

गणिताचे महत्त्व विशद करताना त्याने साहित्याच्या अभ्यासाकडे दुर्लक्ष केले.

४. तत्त्वज्ञानावर भर

काहीना असे वाटते की प्लेटोचा तत्त्वज्ञानावरील भर अनाठायी आहे कारण त्यामुळे प्रत्यक्ष काम करणाऱ्या व्यक्तींपेक्षा वैचारिक दृष्ट्या सजग व्यक्तिंची संख्या वाढेल. परंतु हे लक्षात घेतले पाहिजे की प्लेटोने शारीरिक आणि बौध्दिक अशा दोन्ही विकासाकडे लक्ष दिले आहे आणि दोहोंचा चांगला सुवर्णमध्य गाठला आहे.

वरील सर्व दोष गृहीत धरुनही प्लेटोची शिक्षणाची संकल्पना सर्व काळात प्रभावशाली ठरली आहे. आदर्शवादी तत्त्वज्ञानावर तिचा सर्वात जास्त प्रभाव दिसून येतो. बरेच उत्तम शिक्षक हे अजुनही प्लेटोला आपला गुरु मानतात.

११.१६ प्रश्नावली

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१. "कुटुंबातील शिक्षण हे विश्वासार्ह नसते हा प्लेटोचा निष्कर्ष होता." तुमच्या उत्तराचे समर्थन करुन मूल्यमापन करा.

२. प्लेटोचे शैक्षणिक योगदान स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

१२

कार्ल यास्पर्स (१८८३-१९६९)

प्रकरणाची रचना:

१२.० उद्दिष्ट्ये
१२.१ प्रस्तावना
१२.२ एक अस्तित्ववादी म्हणून यास्पर्स
१२.३ शिक्षणावर यास्पर्स
१२.४ शिक्षणाची ध्येये
१२.५ शिक्षकांची भूमिका
१२.६ शिक्षण व शाळा
१२.७ शिक्षण व विद्यापीठ
१२.८ शिक्षण व लोकशाही
१२.९ शिक्षण व परंपरा
१२.१० शिक्षण व कुटुंब
१२.११ समारोप
१२.१२ प्रश्नावली

१२.० उद्दिष्ट्ये

ह्या घटकाच्या अभ्यासानंतर तुम्ही पुढील गोष्टी करु शकाल.

१. यास्पर्सच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाच्या पार्श्वभूमीचे आकलन होणे.
२. अस्तित्ववादी म्हणून यास्पर्सचे समर्थन करणे.
३. यास्पर्सच्या तत्वज्ञानाचे शैक्षणिक पैलू स्पष्ट करणे.
४. यास्पर्सच्या शिक्षणाच्या तत्वज्ञानातील विद्यापीठाच्या भूमिकेचे मूल्यमापन.
५. शिक्षणाचा लोकशाही, परंपरा आणि कुटुंबाशी संबंध साधणे.
६. यास्पर्सच्या शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे.

१२.१ प्रस्तावना

कार्ल यास्पर्स यांचा जन्म २३ फेब्रुवारी १८८३ रोजी, ओल्डेनबर्ग, जर्मनी येथे झाला. मानसोपचार तज्ञ म्हणून प्रशिक्षण घेऊन मानसोपचारतज्ञ म्हणून काम केले. त्यानंतर यास्पर्स तत्वज्ञानविषयक पृच्छे कडे वळला व त्याने नाविन्यपूर्ण तत्वज्ञानविषयक प्रणाली

शोधण्याचा प्रयत्न केला. जर्मनीतील अस्तित्ववादाचा एक प्रमुख पुरस्कर्ता म्हणून त्याच्याकडे पाहिले जाते. मानसिक रुग्णांमध्ये, मानसशास्त्र आणि तत्वज्ञान यांतील सांगड घालण्याची सुरुवात यास्पर्सने केली. तत्ववेत्ता जीन-पॉल सार्ट्रे आणि विश्लेषक व्हिक्टोर फ्रँकल व रोलो मे यांच्या कामातही मनोविश्लेषण व अस्तित्ववाद यांची सांगड घातलेली दिसून येते. लोक त्यांच्या निवडीतून व कृतीतून जीवनाला अर्थ देतात असे प्रतिपादन कार्ल यास्पर्सने केले. अस्तित्ववादामध्ये कार्ल यास्पर्सची भूमिका बऱ्याच वेळेला दुर्लक्षित राहते; पण त्याने अस्तित्ववादाप्रति महत्त्वपूर्ण योगदान दिले आहे. त्याने "अस्तित्वतत्वज्ञान" ही संज्ञा तयार केली, जी अस्तित्ववाद ह्या संज्ञेचे पूर्व चिन्ह होते. यावरुनच त्याचे योगदान कितीतरी महत्त्वपूर्ण ठरते. यास्पर्सने त्याच्या तत्वज्ञानाकडे नेहमीच क्रियाशील व परिवर्तनशील म्हणून पाहिले.

यास्पर्सचे प्रमुख कार्य तीन पुस्तकांतूनः -

- तत्वज्ञान (१९३२), तत्वज्ञानाच्या इतिहासाबद्दलचे त्याचे दृष्टिकोन देते व त्याच्या मुख्य विषयांचा परिचय देते. यास्पर्सने तत्वज्ञानाची तत्वज्ञान विषयक विचारांशीच ओळख दिली, दुसऱ्या कोणत्या विशिष्ट निष्कर्षांशी नाही. अनुभवांच्या कक्षा व मर्यादांचा शोध घेऊन त्यांचे वर्णन करण्याचा प्रयत्न त्याचे तत्वज्ञान करते. त्याने 'दास उमग्रेइफेन्डे' (घेरुन ठेवणारा) ही संज्ञा वापरली ज्याद्वारे त्याने अस्तित्वाच्या अंतिम मर्यादांचा संदर्भ दिला आहे, अमर्याद क्षितीज ज्यामध्ये सर्व व्यक्तिनिष्ठ व वस्तुनिष्ठ अनुभव शक्य आहेत पण ज्याचे तर्कनिष्ठ आकलन कधीही शक्य नाही.

- दुसरे महत्त्वपूर्ण कार्य म्हणजे "अस्तित्वतत्वज्ञान" (१९३८; तत्वज्ञान आणि अस्तित्व, १९७१). अस्तित्व ही संज्ञा स्वातंत्र्याचा अवर्णनीय अनुभव देते आणि व्यक्तीच्या खऱ्या अस्तित्वाची शक्यता व्यक्त करते. असे अस्तित्व ज्यामध्ये व्यक्तीस मृत्यू, अपराधी भावना, संघर्ष, दुःख, संधी यांसारख्या मर्यादा – परिस्थितींचा सामान करुन घेरुन राहिल्याची जाणीव होते. आधुनिक विज्ञान आणि आधुनिक आर्थिक व राजकीय संस्थांपासून मानवी स्वातंत्र्यास असलेल्या धोक्याबद्दल यास्पर्सने विस्ताराने लिहिले आहे.

- त्याच्या राजकीय कामांपैकी एक 'जर्मन अपराधीपणाचा प्रश्न' (१९४६,भाषांतर १९४७)

मानवाच्या मिती किंवा बाजू: -

मानवाच्या विविध मितींची किंवा बाजूंची संकल्पनात्मक व्याख्या म्हणजे, स्वत्व, शुध्द जागृतावस्था, बुध्दि आणि त्याच्या आवश्यक ऐक्यावरची दृष्टी ढळू न देता अस्तित्वाची शक्यता. शुध्द जागृतावस्था म्हणून मानवः एक जीवीत प्राणी म्हणून व्यक्तीला त्याच्या जागृतावस्थे पलिकडे जाण्याची एकमेवाद्वितीय शक्यता ह्या संज्ञेतून दर्शविली आहे. ही जागृतावस्था 'यथार्थ विचारांचे केंद्र' आहे, जे फक्त मानवाला शक्य आहे.

बुध्दि म्हणून मानवः म्हणजे इच्छेनुसार विस्तार करता येईल अशा विषम ज्ञानाच्या गोंधळ निर्माण करणाऱ्या विपुलतेमध्ये व्यवस्थितपणा आणण्यासाठी कल्पना निर्मिती करण्याची क्षमता असलेला मानव, ही क्षमता व्यक्तिगत घटकांतील संबंधावर प्रकाशझोत टाकते आणि घटनांच्या वैविध्यातील ऐक्य प्रस्थापित करण्याचे त्याचे ध्येय असते.

अस्तित्व म्हणून मानवः म्हणजे, स्व ची प्रचिती येण्यासाठी मानवाचा बिनाशर्थ संकल्प किंवा निश्चय. अस्तित्व हे असे चिन्ह आहे की स्वत्व, शुध्द जागृतावस्था आणि मन वेगवेगळे समजणे अवघड आहे. आणि त्यांचा स्वतःचा असा काही तर्कही नाही, की मानव स्वाभाविकतेस मर्यादित नाही तर तो आवश्यकरित्या अलौकिकतेवर अवलंबून आहे.

मात्र स्वत्व, शुध्द जागृतावस्था आणि मन यांशिवाय अस्तित्व शक्य नाही. जर अस्तित्वास त्याच्या स्व मध्ये यायचे असेल आणि वास्तव बनायचे असेल तर ह्या आवश्यक अटी आहेत. "ते स्वत्वामध्ये अंतर्भुत असते, शुध्द जागृतावस्थेने स्पष्ट होते, आणि त्याचा आशय मनामध्ये उघड होतो."

१२.२ एक अस्तित्ववादी म्हणून यास्पर्स

- व्यक्तीच्या खऱ्या स्वत्वाची शक्यता आणि मुक्त अवस्था यांचे वर्णन करण्यासाठी यास्पर्सने 'अस्तित्व' ही संज्ञा वापरली. अशी व्यक्ती जी 'घेरुन टाकणे' या स्थितीशी जाणीवपूर्वक परिचित आहे आणि जी मृत्यू, संघर्ष, अपराधीपणा यांसारख्या मानवी जीवनातील सीमा घालून देणाऱ्या परिस्थितींचा सामना करते. जीवनामध्ये वस्तूबद्दल विचार करण्यावर तर्कामुळे मर्यादा येतात, परंतु वैयक्तिक विषय जो मनन करतो त्यावर विचार करण्यासाठी अस्तित्व सीमा आखते.

- "अलौकिकत्व हा शुध्द वैयक्तिक अनुभव" आहे, ज्याची आपल्याला जाणीव होते, जसजसे आपण आपल्या निश्चित स्वरुपास जाणू लागतो. अलौकिकत्वाची जाणीव प्रत्येक व्यक्तीमध्ये मूलाग्र स्वातंत्र्याची जाणीव निर्माण करते – निवडीचे स्वातंत्र्य, निश्चयाचे स्वातंत्र्य आणि सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे स्वतःस एखाद्या विशिष्ट कार्यासाठी समर्पित करण्याचे स्वातंत्र्य ज्यामुळे जीवनास एक हेतू व अर्थ प्राप्त होईल.

- येथे, यास्पर्सच्या विचारांमध्ये किर्केगार्डच्या कल्पनांचा प्रतिध्वनी उमटलेला दिसतो. तर्कनिष्ठ, वस्तुनिष्ठ मान्यतांच्या पलिकडे जाणाऱ्या 'श्रध्देच्या वृध्दि' च्या महत्त्वावर तो भर देतो. वस्तुनिष्ठ पुराव्या अभावी किंवा योग्य निवड करण्यासाठी आवश्यक ज्ञानाअभावी व्यक्तीला निर्णय घेताना हो की नाही परिस्थितीस तोंड द्यावे लागते या मुद्द्यावर दोघेही सहमत आहेत.

तुमची प्रगती तपासा

१. यास्पर्स अस्तित्ववादी शाखेशी निगडित आहे असे का म्हटले आहे ?
२. 'घेरुन टाकणे' ची उदाहरणे द्या.
३. यास्पर्स अनुसार मानवाच्या विविध मिती कोणत्या आहेत ?

१२.३ शिक्षणावर यास्पर्स

बनविणे, आकार देणे, पाळणे आणि सत्ता गाजविणे यांपेक्षा वेगळे असे शिक्षणाचे विशेष स्वरुप यास्पर्सने शोधले.

- बनविण्याच्या प्रक्रियेतून, साहित्यापासून काहीतरी उपयुक्त बनविले जाते.
- तर्कनिष्ठ विचार; आकार देण्याच्या प्रक्रियेतून मानव अशी निर्मिती करतो जिचा आकार अमर्याद व पूर्वविचार अशक्य असलेला असतो. आपल्या आधुनिक तांत्रिक जगामध्ये, पाळणे किंवा पोषण करणे यांना 'बनविणे' चे भेसूर साम्य लाभले आहे, तरीही ते तरच यशस्वी होतील जर ते सजीवाचा आवाज ऐकतील जो अगण्य प्राणी आहे.
- सत्ता गाजविण्याची प्रक्रिया म्हणजे व्यक्ती किंवा निसर्ग यांना बाह्य हेतू किंवा इच्छेनुसार वागविणे.

कार्ल यास्पर्स शिक्षणाच्या निर्णायक मितीस स्पर्श करुन शिक्षणाची व्याख्या करतो, 'स्वतंत्र्य वृत्तीने / चैतन्याने व्यक्तीस स्व मध्ये येण्यासाठी सहाय्य करणे, एखाद्या प्रशिक्षित प्राण्याप्रमाणे नाही.'

'जेव्हा आशय मुक्तपणे ग्रहण केला जातो तेव्हा शिक्षण होते परंतु हकुमशाही वृत्तीमुळे त्यात अपयश येते.'

म्हणजेच, अगदी बालवयापासूनच बालकांना त्यांच्या 'मुक्त इच्छेनुसार कृती करण्यास मुभा असली पाहिजे; फक्त आज्ञाधारकतेने शिकण्यापेक्षा त्यांनी त्यांच्या वैयक्तिक मर्मदृष्टीतून अध्ययनाची गरज जाणून शिकले पाहिजे.'

सच्च्या शिक्षणाचा स्त्रोत म्हणून खरा अधिकार आणि जोरदार बल म्हणून प्रेम यांवर भाष्य करताना यास्पर्सचे शिक्षणावरील चिंतनाचे स्वरुप एकदम स्पष्ट होते. हे दोन्ही घटक परस्पर वेगळे आहेत असे तो मानीत नाही. ते वेगळे न करता येण्यासारखे आहेत. वर्चस्वाची इच्छा आणि विद्यार्थ्यांना निश्चित हेतूसाठी आकार देणे यांपासून शिक्षणाचे संरक्षण करते प्रेम; आणि शिक्षणाला एक वैयक्तिक आंतरक्रिया बनविते. 'व्यक्तीतील प्रेमळ संप्रेषण वस्तूंच्या, जगाच्या व देवाच्या प्रेमास गवसणी घालते.'

शिक्षणाच्या विविध छटा: -

शिक्षण ही एकसमान प्रक्रिया नाही. इतिहासाच्या ओघात ती बदलते आणि विविध समाजांमध्ये विविध आकार घेते. पुनरुद्‌भवी असे मूलभूत तीन प्रकार यास्पर्स मानतो.

विद्यालयीन शिक्षण जसे मध्य युगामध्ये प्रचलित होते आणि निश्चित विषय वस्तुच्या प्रेषणापर्यंतच मर्यादित होते, सूत्रांमध्ये बंदिस्त व पुरक भाष्यासह दिले जात असे.

<u>शिक्षकाद्वारा शिक्षण</u> हा एक वेगळा प्रकार ज्यामध्ये वर्चस्व दर्शक व्यक्तिमत्वास विद्यार्थ्यांकडून निष्कलंक अधिकार म्हणून आदर दिला जातो. हे विद्यार्थी त्यास पूर्णतः अधीन असतात.

<u>सॉक्रेटिक शिक्षण</u> यामध्ये खोलवर अर्थ दडलेला आहे कारण त्यांत 'निश्चित शिकवण नसून, अमर्याद प्रश्न आणि निरंकुश अज्ञानता' (१९४७, P 85). कल्पनांच्या संदर्भात शिक्षक व विद्यार्थी एकाच स्तरावर असता.

यास्पर्स अनुसार, शिक्षण विद्यार्थ्यांच्या उपजत गुणांना स्पष्ट जागृतावस्थेत आणण्यास सहाय्य करते; त्याच्यामध्ये असलेल्या क्षमतांना उद्दिपन देते, परंतु त्याच्यावर बाहेरुन काहीही जबरदस्ती केली जात नाही. येथे शिक्षणाचा अर्थ असा की 'आंतरव्यक्ती संपर्कातून सत्य उघड करुन व्यक्ती त्याच्या स्व मध्ये येते.' म्हणजेच शिक्षण हे संकल्पना निर्मितीची एक तर्कनिष्ठ पध्दती आहे.

तुमची प्रगती तपासा

१. बनविणे, आकार देणे, पाळणे व सत्ता गाजविणे यांपेक्षा यास्पर्सची शिक्षणांची संकल्पना वेगळी कशी आहे ?
२. विद्यालयीन शिक्षण व सॉक्रेटिक शिक्षण यांतील फरक काय आहे ?
३. संकल्पना निर्मितीची एक तर्कनिष्ठ पध्दतीम्हणून शिक्षणाचे कार्य स्पष्ट करा.

१२.४ शिक्षणाची ध्येये

परिपूर्ण मानवः परिपूर्ण मानव बनण्यासाठीचे सहाय्यक साधन म्हणून शिक्षण पूर्ण मानवाच्या अस्तित्वास संधी देते. मानव एक स्वत्व, मानव एक शुध्द जागृतावस्था, मानव एक बुध्दि आणि मानव एक अस्तित्वाची शक्यता या संकल्पनांच्या संधीकरणातून निर्मित विविध मार्गांद्वारे शिक्षण एका पूर्ण मानवाच्या दिशेने निर्देश करते. संकल्पनात्मक ऐक्यामध्ये ज्ञानाचे विशिष्ट घटक एकत्र आणले पाहिजेत. स्वत्व साध्य करण्यासाठी मानवाला सहाय्य करणे हे शिक्षणाचे अग्रतम कार्य आहे.

त्यांच्या स्वाभाविक मर्यादांसह शिक्षणाची इतर ध्येये या कार्यामध्ये समन्वित केली पाहिजेत. या उच्चतम ध्येयापासून सुरुवात करुन, व्यक्तिगत अवस्थांचे अपरिहार्य स्वरुप त्यांचा संबंधित अधिकारांतून व त्यांच्या स्वाभाविक मर्यादित नियमांतून प्रतित होते.

जर मानव एक स्वत्व म्हणून समजला, तर शिक्षण म्हणजे वाढणाऱ्या जीवनाचे ज्याचा विकास करावयाचा आहे, जे वृध्दिंगत करावयाचे आहे व परिपक्व बनवायचे आहे त्याचे संरक्षण. शारीरिक बळ आणि मानसिक आरोग्याची सांगड घालण्याचा प्रयास शिक्षण करते. ते स्पर्धेतून आवश्यक ऊर्जेची वृध्दि करते, व्यक्तिला कधी नाही अशा उच्चतम स्तरावर जाण्यास प्रोत्साहन देते, सौदर्यामध्ये आस्वाद घेण्यास प्रेरित करते, नैसर्गिक जीवनाचा आनंद घेण्यासाठी चौकट निश्चित करते. ते दुर्बलाची काळजी घेते आणि आजाराची शुश्रुषा करुन आणि आजार बरा करते. पण शिक्षण फक्त जोपासना, वृध्दि आणि जीवनशक्तीचे संरक्षण यापुरते मर्यादित नाही. फक्त जीवशास्त्रीय पालनपोषणापेक्षा ते खूपच जास्त आहे.

जर मानव एक शुध्द जागृतावस्था मानला, तर शिक्षण म्हणजे स्पष्ट अवबोधापर्यंत नेणे, उपयुक्त असे ज्ञान देणे, आवश्यक विचार प्रक्रियेचे प्रशिक्षण देणे, शिस्त लावणे. त्याच्या विविध प्रकटीकरणांत जगाचे संबोधात्मक नैपुण्य मिळविण्यासाठी शिक्षण अनेक विचारांचे मार्ग निर्माण करते. संयमित भाष्य, स्पष्ट तर्कशुध्द विचार, अचुक निर्णय आणि तीक्ष्ण निष्कर्ष यांचा ते शोध घेते.

<u>शिक्षणाचे सामाजिक ध्येय</u>

मानव एक स्वत्व म्हणून नेहमी इतर स्वत्वांबरोबर राहत असल्यामुळे, शिक्षणामध्ये प्रकार आणि रचनांच्या प्रक्रियांचा समन्वय अंतर्भुत होतो तसेच समाजातील समुह व संस्थांचा देखील सामाजिक रचनेशी एकात्मता साधून स्वतंत्र अस्तित्वाचे संवर्धन केले जाते. सामाजिक परस्परसंबंध, नैतिकता आणि रीतीरिवाज, नियम आणि कायदे या सर्व प्रकारांचा परिचय शिक्षण देते. प्रतिकाराच्या धैर्याबरोबर अनुकुलन साधण्याच्या क्षमतेचे साहचर्य शिक्षण स्थापित करते. व्यवसाय आणि राजकारण यांमध्ये प्रत्येक नागरिकास संरक्षण मिळवून देण्याचे काम शिक्षण करते, परंतु ते सार्वजनिक वर्तनाच्या प्रकारांचा परिचय देण्यापुरते, व्यावसायिक प्राविण्य मिळविण्यापुरते आणि राजकारणाबद्दल समज निर्माण करण्यापुरते मर्यादित नसते. समाजामध्ये एकात्मता साधण्या पलिकडे शिक्षणाचा विस्तार आहे. वस्तुनिष्ठ कृती होण्यासाठी कौशल्यपूर्ण व विश्वसनीय पध्दती वापरण्यासाठी चिकित्सक विचारांस चालना शिक्षण देते. ते भेद जाणण्याची क्षमता तीक्ष्ण करते आणि व्यक्तिगत समावेशास प्रतिबंध न करता वस्तुनिष्ठतेसाठी क्षमता निर्माण करते. शिक्षण म्हणजे, तर्कनिष्ठरित्या वर्तन करण्याच्या क्षमतेपलिकडे काहीतरी निर्माण करणे.

१२.५ शिक्षकांची भूमिका

आजीवन स्वयं-शिक्षण आणि प्रशिक्षण यांतून जनतेस शिक्षण देण्याचे कार्य करणाऱ्या शिक्षकांच्या गुणवत्तेशी शाळेचे मूल्य प्रत्यक्ष संबंधित आहे ह्या तथ्याबद्दल यास्पर्सच्या मनात जराही शंका नव्हती. 'संप्रेषणाद्वारे स्वयं-शिक्षणाच्या प्रक्रियेमध्ये कायमचा व्यग्र तोच खरा शिक्षक. शिक्षण तरच बरोबर असेल जर ज्याला ते द्यायचे आहे त्याच्यामध्ये कडक आणि निग्रही अध्ययनाने स्वतःस शिक्षित करण्याची क्षमता विकसित करता येईल.' शास्त्रज्ञ असो वा

विद्वान दोघांनाही सद्य, प्रचलित अद्ययावत गोष्टींची चिंता नसते; त्यांच्या पध्दती अचूक आहेत की नाही हे दूसऱ्यांना ते ठरवू देत नाही; ते स्वतःच्या बुध्दिमत्तेवर विश्वास ठेवतात. फक्त संशोधन देऊ शकते अशा 'तात्पर्यासाठी अध्यापन' याची गरज त्यांच्या शिकवणीतून दिसून येते. येथे यास्पर्स लिहितो की, 'जो स्वतः संशोधन करतो तोच खऱ्याअर्थाने अध्यापन करु शकतो.'

१२.६ शिक्षण आणि शाळा

त्यांचा कल आणि क्षमता यांनुसार बालकांचे शिक्षण झाले पाहिजे. (पान क्र. ३२) 'अध्यापन शास्त्रीय आधार आणि निर्णय' म्हणून मानसशास्त्र एक शास्त्र मानावे यास यास्पर्स हरकत घेतो. तथा, तो मानतो की, शिक्षकाच्या मार्गदर्शक हाताखाली त्याला दुय्यम भूमिका आहे.

समुदायाच्या उपयुक्त घटक बनण्याच्या दृष्टीने बालकाला प्रशिक्षण देण्याच्या शाळेच्या आवश्यक भूमिकेला दोन फलितार्थ आहेत. (पान ३३). 'समुदायाच्या ऐतिहासिक वृत्तींना आणि त्या समुदायाच्या चिन्हातून जीवनाला उत्तेजन' हे प्रथम कार्य यास्पर्स लिहितो. (पान ३३). समुदायाच्या अगोदरचा इतिहास आणि युवा जनता आणि त्यांचे शिक्षक यांच्या संपर्काद्वारे हे साधता येईल, जरी हे ध्येय बुध्दिपुर्वक व तर्कशुध्द उद्देश नसेल. दुसरे कार्य आहे, काम व व्यवसायासाठी आवश्यक सर्व काही अध्ययन करावयाचे व त्याचा सराव करावयाचा (पान ३३). ही बुध्दिपुर्वक नियोजन करावयाची गोष्ट आहे. दोन्ही कार्ये अपरिहार्य आहेत. संपूर्ण जनसंख्येसाठी नैतिक, बौध्दिक आणि राजकीय आधार घालून देण्यामध्ये प्राथमिक शाळेच्या भूमिकेवर यास्पर्स जोर देतो. बहुतांश लोकसंख्या आणि शासनकर्ते यांनी आवश्यक आर्थिक संसाधनांचे समर्थन करायचे तर शिक्षकांनी प्रदान केलेले बौध्दिक नुतनीकरण हा निर्णायक घटक आहे. मानवी मनाच्या विशाल परंपरांवर आधारित शिक्षणाच्या आशयास निर्णयात्मक महत्त्व आहे. सर्व अध्यापनात नैतिक आशयाची आवश्यकता यास्पर्स मांडतो; वाचन व लेखन फक्त तांत्रिक साध्य न राहता, आध्यात्मिक कृती बनतील एक चमत्कार.

जेव्हा ते चैतन्य, वृत्ती जीवीत असेल, प्रयत्न आणि कष्ट, सराव आणि पुनरावृत्ती जे नेहमी एक भार म्हणून अनुभवास येतात, त्यांना नवीन अर्थ प्राप्त होईल आणि त्यांतून खरा आनंद मिळेल. माध्यमिक शाळांनी त्यांच्या विविध प्रकारांतून ह्या ध्येयाचा पाठपुरावा करायलाच हवा.

१२.७ शिक्षण आणि विद्यापीठ

यास्पर्सच्या विद्यापीठामध्ये जेथे संशोधन हा प्रमुख हेतू आहे, शोध आणि संशोधन अविभाजनीय पूर्ण आहे आणि त्या पूर्णाशी असलेल्या संबंधावर विद्वत्ता अवलंबून असते. 'एखाद्या युगाचा बौध्दिक सद्सद्विवेक' म्हणून विद्यापीठाने कार्य करावे आणि ती अनेक संदर्भात 'विविध ज्ञान शाखांची व जागतिक दृष्टिकोनांची भेटण्याची जागा आहे' असे यास्पर्स लिहितो.

विज्ञान आणि विद्‌वत्ता, यास्पर्सच्या दृष्टिकोनांतून तेव्हाच अर्थपूर्ण असतात जेव्हा ते सर्वंकष बौध्दिक जीवनाचा अंश असतात. असे बौध्दिक जीवन जो विद्यापीठाचा जीवनरस आहे.

संशोधन, शिक्षण आणि अध्यापन ही विद्यापीठाची उद्दिष्टे आहेत; ही उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी विद्वानांनी परस्परांशी व विद्यार्थ्यांशी संप्रेषण साधणे व विद्यार्थ्यांनी परस्परांशी संप्रेषण साधणे अत्यंत आवश्यक आहे.

विद्यापीठाचे कार्य फक्त अध्यापन नाही ह्या त्याच्या कल्पनेशी यास्पर्स आयुष्यभर समर्पित राहिला; 'वैयक्तिक संशोधनामध्ये व्यग्र राहणे विद्यार्थ्याने आपल्या प्राध्यापकांकडून शिकले पाहिजे आणि त्यासाठी विचारांचा शास्त्रीय मार्ग अंगिकारला पाहिजे जो त्याच्या संपूर्ण असित्वास रंग देईल.'

यास्पर्स विद्यापीठाच्या कार्यांचा खूप मोठा रंगपट रंगवितो, संशोधन, अध्याापन आाणि शिक्षण; प्रशिक्षण; संप्रेषण; विज्ञान जग.

यास्पर्सने केलेल्या अनेक विधानांतून हा अंतर्गत मिलाफ स्पष्ट होतो.

१. विज्ञानाद्वारे सत्याचा शोध ज्या प्रमाणात विद्यापीठ घेते, संशोधन त्याचे मूलभूत कार्य आहे. कारण हे कार्य ज्ञानाचे वहन गृहीत धरते, संशोधन हे अध्यापनासह सांधलेले असते. अध्यापन म्हणजे विद्यार्थ्यांना संशोधन प्रक्रियेमध्ये भाग घेण्याची संधी देणे.

२. संपूर्णत्वाच्या बौध्दिक प्रशिक्षण प्रति ज्ञानदानाची अचूक पध्दती आणि कौशल्ये योगदान देतात.

३. ह्या कार्याचे कृत्य विचारी व्यक्तींच्या संप्रेषणाशी बांधलेले आहे म्हणजेच, संशोधकांमधील, शिक्षक व विद्यार्थ्यांमधील, आणि काही परिस्थितीमध्ये या सर्वांमधील.

४. विज्ञान हा आवश्यकरित्या एक पूर्ण आहे. विद्यापीठाची रचना अशी असली पाहिजे की सर्व वेगवेगळ्या शास्त्रांचे प्रतिनिधित्व होईल (१९२३; १९६१, PP ६४-६५).

व्यावसायिक प्रशिक्षणाचे ध्येय 'स्वयंसिध्द ज्ञान देणे नसून प्रशिक्षण व विचारांचे वैज्ञानिक मार्ग विकसित करणे' असेल तर त्यासाठी विद्यापीठ पूर्वस्थिती व पाया निर्मिती करते.

'प्रश्न तंत्राचा सराव झाला पाहिजे. एखाद्या ज्ञानशाखेमध्ये पक्का पाया तयार झाला पाहिजे, परंतु परीक्षांसाठी विशिष्ट तथ्यांचे पाठांतर करण्याची काहीही आवश्यकता नाही.' संशोधनाद्वारे मिळविलेल्या निर्णय वृत्तीवर भर असावा, ते दैनंदिन व्यवसायाचे मूल्य सिध्द करते, ज्ञान मिळविण्याजोग्या गोष्टींवर दृष्टी वळविते आणि विस्तिर्ण क्षितीजांची द्वारे उघडते. विद्यार्थ्यांची जबाबदारीची वृत्ती व स्वातंत्र्य उपयोगात येत असल्यामुळे विद्यापीठीय शिक्षण हे 'सॉक्रेटिक स्वरुपाचे' (पान ८६) आहे, यांवर यास्पर्स भर देतो. 'ज्ञानासाठीची मूलभूत आस अनुभवण्यासाठी व मिळविण्यासाठी स्वातंत्र्याची गरज असते आणि म्हणून मानवी स्वातंत्र्य ही देवाची देणगी आहे व देवाशी बांधलेली आहे' (पान ८६). अध्ययनाच्या स्वातंत्र्याची दुसरी बाजू आहे अध्यापनाचे स्वातंत्र्य.

जेव्हा दुसरे सर्व तत्वज्ञानाच्या अभ्यासामध्ये गुंतलेले होते, यास्पर्स त्याच्या विद्यार्थ्यांना 'तत्वान्वेषणाच्या' कृतीमध्ये गुंतुन राहण्यास प्रेरित करीत असे. भूतकाळात काय लिहिले गेले आहे किंवा तात्विक स्तरावर दोन प्रसिध्द व्यक्ती काय म्हणताहेत याचे विश्लेषण करण्यापेक्षा चर्चा आणि वादविवाद यास्पर्सला अधिक महत्त्वपूर्ण होते. संशोधकाशी संप्रेषण आणि संशोधन प्रक्रियेमध्ये सहभाग विद्यार्थ्यांमध्ये वैज्ञानिक दृष्टिकोनास उत्तेजन देतो ज्याला यास्पर्स वैशिष्ट्यपूर्ण रित्या 'वस्तुनिष्ठता, विषयाप्रति आस्था, तर्कनिष्ठ संतुलन, परस्परभिन्न शक्यतांचा शोध, स्वयं चिकित्सा' असे संबोधतो. हेतूपुरस्सर उद्देशाविना किंवा नियोजनाविना जे घडते ते 'तर्का मध्ये शिक्षण.'

१२.८ शिक्षण आणि लोकशाही

पूर्णपणे औपचारिक लोकशाही संपूर्ण वर्चस्वास जन्म देऊ शकते. म्हणून तो आपल्याला वेळोवेळी आठवण करुन देतो की लोकांमधील विश्वास आवश्यक आहे व स्वयं संवर्धित होईल अशी लोकांची तर्कनिष्ठ वृत्ती ही लोकशाहीची पूर्वकल्पना आहे. लोकांना आदर्श मानणे किंवा दुसऱ्या टोकास त्यांना बदनाम करणे यांसाठी यास्पर्सची संमती नाही. सार्वभौमत्वासाठी स्वयं-शिक्षणाची गरज असलेले सार्वभौम लोक असे तो लोकांबद्दल मानतो. राजकीय दृष्ट्या सक्रिय बनून व मूर्त समस्या निरसनाची जबाबदारी स्वीकारुन लोक लोकशाहीसाठी पक्व बनतात. लोकशाही सर्व लोकांच्या शिक्षणाची मागणी करते हेच स्वयंस्पष्ट आहे असे यास्पर्स मानतो.

'लोकशाही, स्वातंत्र्य आणि तर्क हे सर्व शिक्षणावर अवलंबून आहेत. अशा शिक्षणातूनच आपल्या अस्तित्वाच्या ऐतिहासिक आशयाची जोपासना करणे शक्य आहे आणि आजच्या नवीन जगामध्ये आपल्या जीवनावर श्रध्दा निर्माण करणारे बल म्हणून विस्तृत करणे शक्य आहे.' (१९५८, पान ४४).

'अस्पष्टतेची झुडपे विरळ करुन' स्वयं शिक्षणाची सुरुवात होते हे थोडे आश्चर्यकारक वाटेल. संविधानात्मक घटना नागरिकांच्या हृदयांमध्ये खंबीरपणे रुजविण्याचा प्रयास ते करते. या सर्वांमध्ये, व्यक्तीमध्ये तो स्वतःसाठी स्वतः जबाबदार असल्याची जाणीव निर्माण करण्याची अत्यावश्यक गरज आहे'. (पान ५२).

१२.९ शिक्षण आणि परंपरा

यास्पर्सला स्वतःला त्याच्या मॅक्स वेबर सह वैयक्तिक संपर्कामुळे परंपरेच्या अस्तित्ववादी विनीयोगासाठी शाश्वत प्रेरणा मिळाली, त्यामुळे परिणामतः भूतकाळाची मूलभूत भूमिका व त्याचे शिक्षणावरील परिणाम तो मानू लागला.

व्यक्तीला त्याच्या स्वतःच्या अस्तित्वाचा पुनर्शोध घेण्यासाठी संधी प्रदान करणे हा महान व्यक्तींच्या अभ्यासाचा हेतू शिक्षण ठेवते, त्यांच्याद्वारे फलद्रुप होण्यासाठी सहाय्य करते. दुसऱ्या व्यक्तीशी गृहितकात्मक ओळख सांगण्याची गरज न ठेवता वस्तुनिष्ठता बाणवणे व निर्णय

घेणे यांतून मानव खरा व नवीन बनतो. यास्पर्ससाठी ह्या सूत्राची निश्चिती नेहमी झालेली आहे- 'जो महानता पाहतो, तो स्वतःही महान बनण्याची इच्छा बाळगतो.'

१२.१० शिक्षण आणि कुटुंब

स्वानुभवातून आणि श्रध्देतून, यास्पर्स कुटुंबाला सर्व शिक्षणासाठीचे पायाभूत कार्य करण्याची जबाबदारी सोपवितो. पालकांच्या प्रेमातून आणि बालकांच्या भल्यासाठी असलेल्या सततच्या काळजीतून त्यांना मानवतेचा अनुभव मिळतो. दैनंदिन जीवनातील अडचणींवर मात करणे, भविष्यात जबाबदार जीवन जगण्याचे धैर्य विकसित करण्याचे सहाय्य मिळते. येथे बालकांना दृढ ऐक्य आणि पावित्र्य श्रध्दा आणि परस्परावलंबन ज्यांत सर्व एकमेकांस आधार देतात, असे अनुभव मिळतात. येथे वाढणाऱ्या मुलांना त्याच्या जीवनाला आकार देणारे धडे मिळतात, असे धडे जे बंधनकारक नसतात तर प्रत्येकाला स्वातंत्र्य बहाल करतात.

१२.११ समारोप

अस्तित्व साध्य करण्यासाठी शिक्षण म्हणजे निव्वळ एक गोष्टः स्वतःची प्रचिती येण्यासाठीच्या शक्यता लपवून न ठेवणे, अस्तित्वाकडे जाणारा मार्ग न चुकणे, हुशारी आणि स्वास्थ्य यांना बळीपडून मानवाचे उच्चतम ध्येय गाठण्याची गरज दुर्लक्षित न ठेवणे. मानव त्याच्या स्वत्वा मध्ये किती प्रमाणात प्राविण्य मिळवील हे भाकित वर्तविणे अशक्य होते.

१२.१२ प्रश्नावली

१. कार्ल यास्पर्सचे शैक्षणिक तत्वज्ञान स्पष्ट करा.

२. शिक्षण व लोकशाही, शिक्षण व परंपरा आणि शिक्षण व कुटुंब यांतील संबंधाची चर्चा करा.

❖❖❖❖

१३

पावलो फ्रेअरे (१९२१-१९९७)

प्रकरणाची रचना:

१३.० उद्दिष्टे
१३.१ प्रस्तावना
१३.२ पावलो फ्रेअरेची शिक्षणाची संकल्पना
१३.३ राजकीय व अध्यापनशास्त्रीय तत्वे
१३.४ बँकींग शिक्षण
१३.५ समस्या विचारार्थ मांडणे प्रतिमान
१३.६ अध्ययन वर्तुळे
१३.७ अध्यापन साहित्य
१३.८ संवाद
१३.९ राष्ट्रीय साक्षरता कार्यक्रम
१३१० पावलो फ्रेअरेची पध्दती
१३.११ समारोप
१३.१२ प्रश्नावली

१३.० उद्दिष्टे

ह्या घटकाच्या वाचना नंतर तुम्ही –

१. फ्रेअरेच्या शैक्षणिक तत्वज्ञानाच्या पार्श्वभूमीबद्दल आकलन करु शकाल.
२. प्रचलित शिक्षण प्रणालीवरील पावलोच्या समीक्षेचे समर्थन करु शकाल.
३. फ्रेअरेच्या तत्वज्ञानाचे शैक्षणिक पैलू स्पष्ट करु शकाल.
४. बँकींग शिक्षणाचे मूल्यमापन करु शकाल.
५. अध्यापन शास्त्रीय व राजकीय तत्वांचा संबंध दर्शवू शकाल.
६. सांकेतिकीकरणाचे आकलन करु शकाल.
७ अध्ययन वर्तुळांचे मूल्यमापन करु शकाल.
८. फ्रेअरेच्या साक्षरता कार्यक्रमाची कार्यप्रणाली समजू शकाल.
९. फ्रेअरेच्या शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाचे चिकित्सक मूल्यमापन करु शकाल.

१३.१ प्रस्तावना

२० व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील बहुतांश प्रभावशाली विचारवंतांपैकी ब्राझीलीयन शिक्षणतज्ञ पावलो फ्रेअरे एक होय. त्याचा जन्म १९ सप्टेंबर १९२१ रोजी रेसीफे, ब्राझील येथे झाला व २ मे १९९७ मध्ये ह्रदयविकाराच्या झटक्याने त्याला साओ पावलो, ब्राझील येथे मृत्यू आला. वकीलीच्या छोट्याशा कारकीर्दीनंतर त्याने १९४१-१९४७ दरम्यान माध्यमिक शाळेमध्ये पोर्तुगीझचे अध्यापन केले. त्यानंतर तो प्रौढ शिक्षणामध्ये व कामगार प्रशिक्षणामध्ये सक्रीय सहभागी झाला. १९६१ – १९६४ दरम्यान तो रेसिफे विदयापीठाच्या सांस्कृतिक विस्तार विभागाचा संचालक बनला.

ईशान्य ब्राझीलमधील त्याच्या साक्षरता प्रशिक्षण अनुभवांमुळे फ्रेअरेला लवकरच आंतरराष्ट्रीय ओळख मिळाली. मिलिटरी राजवटीमुळे १९६४ मध्ये त्याला नवीन सरकारकडून तुरुंगवास भोगावा लागला व पुढे पंधरा वर्षे राजकीय वनवासात काढावी लागली.

१९६९ मध्ये तो हार्वर्ड विदयापीठामध्ये अभ्यागत विद्वान होता व पुढे जेनेवा, स्वीत्झलँड येथे वर्ल्ड काँग्रेस ऑफ चर्चेसचा विशेष शैक्षणिक सल्लागार बनला. १९७९ मध्ये तो ब्राझीलला परतला. शेवटी १९८८ मध्ये तो साओ पावलोसाठी शिक्षणमंत्री बनला (रेज आणि होपः पावलो फ्रेअरे, n.d) ह्या स्थानामुळे जवळपास संपूर्ण ब्राझीलमध्ये शैक्षणिक सुधारणा घडवून आणणे त्याला शक्य झाले.

१३.२ पावलो फ्रेअरेची शिक्षणाची संकल्पना

पावलोचे सर्वात परिचित काम आहे 'दडपणाचे अध्यापनशास्त्र' (१९७०). ह्या व इतर पुस्तकांमधून तो अशा शिक्षण प्रणालीची बाजू मांडतो ज्यामध्ये एक सांस्कृतिक व स्वातंत्र्याचे कृत्य म्हणजे शिक्षण यांवर भर दिलेला आहे. फ्रेअरे हा आदर्शवादी किंवा वास्तववादी किंवा यंत्रवादी नव्हता. मानव अमूर्त, एकाकी, स्वतंत्र व जगापासून अलिप्त आहे ह्या मताचा त्याने अस्वीकार केला. मानवापासून भिन्न असे जगाचे अस्तित्व मानण्यासही त्याने नकार दिला. त्याच्या मते जागृतावस्था आणि जग एकसमान आहेत. आदर्शवादींच्या विचारसरणीप्रमाणे जगाच्या आधी जागृतावस्था नाही व आधिभौतिक वादींच्या प्रमाणे जगाच्या नंतर जागृतावस्था नाही असे पावलोचे मत होते. त्याचे मत अस्तित्ववादाच्या जवळपास होते, मानव त्याच्या प्रबळ इच्छा शक्तीच्या आधारे जग बदलू शकतो हा तो विश्वास. म्हणजे मानवाची जगातील एक कर्ता म्हणून भूमिका.

फ्रेअरेचे काम प्रामुख्याने साक्षरतेशी संबंधीत होते व स्त्रीपुरुषास स्व बळावर त्यांच्या प्रभावहीनतेवर मात करण्यास सहाय्य करणे. त्यांना त्याने दडपणाखालील असे संबोधले, त्याच्या मते हे लोक वास्तवाचा चिकित्सक विचार करुन व कृती करुन जीवनाची परिस्थिती बदलू शकतील. त्याच्या मते दडपण टिकवून ठेवण्यामध्ये शिक्षण प्रणाली केंद्रीय भूमिका निभावते म्हणून दडपणाखालील लोकांसाठी गोष्टी बदलायच्या असतील तर प्रथम शिक्षण प्रणालीमध्ये सुधारणा आली पाहिजे.

ज्ञान ही अलग घटना नाही. ती कृती व चिंतन दोहोंचे आकलन करते. त्याच्या शब्दांत माहित असण्याची कृती तर्कविद्या हालचालींचा समावेश करते जी कृतीकडून चिंतनाकडे जाते व चिंतनाकडून नवीन कृतीकडे.

१३.३ राजकीय व अध्यापनशास्त्रीय तत्वांचा संच

राजकीय तत्वांचा संच –

- आपल्या समाजातील प्राबल्य संबंधामध्ये बदल घडवून आणण्याच्या शिक्षणाच्या प्रसिध्द ध्येयाचे तत्व.
- समाजातील सर्व संरचनांवर एकत्रीत प्राबल्याची यंत्रणा निर्माण करण्याचे उद्दिष्ट.
- हे ध्येय साध्य करण्याचे मार्ग अंतिम उद्दिष्टाच्या विरुध्द नसावे – खरोखरचा लोकशाही समाज निर्माण करण्यासाठी हूकूमशाही पध्दती वापरुन चालणार नाही.
- राजकीय प्रक्रियेमध्ये वापरलेले प्रकल्प, धोरणे व क्लुप्त्या स्वतः सहभागी व्यक्तींनी एकत्रीतरित्या तयार करावे.

अध्यापनशास्त्रीय तत्वांचा संच –

- अध्ययनार्थी हे अध्ययन प्रक्रियेतील वस्तू नसून, ते कर्ते असतात; ह्या प्रक्रियेतून ते समाजाचे कर्ते बनू शकतात.
- अध्ययन प्रक्रियेमध्ये शिक्षक व अध्ययनार्थी समान सहभागी असतात; सर्व ज्ञानाची निष्पत्ती असतात.
- शिक्षक व अध्ययनार्थीतील सततच्या संवादाने अध्ययन प्रक्रिया विकसित होते.
- सहभागी व्यक्तींना बाह्य व आंतरिक दडपणांतून मुक्त करणे हे अध्ययन प्रक्रियेचे उद्दिष्ट असते; ते राहत असलेल्या समाज, त्यांचे जीवन व वास्तव बदलण्यासाठी त्यांना सक्षम बनविणे.

तुमची प्रगती तपासा –

पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहा

१. दडपणाखाली असलेल्यांच्या अध्यापन शास्त्राच्या ऐतिहासिक संदर्भाचे वर्णन करा.

२. फ्रेअरे एक अस्तित्ववादी का मानला जातो ?

३. राजकीय व अध्यापनशास्त्रीय तत्त्वांची चर्चा करा.

१३.४ बँकींग शिक्षण

ह्या प्रकारच्या शिक्षणाच्या प्रकारामध्ये, बँकेच्या रिक्त खात्यामध्ये ज्याप्रमाणे आपण धनराशी जमा करतो त्याप्रमाणे अध्ययनार्थीच्या रिक्त व अज्ञानी मनामध्ये माहिती व ज्ञान जमा करणे हे शिक्षकाचे काम आहे. म्हणून त्याला फ्रेअरेने 'बँकींग शिक्षण' नाव दिले.

ह्या प्रतिमानामध्ये अध्ययनार्थी शिक्षकाने ज्यावर कार्य करावयाचे आहे अशी निष्क्रीय वस्तू ठरतो, म्हणून फ्रेअरे त्या प्रतिमानावर टिकात्मक समीक्षा करतो.

प्रबळ संस्कृतीची सांस्कृतिक, सामाजिक, राजकीय स्थिती स्वीकारुन लोकांनी अस्तित्वातील शक्तीस अभिसंधित व्हावे व त्यामुळे त्यांचे विभाजन व्हावे हा बँकींग शिक्षणाचा हेतू आहे असे मत फ्रेअरे मांडतो.

विद्यार्थ्यास सिमांत, अज्ञानी व साधन हीन अध्ययनार्थी मानून त्याला शिक्षक ज्ञानाची / शिक्षणाची भेट देतो असा दृष्टिकोन बँकींग शिक्षण प्रतिमानामध्ये दिसून येतो. फ्रेअरे म्हणतो ही प्राबल्य गटाकडून (दडपण देणारा गट) दाखविलेली खोटी उदारता आहे. स्वतःचे स्वार्थ साधण्यासाठी लोकांना नियंत्रणाखाली ठेवून त्यांच्यावर प्राबल्य गाजविण्याचा हा मार्ग आहे.

बँकींग शिक्षणासारखे हुकूमशाही शिक्षण प्रकार अध्ययनार्थीस जगाची ओळख होण्यापासून वंचित ठेवतात आणि त्या मध्ये बदल घडू शकतो ही जाणीव होऊ देत नाही. हुकूमशाही प्रकारचे शिक्षण दडपलेल्यांच्या मुक्ती व स्वातंत्र्यास बाधा आणते. पुढील वृत्ती आणि प्रथांच्या माध्यमांतून बँकींग शिक्षण विसंगती टिकविते व त्यास उत्तेजनही देते, ह्यातून दडपलेल्या समाजाचे प्रतिबिंब दिसून येतेः

अ) शिक्षक शिकवितो आणि विद्यार्थ्यांना शिकविले जाते;

ब) शिक्षक सर्वज्ञ आहे आणि विद्यार्थी अज्ञानी आहेत;

क) शिक्षक विचार करतो आणि विद्यार्थ्यांचा विचार केला जातो;

ड) शिक्षक बोलतो आणि विद्यार्थी नम्रतेने ऐकतात;

इ) शिक्षक शिस्त लावतो आणि विद्यार्थ्यांना शिस्त लावली जाते;

फ) शिक्षक त्याची निवड करतो व विद्यार्थ्यांवर लादतो, विद्यार्थी स्वीकार करतात;

ग) शिक्षक कृती करतो व विद्यार्थी शिक्षकाच्या कृत्याद्वारे स्वतः कृती करीत असल्याची कल्पना करतो;

ह) शिक्षक कार्यक्रमाचा आशय निवडतो आणि विद्यार्थी (ज्यांना मत विचारलेले नाही) तो स्वीकारतात.

ई) ज्ञानावरील प्रभुत्वाचा शिक्षक त्याच्या व्यावसायिक अधिकाराशी गोंधळ करतो आणि ते विद्यार्थ्यांच्या स्वातंत्र्याच्या विरोधात वापरतो.

ज) शिक्षक अध्ययन प्रक्रियेचा कर्ता आहे, विद्यार्थी फक्त / निव्वळ वस्तू किंवा कर्म.

बँकींग शिक्षण मनुष्याला अनुकुलनक्षम, कह्यात ठेवण्याजोगे अस्तित्व मानते ह्यात काही आश्चर्य नाही. सोपविलेल्या माहितीची (जमा) साठवणूक करण्याच्या कामात विद्यार्थी जेवढा गुंतून राहील तेवढी त्याची चिकित्सक जागृतावस्था कमी विकसित होईल जी जगाशी साधलेल्या आंतरक्रियेतून निष्पन्न होत असते. जेवढी निष्क्रीय भूमिका ते स्वीकारतील तेवढे ते जग आहे तसे स्वीकारतील.

फ्रेअरे मत मांडतो की, संवाद आणि चिंतनाच्या प्रक्रियेतून बदल घडू शकतो ज्याचा परिणाम म्हणजे कृत्यातून किंवा हस्तक्षेपातून राजकीय बदल दिसेल. ह्या प्रक्रियेला फ्रेअरे 'प्रॅक्सीस' म्हणतो.

१३.५ समस्याविचारार्थमांडणेप्रतिमान

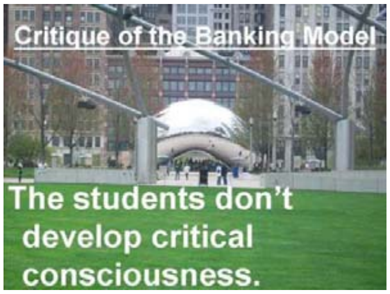

बँकींग शिक्षण प्रतिमानास आव्हान देण्यासाठी फ्रेअरने समस्या विचारार्थ मांडणे प्रतिमान सूचविले. ह्या प्रतिमानामध्ये, शिक्षक आणि अध्ययनकर्ता त्यांचे अनुभव, भावना व जगाचे ज्ञान एकत्र विश्लेषण करतात व चर्चा करतात. शिक्षक व अध्ययनकर्ता ह्यांच्या परिस्थिती ह्या जगामध्ये निश्चित आहेत ह्या बँकींग प्रतिमानाच्या सूचनेऐवजी समस्या विचारार्थ मांडणे प्रतिमान समस्या व लोकांच्या वास्तवांचा बदल घडविण्याच्या दृष्टीने शोध घेते.

पावलो फ्रेअरेच्या मानव व प्राणी ह्यातील भेदावर आधारित 'संस्कृतीची मानवशास्त्रीय संकल्पना' वर आधारित पावलोची 'समस्या विचारार्थ मांडणे शिक्षणाची संकल्पना' आहे. फ्रेअरे म्हणतो, "मानव एकच असा प्राणी आहे जो स्वतःच्या कृत्यांवर व स्व वर चितंन करतो, जे इतर प्राण्यांना शक्य नाही."

प्राणी फक्त एक अस्तित्व असतात जे अऐतिहासिक व फक्त उत्तेजित असते. त्यांच्यामध्ये समर्पणाची भावना नसते.

पावलो फ्रेअरेची 'संस्कृतीची मानवशास्त्रीय संकल्पना' अशी आहे –

समस्येची उत्तरे पुरविणे हे शिक्षकाचे काम नाही, तर चिकित्सक विचार करुन उत्तरे शोधण्यासाठी आवश्यक क्षमता विकसित करण्यास विद्यार्थ्याला सहाय्य करणे (ज्याला फ्रेअरे सद्विवेकबुध्दीकरण (Conscientization) असे संबोधतो).

जग किंवा समाज स्थिर नाही आणि बदलास खुली आहे यावर विश्वास ठेवणे त्यामुळे शक्य होते. नवीन व वेगळ्या वास्तवाची कल्पना करणे शक्य होते. दडपण झुगारुन देण्यासाठी विद्यार्थी प्रथम चिकित्सक विचार करु लागले पाहिजेत.

बँकींग शिक्षण आराखड्यामध्ये चिकित्सक विचार शक्य नाही असा फ्रेअरेचा विश्वास आहे, ते फक्त समस्या विचारार्थ मांडणे शैक्षणिक आराखड्यातच शक्य आहे. बँकींग शिक्षण प्रणालीमध्ये, विद्यार्थी बहुतांश वेळा अर्थहीन तथ्ये स्मरणात ठेवतो आणि पुन्हा प्रस्तुत करतो; समस्या विचारार्थ मांडणे आराखड्यामध्ये विद्यार्थ्याला चिकित्सक विचाराची कौशल्ये वापरुन जगातील विविध समस्यांचा शोध घेण्यास सांगितले जाते.

फ्रेअरेने ह्या दोन शैक्षणिक आराखड्यांतील फरक POTO (Pedagogy of the Oppressed) मध्ये दिले आहे.

बँकींग शिक्षण सर्जनशील क्षमतांना अटकाव करते.

- समस्या विचारार्थ मांडणे शिक्षण सतत वास्तवावरील पडदा दूर करते.
  समस्या शिक्षण जागृतावस्थेचे निमज्जन करते.
- समस्या विचारार्थ मांडणे शिक्षण जागृतावस्थेचा उदय करण्याचा प्रयत्न करते आणि वास्तवामध्ये चिकित्सक हस्तक्षेपास प्रोत्साहन देते.

ह्या आराखड्याअंतर्गत विद्यार्थी समस्या विचारार्थ मांडतात आणि नंतर त्या समस्या का अस्तित्वात आहेत ह्याचा शोध घेतात. (उदा. विद्यार्थी विचारु शकतातः युनायटेड स्टेटस् मध्ये गरीबी का आहे? फ्रेअरेचा विश्वास आहे की समस्या विचारार्थ मांडणे शिक्षण विद्यार्थ्यांना चिकित्सक विचारवंतच बनवणार नाही तर जग सतत बदलत आहे हे ही दृश्यमान करील.

"समस्या विचारार्थ मांडणे शिक्षणामध्ये समस्येकडे चिकित्सक दृष्टीने पहाण्याची शक्ती लोकांमध्ये विकसित होईल. ही प्रक्रिया यशस्वीरित्या पार पाडण्यासाठी लोकांनी त्यांचे स्वतःचे प्राबल्य गटाबद्दलचे अवबोध तपासून पाहिले पाहिजेत. फ्रेअरे म्हणतो की दडपणाखालील लोक स्वतःला कमी लेखतात किंवा स्वतःमध्ये काही कमी आहे असे समजतात. प्रबळ गटांचे वर्तन व प्रथा परिपूर्ण व अचूक आहे असे मानण्याची लोकांना सवय झालेली असते असे फ्रेअरे सुचवितो. आपणही संपूर्ण व अचूक बनण्यासाठी ते प्रबळ गटांच्या प्रथांचे अनुकरण करतात. ह्याचा विरोध करायचा म्हणजे अध्ययनार्थीला प्रबळ संस्कृतीच्या प्रथांपासून असहमत होण्याच्या प्रक्रियमध्ये गुंतविणे आणि स्वतःच्या तर्कबुध्दि अनुसार नवीन जीवनाची, नवीन अस्तित्वाची कल्पना करणेस सहाय्य करणे."

१३.६ अध्ययन वर्तुळे

अध्ययन वर्तुळ म्हणजे अश्रेणीबध्द 'वर्ग' प्रतिमान, जेथे त्यांच्या जीवनात महत्त्वपूर्ण असणाऱ्या उत्पादक विषयांवर सहभागी व्यक्ती चर्चा करतात. जेथे प्रत्येकाला समान अधिकार आहे अशा लोकतांत्रिक वातावरणाची निर्मिती यामध्ये अंतर्भुत आहे. अशी परिस्थिती हेतू पुरस्सर निर्माण करावी लागते कारण ती नेहमीच नैसर्गिक रित्या निर्माण होत नाही. ह्याचा अर्थ सांस्कृतिक, लिंग व दर्जा संबंधी प्राबल्य संबंध आणि स्तरीकरणास आव्हान देणे.

हा 'चिकित्सक व मुक्तीदायी सवांद' ज्याला 'संस्कृती वर्तुळे' असेही म्हणतात, फ्रेअरेच्या अध्यापनशास्त्राच्या केंद्रस्थ आहे. ह्या वर्तुळामध्ये जवळपास १२ ते २५ विद्यार्थी आणि काही शिक्षक, सर्व संवादामध्ये भाग घेतात. ह्या नागरी शिक्षणामध्ये लोकांमध्ये / विद्यार्थ्यामध्ये मिसळून संवादामध्ये सहभाग घेण्याची 'शिक्षकांची' भूमिका असते. 'क्रांतीकारी नेतृत्वासाठी अचूक पध्दती म्हणजे' मुक्ततेचा प्रचार नव्हे. तसेच फक्त नेतृत्व दडपलेल्या लोकांमध्ये स्वातंत्र्याची भावना व विश्वास रुजवू शकत नाही. योग्य पध्दती आहे 'संवाद.'

उत्पादक विषय आणि सांकेतिकीकरण

फ्रेअरे अशिक्षित प्रौढ शेतकऱ्यांबरोबर कार्य करीत असल्याने, त्याचा आग्रह असे की अध्ययन वर्तुळामध्ये बोलण्याचे व समजून घेण्याचे मार्ग ह्या शेतकऱ्यांप्रमाणे असावेत. ह्या वर्तुळामध्ये अध्ययनार्थी त्यांच्या समस्या ओळखून त्यांची गट संवादाद्वारे उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करतात. फ्रेअरे ज्याला 'सांकेतिकीकरण' म्हणतो, जे अध्ययनार्थीच्या दैनंदिन परिस्थितीचे प्रतिनिधित्व करीत, त्यावर संवाद केंद्रित असे. त्यांच्या रुचिनुसार सहभागी व्यक्ती उत्पादक विषयांचा शोध घेत. उत्पादक विषय म्हणजे एखाद्या सांस्कृतिक किंवा राजकीय विषय जो सहभागीसाठी अत्यंत चिंतेचा किंवा महत्त्वाचा असेल व ज्यातून चर्चेची निर्मिती होईल. ह्या उत्पादक विषयांची नंतर सांकेतिकीकरणाच्या स्वरुपात मांडणी होई (शब्द किंवा शब्दसमूह किंवा दृक् प्रतिनिधित्व – चित्त किंवा छायाचित्र). त्यानंतर सहभागी त्यांच्या कल्पनांचे चिकित्सक शोध घेत, त्यांचा वस्तुनिष्ठपणे विचार करीत. समाजामध्ये हस्तक्षेप करुन बदल घडवून आणण्यास त्यामुळे शक्य होत असे.

फ्रेअरे सुरुवातीला साक्षरता अध्ययनाशी संबंधीत राहिला. सांकेतिकीकरणामुळे चालना मिळालेले शब्द, शब्दसमूह, चर्चा अध्ययनार्थी कौशल्यांचा विकास करण्यासाठी वापरत.

अर्थपूर्ण चर्चेतून निर्मित सांकेतिकीकरणातून साक्षरता अध्ययन पध्दती खूपच यशस्वी झाली. तरीही फ्रेअरे आग्रह धरतो की ही प्रक्रिया निव्वळ यांत्रिकपणे वापरु नये तर अध्ययनार्थीची जागृतावस्था सर्जनशीलरित्या जागृत करावी. सांकेतिकीकरण म्हणजे एखादा शब्द, कविता, चित्र वा छायाचित्र असेल. सांकेतिकीकरणामुळे दैनंदिन परिस्थितीच्या अमूर्ततेचे प्रतिनिधित्व होते. उदा. ऊसाच्या शेतामध्ये काम करणाऱ्या कामगारांचे छायाचित्र कामगारांना त्यांच्या कामाचे वास्तव व कामाची परिस्थिती यांवर भाष्य करण्यास संधी देते. अधिक अमूर्त स्थितीतून सहभागी व्यक्तीच्या विशिष्ट परिस्थितीचे आकलन होण्यासाठी संवाद त्या दिशेने वळविता येतो. शिक्षक व अध्ययनार्थी दोघेही शेतकऱ्यांनी ओळखलेल्या समस्यांचे आकलन

होण्यासाठी एकत्र काम करीत, फ्रेअरे ह्या प्रक्रियेला 'संकेताचे रुपांतरण' असे संबोधतो आणि समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी कृत्य सुचवित. ह्या वर्तुळांना चार मूलभूत अंगे आहेत – १) समस्या विचारार्थ मांडणे २) चिकित्सक संवाद ३) समस्येची उकल विचारार्थ मांडणे ४) कृत्याची योजना.

प्रमुख ध्येय समस्या निराकरण असले तरी, त्यांच्या वैयक्तिक व समूह जीवनातील दडपशाही दूर करण्यासाठी जागृती करणे हे देखिल उद्दिष्ट असे.

१३.७ अध्यापन साहित्य

अध्ययनार्थीच्या मतांचा किंवा ज्ञानाबद्दल कोणताही विचार न करता किंवा त्यांना गृहीत धरुन चालणारा अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम किंवा पाठ्यपुस्तक साधने म्हणून बँकींग शिक्षण प्रतिमान वापरु शकते. फ्रेअरे ह्या पूर्वनिर्धारित योजनांना किंवा पाठ्यपुस्तकांना 'प्राथमिक पुस्तक' असे संबोधतो. पावलो फ्रेअरेला परंपरागत प्राथमिक पुस्तके निरुपयोगी वाटतात. 'इवाने द्राक्ष पाहिले' ह्या विधानाची पुनरावृत्ती व्यक्तीला कशी लाभदायक आहे? ह्या विधानाचा वास्तवाशी अजिबात संबंध नाही. फ्रेअरे म्हणतो, जर विद्यार्थी वस्तुशी विशिष्ट संबंध प्रस्थापित करु शकला नाही तर अध्ययन घडणार नाही.

ह्याचा परिणाम म्हणजे, क्रांतीकारी समाज बांधणीसाठी १९५० मध्ये फ्रेअरेने सांस्कृतिक प्राथमिक पुस्तके लिहिली. प्राथमिक पुस्तके लिहिण्याचा त्याचा मूळ हेतू होता रुपांतर करण्यासाठी मूर्त वास्तव प्रस्तुत करणे. आशय आहे तसा स्वीकारण्यापेक्षा त्यावर हळू हळू नियंत्रण मिळविण्यास विद्यार्थ्याला संधी मिळेल अशा तऱ्हेने कार्यक्रमाचा आशय प्रस्तुत झाला पाहिजे. अध्यापन साहित्य प्रांतीय किंवा कधी कधी स्थानिक पातळीवर लिहिले जावे. वाचनासाठी अध्यापन साहित्याचे सार्वत्रिकीकरण ही शास्त्रीयदृष्ट्या हास्यास्पद व राजकीय अधिकारवृत्ती आहे. (गोडोट्टी, १९९४).

फ्रेअरिअन सांस्कृतिक वर्तुळे पोलडंवरुन आयात केलेल्या स्लाइड प्रक्षेपकांचा उपयोग करीत असत. ते फ्रेअरेच्या साक्षरता अध्ययन प्रशिक्षणाचे केंद्रीयआकर्षण होते कारण त्यांच्यामुळे अध्ययन वातावरण निर्माण होत असे आणि चिंतनांचा टप्पा विस्तृत करीत असे. (सेयर्स आणि ब्राऊन, १९९३, PP ३२-३३). स्लाईड्स साठीं फ्रेअरेने प्रसिध्द चित्रकार फ्रॉन्सिस्को ब्रेनान्डला नेमले. तो सांकेतिक चित्रे बनवीत असे ज्यामध्ये गरीब शेतकऱ्यांना आकृत्यांद्वारे त्यांच्या जीवनाची वास्तवता पहाण्यास सहाय्य केले जाई. सांस्कृतिक निर्माण क्षमता मध्ये १० परिस्थितीची रचना केलेली होती ज्यांचा हेतू शेतकऱ्यांचे जीवन कसे सांस्कृतिक आहे व नैसर्गिक नाही त्यामुळे ते मनुष्य आहेत जनावरे नाही हे उघड करण्याचा प्रयत्न केला. फ्रेअरेच्या फिल्म स्लाइड्स शेतकऱ्यांच्या घरांच्या भिंतीवर प्रदर्शित केलेल्या होत्या, त्यांचे विश्लेषण करुन संवाद घडत ज्यांतून अनेक चित्रात्मक घटकांचे विश्लेषण होई. चित्रांतून पूर्व आधूनिक व आधूनिक तंत्रज्ञानाची मालिका व सांस्कृतिक कलावस्तू दर्शविलेल्या असत.

फ्रेअरेच्या स्लाइड्स शेतकऱ्यांच्या घरांच्या भिंतीवर प्रदर्शित केलेल्या असत, त्यांतून घडणाऱ्या संवादामध्ये मानवाच्या आंतरिक उत्पादनक्षमतेबद्दल व संप्रेषण क्षमतांबद्दल तसेच आधुनिक तत्रंज्ञान वापरण्याच्या शक्यतांबद्दल चिकित्सक विश्लेषण होई.

१३.८ संवाद

पावलो फ्रेअरेचा केंद्रीय विषय आहे संवाद. संवाद हा मानवी प्रवृत्तीचा भाग आहे. शोधासाठी आपल्याला एकमेकांची गरज आहे आणि शोध ही सामाजिक प्रक्रिया आहे व चर्चा त्यातील सिमेंट. त्याला वाटे संवादाचा क्षण म्हणजे परिवर्तनाचा क्षण. लोकांचा संवाद लंबरुप असतो हे फ्रेअरने पाहिले. त्याने त्यास 'बँकींग अध्यापनशास्त्र' असे नाव दिले. शिक्षक ज्ञान जमा करीत असताना अध्ययन करणाऱ्या व्यक्तीस फक्त ऐकायचे असते. हा शिक्षणाचा कथनात्मक प्रकार ज्ञानी व अज्ञानी यांमध्ये विभाजन करतो. प्रेम, आदर आणि सहिष्णूता यांवर आधारित क्षितिज समांतर संबंध म्हणजे संवाद. म्हणजे बँकींग शिक्षण आणि समस्यात्मक शिक्षण ह्या दोन विरुध्द पध्दती आहेत. फ्रेअरे म्हणतो, "खरा संवाद अस्तित्वात येऊच शकत नाही जोपर्यंत संवादक चिकित्सक विचार करीत नाही ...... असा विचार ज्यांत वास्तव एक प्रक्रिया आहे, एक परिवर्तन आहे, स्थिर कृती नाही." (Ibid, 92)

फ्रेअरेसाठी खरा संवाद म्हणजे नागरी शिक्षण. जर नागरी शिक्षणामध्ये त्याचा समावेश नसेल तर दडपलेल्यांसाठी भविष्यात फारच थोडी आशा असेल, फक्त वर्तमानाची अखंडता. "अस्सल, खरे शिक्षण 'अ' ने 'ब' साठी किंवा 'अ' ने 'ब' बद्दल नसून 'अ' ने 'ब' बरोबर असते..."

अशा शिक्षणासाठी विद्यार्थ्यांचे अनुभव आवश्यक असतात, मग त्यांचे वय व परिस्थिती कोणतीही असो.

"तर्कयुक्त हालचाल जी कृत्याकडून चिंतनाकडे व चिंतनाकडून कृत्याकडे जाते ज्यांत नवीन कृत्य असते, ही ज्ञानाची कृती असते." (फ्रेअरे १९७२).

"जर लिहिणे व वाचणे शिकणे म्हणजे ज्ञानाचा भाग असेल तर प्रारभांपासूनच अध्ययनार्थीस सर्जनशील कर्त्याची भूमिका स्वीकारावी लागेल. दिलेली मुळाक्षरे, शब्द किंवा शब्दसमूह पाठ करुन त्यांची पुनरावृत्ती करणे म्हणजे शिक्षण नव्हे तर वाचन व लिहिणे प्रक्रियेवर चिकित्सक चिंतन करणे व भाषेच्या प्रचंड महत्त्वावर चिंतन करणे." (फ्रेअरे १९८५). स्वतःस दडपणापासून मुक्त करण्यासाठी ही शक्ती वापरणे. दडपण झुगारुन देण्यासाठी हे अध्यापनशास्त्र, फ्रेअरे म्हणतो, "लोकांबरोबर घट्ट बसविले पाहिजे, लोकांसाठी नाही." (१९७०, ८८) ते बालक असो की प्रौढ. फ्रेअरेचे बहुतेक कार्य दक्षिण अमेरिकेतील प्रौढ शेतकऱ्यासह होते पण त्याची उपयुक्तता शाळा व शालेय वयाच्या बालकांसाठीही आहे. हे अध्यापन शास्त्र सर्वांसाठी आहे, फ्रेअरे दडपलेले व दडपणारे दोहोंचा समावेश करतो.

काही प्रथा व नीतीतत्वांवर प्रश्न उठवतानाच त्यांच्या संस्कृतीचे मूल्य राष्ट्राच्या युवकांनी जाणावे मग ते विद्यार्थी असो वा प्रौढ शेतकरी असे फ्रेअरेला वाटे. फ्रेअरेने त्यास 'शब्द

वाचणे' असे संबोधले – साक्षरतेचा अंतकरण्यातील आणि 'जग वाचणे' – विशेषतः मर्यादित लोकांच्या जीवनातील संधींवर प्रभाव करणाऱ्या सामाजिक व राजकीय परिस्थितींचे विश्लेषण करण्याची क्षमता. फ्रेअरेसाठी फक्त प्रश्न पुरेसे नाही लोकांनी कृत्य करणेही आवश्यक आहे.

मुक्तता, म्हणजे 'Praxis'. पण त्यात फक्त कृत्य असू शकत नाही, ज्यास फ्रेअरे 'कृतीवाद' संबोधतो. कृत्य गंभीर चिंतनासह सांगड घालून असावे (Ibid, 79,65). जे सर्व एकाच जाणीवेच्या व कृत्याच्या स्थानावर असतात त्यांच्यामध्ये संवाद घडताना चिंतन किंवा चिंतनात्मक सहभाग घडून येतो.

म्हणून दडपणातील लोक जुलुमावर मात करण्यासाठी त्यांचे स्वतःचे अनुभव उपयोगात आणतात. स्वतःची दडपणातील स्थिती स्पष्ट करण्यासाठी ते कोणावरच, शिक्षकावर देखिल अवलंबून रहात नाही. "संवादामुळे विद्यार्थ्यांचा शिक्षक आणि शिक्षकाचे विद्यार्थी असे अस्तित्व संपुष्टात येते आणि नवीन संज्ञेचा उदय होतो, शिक्षक – विद्यार्थी विद्यार्थी-शिक्षकांबरोबर." भूमिकांचा परस्पर संबंध म्हणजे जसे शिक्षक विद्यार्थ्यांना शिकवितात तसे विद्यार्थी शिक्षकांना शिकवितात. संवाद प्रत्येकाला शिकविण्यास व एकत्र निर्मिती करण्यास प्रोत्साहित करतो.

तुमची प्रगती तपासा –

पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहाः -

१. बँकींग शिक्षण म्हणजे काय ?

२. टिपा लिहाः -
   - अ) अध्ययन वर्तुळे
   - ब) संवाद
   - क) समस्या विचारार्थ मांडणे प्रतिमान
   - ड) सांकेतिकिकरण

३. कारणे लिहाः -
   - अ) जुलूम सुरु ठेवण्यामध्ये शैक्षणिक प्रणालीने केंद्रीय भूमिका निभावली असे फ्रेअरेला वाटते.
   - ब) बँकींग शिक्षण आराखड्यामध्ये चिकित्सक विचार शक्य नाही.
   - क) पावलो फ्रेअरेस परंपरागत प्राथमिक पुस्तकांचा उपयोग वाटला नाही.
   - ड) क्षितीज समांतर व लंबरुप संवादात फरक आहे.
   - इ) फ्रेअरेच्या सांस्कृतिक वर्तुळांमध्ये स्लाइड प्रक्षेपक वापरला जाई.

१३.९ राष्ट्रीय साक्षरता कार्यक्रमाचे नेतृत्व

१९६२ मध्ये, रेसिफेच्या महापौरांनी फ्रेअरेला शहरातील प्रौढ साक्षरता कार्यक्रमाचा प्रमुख नेमले. त्याच्या पहिल्या प्रयोगामध्ये फ्रेअरेने ४५ दिवसांमध्ये ३०० प्रौढांना लिहायला व वाचायला शिकविले. हा कार्यक्रम इतका यशस्वी झाला की पुढच्याच वर्षी ब्राझीलच्या अध्यक्षांनी फ्रेअरेला राष्ट्रीय साक्षरता कार्यक्रमांचे नेतृत्व बहाल केले. १९६४ मध्ये दोन दशलक्ष प्रवेशांसह हा कार्यक्रम देखिल यशाच्या वाटेवर होता. परंतु ब्राझीलच्या संविधाना नुसार अशिक्षितांना मतदानाचा अधिकार नव्हता. ओ ग्लोब ह्या प्रभावी परंपरावादी वृत्तपत्राने फ्रेअरेच्या साक्षरता पध्दती लोकांमध्ये असंतोष निर्माण करीत आहेत, त्यांना समाज परिवर्तनास व विध्वंसास प्रोत्साहन देत आहेत असे जाहीर केले. १९६४ मध्ये, लष्कराने सरकारचा पाडाव केला आणि फ्रेअरेला ७० दिवस कैद झाली, व पुढे पाच वर्षे बोलिविया व चिलीमध्ये हद्दपारी झाली.

पावलो आणि त्याच्या शिक्षकांच्या गटास दुहेरी काम होतेः प्रौढांसाठी प्रभावी साक्षरता पध्दती विकसित करणे आणि ब्राझीलियन कामगारांची जागृतावस्था वृध्दिंगत करणे. त्यांच्या लक्षात आले की कामगार प्रारब्धवादी होते, समाजातील त्यांच्या परिस्थितीप्रति उदासीन होते व समजत की ही परिस्थिती बदलणे अशक्य आहे.

चिलीमध्ये राजकीय हद्दपारी दरम्यान १९६९ मध्ये पावलो फ्रेअरेने 'दडपलेल्यांचे अध्यापनशास्त्र' ह्या पुस्तकात त्याच्या पध्दतीबद्दल लिहिले. ह्या व इतर पुस्तकांमध्ये, फ्रेअरेने त्याच्या पध्दतीचा सिध्दांत लोकप्रिय शिक्षक म्हणून मांडला. कार्याचे तत्वज्ञान संकल्पना, सर्वसाधारण निदर्शक ह्या बद्दल ह्या पुस्तकांत लिहिले आहे, वर्गातील पध्दती, प्रकरणे, उपक्रम याबद्दल नाही. कारण प्रत्येक अध्ययनार्थीच्या गटाबरोबरचा प्रात्यक्षिक अनुभव वेगळा असतो.

पावलो फ्रेअरेची पध्दती कार्यवाहीत आणण्यासाठी आयती तयार सूत्रे नसल्यामुळे अनेक शिक्षकांसाठी ती मोठी अडचण ठरते. फक्त शिक्षक ज्ञानदाता, ज्ञानाचा प्रवाह आणि विद्यार्थी ज्ञान ग्रहण करणारा ह्या शैक्षणिक प्रक्रियांच्या परंपरागत प्रक्रियांतून त्यांनी स्वतःला मुक्त करावयास हवे, आणि हे शिकण्याचा एकच मार्ग म्हणजे सराव.

शिक्षकांनी फ्रेअरेच्या पध्दतींचा उपयोग केला तरच त्यावर प्रभुत्व मिळविता येईल. सिध्दांत व आचरण वेगळे करता येत नाहीः सिध्दांत हा सरावाचाच क्षण आहे; आचरणातूनच सिध्दांत जन्म घेतो, चालरीत बदलणे व पुनःमांडणी करणे सिध्दांत करतो.

सिध्दांत

कृत्य + चिंतन = Praxis

शिक्षणाची संकल्पना - ज्ञान निर्मिती प्रक्रियेची संकल्पना

ह्या पध्दतीचा सर्वांत महत्त्वाचा नियम आहेः -

अध्ययन प्रक्रियेमध्ये अध्ययनार्थी कर्ता आहे आणि एखादी वस्तू किंवा कर्म नाही – कारण त्यांना त्यांच्या प्रारब्धाचे कर्ता असणे आवश्यक आहे.

अध्ययन प्रक्रियेमध्ये शिक्षक आणि अध्ययनार्थी समान सहभागी असतात. शिक्षक आणि अध्ययनार्थी ह्यातील सततच्या संवादाद्वारे ही प्रक्रिया विकसित होते.

१३.१० पावलो फ्रेअरेची पध्दती :

- सहभागी व्यक्तीं जगत असलेली परिस्थिती पहाणे.
- ह्या परिस्थितीचे विश्लेषण करणे, मूळ कारणांचे विश्लेषण (सामाजिक – आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक इत्यादी)
- सामाजिक न्यायाचे नियम पाळून ही परिस्थिती बदलण्यासाठी कृती करणे.

पावलो फ्रेअरेची सविस्तर पध्दती: -

"समस्याकरण"

समस्या शोधन (उत्पादक विषय)

- सहभागी व्यक्तींचे संशोधन – सहभागीबद्दल, त्यांच्या कामाबद्दल व जीवनाबद्दल परिचय
- त्यांना प्रभावित करणाऱ्या मुद्द्याविषयी तथ्ये व पाश्र्वभूमी मिळविणे.
- ज्या जगात आपण एकत्र राहतो त्याची समज / वाचन.

संकेत तयार करणे (सांकेतिकीकरण)

- उत्पादक विषय पकडण्यासाठी प्रातिनिधिक साहित्य निर्मिती (चित्र, विडिओ, छायाचित्र, कठपुतळीबाहुल्यांचा खेळ, ध्वनिमुद्रण इ.)
- बहुतेक किंवा सर्व उत्पादक विषयांचा समावेश असलेले नाटयप्रयोग निर्मिती
- तुमच्या कल्पना काय आहेत ?

तीन पायऱ्यांची उद्गामी विचार प्रक्रिया : -

अ) सहभागी व्यक्ती जशी अनुभवतात तशी परिस्थिती पहाणे

- संकेतामध्ये दर्शविलेल्या परिस्थितीचे वर्णन करा.
- त्या परिस्थितीतील समस्यांची व्याख्या करा.
- सहभागी व्यक्ती व समस्या यांमध्ये सांगड घाला.

ब) परिस्थितीचे विश्लेषण (समस्या वृक्ष)

- असे का घडले ?
- हे कशाप्रकारे चिरस्थायी होईल ?
- ह्या समस्येची मूळ कारणे व तात्काळ परिणाम काय आहेत ?
  (सामाजिक – आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक)

क) परिस्थिती बदलण्यासाठी कृती करणे

- नजिकच्या काळातील कृती (पुढील ३ दिवस, ३ महिनेः समस्या वृक्षाच्या एखाद्या पर्णास प्रभावित करणारी)
- दूरगामी कृती (पुढील ३ महिने, ३ वर्षेः समस्या वृक्षाच्या एखाद्या स्त्रोतमूळास प्रभावित करणारी)

ह्या पध्दतीच्या तीन मूलभूत पायऱ्या आहेतः
पहाणे, विश्लेषण करणे, कृती करणे.

सहभागी व्यक्तींच्या परिस्थितीतील बदलांच्या अनुभवांचा आढावा घेऊन ह्यांची पुनरावृत्ती केली जाते.

१३.११ समारोपः

पावलो फ्रेअरेस बऱ्याचदा मानवतावादी म्हणून संबोधले जाते. मूर्त संदर्भातच शिक्षणाची उकल सापडते असा विश्वास असलेला तो एक लढाऊ शिक्षक होता. विद्यार्थ्यांना विचारायला हवे की त्यांना काय शिकायचे आहे. सहकार्य, युती, ऐक्य व सांस्कृतिक संश्लेषण असणे आवश्यक आहे. शिक्षकाने विद्यार्थ्यात अवाजवी हस्तक्षेप करु नये व त्यास त्याच्या नशीबावरही सोडू नये. त्याने विद्यार्थ्यांना काम व अभ्यास देऊन मार्गदर्शन करावे, विद्यार्थ्यांना आज्ञा देऊ नये. तो विश्वास ठेवता की मुक्तीदायी शिक्षक विद्यार्थ्यांना विचार करण्यास प्रवृत्त करतो. त्यामुळे विद्यार्थ्यांना त्यांचे जग बदलण्याची संधी मिळते व ते चांगले मानव बनतात. माहिती संकीर्ण असली तरीही संप्रेषण सहज सुलभ असावे. सुलभीकरणामुळे विद्यार्थ्यांना समजणे सुसाध्य होते.

१३.१२ प्रश्नावलीः

पुढील प्रश्नांची उत्तरे लिहा –

१. फ्रेअरेच्या पध्दतीचे वर्णन करा.

२. फ्रेअरेच्या शिक्षक गटास दुहेरी काम का असे ?

३. लोकप्रिय शिक्षक म्हणजे काय ?

४. फ्रेअरेच्या शिक्षणाच्या तत्वज्ञानाचे चिकित्सक मूल्यमापन करा.

❖❖❖❖

१४

शिक्षणात काही प्रवाह आणि नाविन्य
उच्च शिक्षणात स्वायत्ता
अर्थ आणि हेतू

प्रकरणाची रचना :

१४.० उद्दिष्ट्ये

१४.१ प्रस्तावना

१४.२ स्वायत्ताची व्याख्या आणि अर्थ

१४.३ संस्थानिहाय स्वायत्ता चे हेतू आणि गृहीते

१४.४ संस्थानिक स्वायत्ता मागील कारणे

१४.७ प्रश्नावली

१४.० उद्दिष्ट्ये:-

या घटकात उच्च शिक्षणात स्वायत्तेच्या संकल्पनेबाबत चर्चा केलेली आहे. हे घटक वाचल्यावर तुम्ही स्वायत्ताची व्याख्या देऊ शकाल.

- भारतात अद्यावत शिक्षण प्रणालीत स्वायतेची का गरज आहे त्याचे समर्थन करु शकाल.
- वैयक्तिक संस्थाच्या स्वायतेची फलितार्थांचे स्पष्टीकरण देऊ शकाल.
- स्वायत्ता संस्थामध्ये शिक्षणात गुणवत्ताचे फायदे व आव्हानांचे वर्णन कराल.

१४.१ प्रस्तावना :

देशात बौद्धिक वातावरण निर्माण करण्यासाठी व समाजातील विविध संकल्पना व धोरणे यांची चिकित्सक तपासणी, मूल्यमापन व उत्क्रांती करण्यासाठी उच्च शिक्षणात स्वायत्तेची गरज आहे.

स्वायत्तेची पुढीलप्रमाणे अंगे आहेत १) विद्यार्थ्याची निवड २) शिक्षकांची नेमणूक व त्यांना द्यावयाची बढती ३) अभ्यासक्रमाचे निर्धारण व संशोधनाची क्षेत्रे व समस्या ठरविण्याचे स्वातंत्र्य.

या स्वायत्ते शिवाय विद्यापीठांना परिणामकारक अध्यापन, संशोधन व समाजाची सेवा करता येणार नाही. हा विचार मूलभूत राजकारणापासून दूर राहून निर्भय रितीने सत्याचा शोध घेण्यासाठी या स्वातंत्र्याची गरज आहे.

स्वायत्तेचे स्तर :-

उच्च शिक्षणातील स्वायत्तेची पुढील अंगे आहेत.

अ) विद्यापीठातील अंतर्गत स्वायत्ता :- विद्यापीठांतील विविध विभाग, महाविद्यालये, शिक्षक व विद्यार्थी यांना स्वायत्ता.

ब) संपूर्ण विद्यापीठास इतर विद्यापीठे, विद्यापीठ अनुदान मंडळाच्या संदर्भात व असोसिएशन ऑफ युनिव्हसिटीज यांच्या संदर्भात स्वायत्ता.

क) विद्यापीठ अनुदान मंडळ व अन्य विद्यापीठे पद्धतीतील घटकांना राज्य व केंद्र सरकारच्या संदर्भात स्वायत्ता.

स्वःशासन :-

हा संदर्भ दोन्ही वैयक्तिक माणूस आणि गट किंवा संस्थेला संबोधित करतो. कॅन्टच्या मते, स्वायत्ता व्यक्ति मुळात असा व्यक्ति समजला जातो, ज्याची कृती स्वतःच्या रचलेल्या दिशे प्रमाणे असते हे तर्कनिष्ठ मानव कृतींचे पूर्वकांक्षित आहे.

एक स्वायत्ता संस्था आपली कार्ये स्वतः नियंत्रित करु शकते. गटाचे स्वःशासन आणि वैयक्तिक स्वायत्ता यामध्ये त्यांचे संबंध बिकट होण्याचे कारण म्हणजे गटांचे सामुदायिक स्वःशासन आणि त्याच गटांच्या व्यक्ति मार्फत सामुदायिक स्वःदेखरेख यात फरक करण्याची गरज (रूसोच्या साहित्यात असे उदाहरण आहे). उच्च शिक्षणाची हमी देण्यासाठी आणि अध्ययन आणि अध्यापन प्रणालीत अधिक चांगल्या प्रकारे अभिनय प्राप्त करण्यासाठी या प्रणालीत समाविष्ट असलेले शिक्षक, विद्यार्थी आणि व्यवस्थापन यांच्या सहभागाला आणि निष्ठेला प्रोत्साहन देणे गरजेचे आहे.

१४.२ स्वायत्ताची व्याख्या आणि अर्थ :

मुख्यतः स्वायत्ता म्हणजे :-

स्वायत्ता म्हणजे आपोआप कार्याची कार्यावाही करण्याची जबाबदारी पार पाडण्याची लोकांजवळ स्वांतत्र्य पुरवणे.

असे अपेक्षित आहे की स्वायत्ता विकेंद्रीत व्यवस्थापनाच्या संस्कृतीने अधिक चांगला आधार व आकार मांडणीचा पुरवठा होतो. शैक्षणिक तसेच सहकारी व्यवस्थापन कार्यक्षमतेसाठी नियुक्त प्रधिकरणाची जबाबदारी स्वायत्ता यशस्वी होण्यासाठी गरजेची आहे.

स्वायत्ताचे वितरण आणि जबाबदारीच्या दृष्टीने जर योग्य वापर केला तर संस्थांच्या शैक्षणिक श्रष्ठता, नियात्मक आणि आर्थिक व्यवस्थापनावर अटळपणे उत्कृष्टतेवर परिणाम होणार. जर असा परिणामकारक बदल झाला नाही तर निर्धोकपणे निष्कर्ष काढता येईल की स्वायत्ताचे गैरवापर झालेला आहे.

शालेय स्वायत्ता शैक्षणिक घटक उदाहरणार्थ अभ्यासक्रम, अनुदेशन सामग्री, अध्यापन शास्त्र विद्यार्थी मूल्यमापनाची तंत्रे ह्या बाबींबाबत स्वातंत्र्य देते प्रशासकीय प्रशासक स्वायत्ता संस्थेला स्वतःच्या कार्याची व्यवस्था करण्यासाठी स्वतंत्रता देते. प्रशासकीय कार्याच्या व्यवस्थाबाबत स्वतंत्र म्हणजेच ज्या रीतीने संस्थेमध्ये काम करणाऱ्याला सक्तीचा विकास आणि प्रत्यक्ष संस्थेच्या विकासासाठी स्वातंत्रता, उत्तेजन आणि पुढाकारांसाठी प्रोत्साहन देत असते.

आर्थिक स्वायत्ता :-

संस्थांनी आपले आर्थि धोरण लक्षात ठेवून दूरदर्शी मार्गाने आपल्या स्वाद्यात असलेले आर्थिक स्त्रोतांचे वापर करण्यासाठी स्वातंत्र्य देते.

१४.३ संस्थेची स्वायत्ताचे हेतू ह्याबाबत गृहीतके :-

संस्थानिक स्वायत्ताचे आधार वादविदात आढळले आहे आणि या संस्था चांगल्या रीतीने आपले काम हाती घेऊ शकतात हीच अपेक्षा समाजाला अशा संस्थाकडून असते. समाज त्यांना सहाय्य तेव्हाच करतो. जेव्हा त्यांना निवड आणि कृती करण्याचे स्वातंत्र्य असते, ह्याचा अर्थ असे नव्हे की, यांना लोकांच्या हित आणि टीकापासून मुक्त रहावे लागते आणि असंसुद्धा नव्हे की त्यांनी ज्या ठरवलेल्या राजनीतींचे परीक्षण स्वतःचे किंवा इतरांशी होणे गरजेचे नाही.

स्वायत्ता संस्थांचे एक सर्वात महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणजे शिक्षकेत्तर आणि विद्यार्थ्याची निवड जरी वेतन श्रेणी आणि काही परिस्थितीमधील काम करण्याऱ्यांच्या अटी ह्या बाबीसाठी शासनाच्या मान्यतेची गरज लागते, तरी व्यक्तीच्या नेमणूक उच्च स्तरावर सुद्धा शेवटी फक्त संस्थेच्या मंडळाकडेच असते.

विद्यार्थ्याची संस्था, शासन यू. जी. सी. च्या सूचनेप्रमाणे ठरवते पण अर्जदारांच्या जागाना स्वीकारणे किंवा नाकारण हे प्रकरण पूर्णपणे संस्थेचे असते संस्थानिक स्वायत्ताचा दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे निश्चित स्वरुपाचे अभ्यासक्रम रचणे आणि विशिष्ट प्रमाणभूत ठरवणे.

विद्यार्थ्यांची निवड त्यांच्या शाळेतल्या पूर्व शैक्षणिक संपादणूकावर अवलंबून असेल आणि संस्थाचालक / मालक व व्यावसायिक संस्थाची गरजेप्रमाणे आणि पदवीदरांच्या अपेक्षावर काही शाखांमध्ये आर्थिक मर्यादासुद्धा असतील, काय शिकवायचे आणि किती चांगल्या रीतीने शिकवायचे ही जबाबदारी संस्थेजवळच असते.

नवीन अभ्यासक्रम पुरवून किंवा अस्तित्त्वात असलेल्यां मधून त्यांच्या स्वतःच्या संपर्कात असलेल्या जाळ्याद्वारे (शासकीय संस्था आणि अगर विश्वविद्यालयाच्या विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करुन) गुणकारक फेरबदल आणून संस्था समाजाच्या गरजाची प्रतिक्रिया दर्शविते.

१४.४ संस्थानिक स्वायत्ता मागील कारणे :

शैक्षणिक स्वातंत्र आणि विद्यापीठाचे स्वायत्ता या विषयांचे मागील थोड्या वर्षापूर्वी पासून पूर्नउद्‌भव असण्यामागे बरीच कारणे आहेत.

पहिल्यांदा विद्यार्थ्याच्या संख्येत सतत वाढ झालेली आहे.

दूसऱ्या विश्व युद्धाचा अंत झाल्यापासून उपसिद्धान्ताप्रमाणे, जास्त राष्ट्रांमध्ये जे काही त्याची राजकीय किंवा सामाजिक प्रणाली असेल उच्च शिक्षणाच्या संस्थाचा विस्फोट झालेला दिसून येतो. या दृश्यघटनेने बराच वेग संपदिलेला आहे.

पण आणखीत तीन दृश्य घटनेनी सुद्धा निश्चितपणे महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे.

१) हुकुमशाही किंवा सत्ताधारी शासनांचा रास, आणि सर्वात जास्त मुख्यतः पूर्वीचा सोवियट युनियन आणि युरोपचे साम्यवादी शासन.

२) अती वाढणारे आर्थिक जगाचे प्रभाव, अध्यापन किंवा संशोधन क्षेत्रात सुद्धा असणारे प्रभाव, विद्यापीठांना सोपविलेले जास्तीत जास्त मुख्यतः उपयोजित आणि मूळ संशोधन करार आणि बहुराष्ट्रीय आणि व्यावसायिक कंपनी मध्ये किंवा विद्यापीठांचे निर्माण.

३) आजच्या तंत्रज्ञानात, नवीन संप्रेषणाच्या साधनामुळे विकासात जास्तीत जास्त वेग जाणवला आहे. दुरशिक्षण किंवा वास्तविक विद्यापीठाच्या नियमामुळे ह्यांचे कार्य जास्तीत जास्त राष्ट्रामध्ये नव्हे तर सार्वत्रिक रुपाने विस्तारित होत आहे.

विद्यापीठाची संलग्नीकरण प्रणालीचे असणारे दोष याची कारणे अशा प्रकारे आहे.

या प्रणालीत वास्तविक अध्यापन अध्ययन प्रक्रिया संलग्नता असलेल्या महाविद्यालयातच होते पण त्यात कोणाला शिकवायचे, कोण शिकवेल, कोणते अध्ययन करायचे आणि मूल्यमापन कश्याप्रकारे करायचे ह्या बाबी संदर्भात निर्णय घेण्याचे अधिकार नसतात.

- महाविद्यालयांचे गौण चारित्र्य ज्यामुळे शिक्षणात निवेशक म्हणून सामाजिक बदल आणि प्रगती ह्या बाबीबद्दल कार्य होत नाही.
- शिक्षकांची ज्ञान निर्मिती मध्ये क्वचित भूमिका असते, संशोधन संदर्भात स्वीकारलेली कार्यांना अजिबात मान्यता नाही.
- विद्यार्थ्यांना मर्यादित पर्याय आहेत ज्यामध्ये व्यक्तीच्या नैसर्गिक कौशल्यांना आणि महत्त्वकाक्षांना जेमतेम पुरवठा आहे.

- राष्ट्राचा विकास घडवण्यासाठी पात्र मनोबलाची गरज असते पण शैक्षणिक प्रक्रियेमध्ये याचे स्थान क्वचितच दिसून येते.
- अभ्यासक्रम आणि पाठ्यक्रममध्ये बदल खूप कमी गतीने दिसून येतो. याचे कारण म्हणजे ह्या प्रक्रियेमध्ये समाविष्ट असलेले संख्येने लोकांना एकत्र येण्याची अडचण येते.
- या संप्रेषण क्रांतीच्या युगात संप्रेषण मार्गाचे वेग खूपच कमी आहे आणि सुटसुटीतसुद्धा नाही.

१४.५ प्रश्नावली :

१ स्वायत्ता म्हणजे काय? स्वायत्ता संस्थेच्या संपादनाची वृद्धिंगत कशाप्रकारे करते.

२ भारतात स्वायतासाठी सहकार्य करणारे विविध घटक कोणते?

३ स्वायत्ताचे संकल्पनेची चर्चा करा. संस्थेच्या स्वायत्ताची मान्यताचे गृहीतके स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

१५

शिक्षणात गुणवत्ता मूल्यांकन आणि वृद्धि

प्रकरणाची रचना :

१५.० उद्दिष्टचे
१५.१ प्रस्तावना
१५.२ गुणवत्ता संदर्भाची व्याख्या
१५.३ शिक्षणात गुणवत्तेचे उपागम
१५.४ शिक्षणात गुणवत्तेसंबंधी प्रमुख संदर्भ
१५.५ गुणवत्ता वृद्धिगंताची काही मार्ग
१५.६ बेन्चमार्किंग आंतरीय संस्थानिहाय ऑडिट
१५.७ गुणवत्तेत येणारे अडथळे
१५.८ प्रश्नावली

१५.० उद्दिष्टचे :-

हा घटक वाचल्यानंतर तुम्ही

- गुणवत्ताचे विविध यथादर्शनारुप आधारित गुणवत्तेची व्याख्या विकसित करु शकाल.
- शिक्षणात गुणवत्तेला अग्रेसर संपर्क बनविण्यासाठी विविध कारणांचे विश्लेषण करणार गुणवत्तेसंबंधी महत्त्वाची संकल्पना / विषयांचे फरक सांगाल.
- उच्च शिक्षणाचा दर्जा वाढविण्यासाठी भारतात घेतलेल्या विविध पुढाकारांचे समर्थन करणार.
- गुणवत्ता वृद्धीगतचे अर्थ स्पष्ट करु शकाल.
- विविध संस्थांनी आपली गुणवत्ताची वृद्धी करण्यासाठी घेतलेले पुढाकारांचे उदाहरण देऊ शकाल.
- तुम्ही तुमच्या संस्थेचा एक भाग म्हणून गुणवत्तेची वृद्धी आणि मूल्यांकनासाठी विविध मार्ग सुचवाल.

१५.१ प्रस्तावना :-

उच्च शिक्षणात भांडवल विषया बरोबर गुणवत्तेला प्रामुख्याने स्वरुप दिले गेले आहे.

गुणवत्तेची मांडणी संदिग्धतेपासून आता संधीयुक्त कार्यापद्धतीचा विषय समजला जातो.

शिवाय उच्च शिक्षणात कार्यपद्धतींचा राष्ट्रीय सीमेच्या पलीकडे मुख्य अनुरुप आहे आणि बाह्य चौकशीच्या प्राबल्य प्रतिमांची प्रवृत्ती आहे.

बहुतेक राष्ट्रांमध्ये उच्च शिक्षणात गुणवत्तेच्या उपागमांची सुरुवात ह्या गृहीतकांवर आधारलेली आहे की विविध कारणास उच्च शिक्षणात गुणवत्तेच्या निरीक्षणाची गरज आहे.

मूळात जगातले सर्व शासन उच्च शिक्षण जास्तीत जास्त प्रतिसाद देणारे असले पाहिजे. त्या मध्ये खालीलबाबी समाविष्ट आहेत.

- सामाजिक आणि आर्थिक गरजांसाठी उच्च शिक्षक जास्त समर्पक बनवणे.
- उच्च शिक्षणाचे विस्तृत पसरण.
- आंतरभागीय आणि संस्थामध्ये संख्या वाढवणे.
- पुरवठा आणि कार्यपद्धतीची तुलनीयता याची खात्री करणे.

काही मान्यतांची खात्री करण्यासाठी वस्व्यांविषयांकरिता गुणवत्ता एक तंत्र म्हणून वापरले जात आहे.

ऑडिट मूल्यांकन आणि मुख्यात्थार किंवा सर्वमान्य प्रक्रिया करण्यासाठी घेतलेल्या निर्णयानंतर त्यांच्या उत्पत्ती आणि धोरणांचा अभ्यास झाला पाहिजे.

म्हणून गुणवत्तेची उपागमे वर्चस्व गुणवत्ता निरीक्षण प्रक्रिया कशी स्थापन व्हावी यावर आधारित आहे.

१५.२ गुणवत्ता संदर्भाची व्याख्या :-

गुणवत्ता म्हणजे मूल्यांचे विशेष गुणधर्म जे वर्णन करण्यास अवघड आहेत आणि सहजपणे याचे मापन किंवा परिणाम ठरवले जात नाही.

वेबस्टरचे :-

शब्दकोशमध्ये समाविष्ट असलेल्या इतर गोष्टी बरोबर "उत्कृष्टतेचे स्तर" आणि "वस्तूचे श्रेष्ठत्त्व" असे याचे वर्णन आहे. वास्तवात ही एक सापेक्ष संकल्पना आहे. ज्याचा अर्थ विविध व्यक्ति विविध प्रकारे लावतात.

(सॅलीस १९९३ ग्रीन आणि हारवी १९९३, ग्रीन १९९४) म्हणून शिक्षणक्षेत्रात, गुणवत्तेचे ठेवताना संबोध करणे म्हणजेच विद्यार्थ्यांना केंद्रित ठेवताना मिळणाऱ्या सवलती, शिक्षकांची अध्यापन अध्ययन प्रक्रिया, व्यवस्थापन, पालक, प्राप्त श्रेणी आणि भावी नियोक्ता आणि उत्पादन स्वरुपाचे भावी नियोक्ताची गुणवत्ता होय.

गुणवत्ताचे पूर्णपणे विवरण केल्यास याचे अर्थ म्हणजेच कामांची गुणवत्ता, सेवेची गुणवत्ता, माहितीची गुणवत्ता, प्रक्रियेची गुणवत्ता, वर्गीकरणाची गुणवत्ता लोकांची गुणवत्ता त्याच्यात समाविष्ट असणारे कामगार, इंजिनियर्स, व्यवस्थापक, अंमलबजावणी करणारे अधिकारी, प्रणालीची गुणवत्ता इत्यादी. असे. आपले मूळ उपागम म्हणजेच प्रत्येक स्पष्टीकरणात गुणवत्तेचे नियंत्रण असते.

गुणवत्तेची तत्त्वे :-

- गुणवत्ता ग्राहकाच्या समाधानासाठी मार्गदर्शक ठरते.
- गुणवत्ता म्हणजे गरज पुरे करणे.
- गुणवत्ता प्रत्येक उत्पादनासाठी उपयोजित आहे.
- गुणवत्ता हे फायदेशीर गुंतवलेला व्यवसाय आहे.
- गुणवत्तेसाठी संघटनेची संस्कृती बदलणे आवश्यक असते.
- गुणवत्तेसाठी उच्च व्यवस्थापन नेतृत्त्वाची आवश्यकता असते.

१५.३ शिक्षणात गुणवत्तेचे उपागम :-

ग्रीन आणि हारवी (१९९३) यांनी उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात पाच विविध उपागमांची ओळख करुन दिली आहे. गुणवत्तेचा अवलोकन अशा प्रकारे होऊ शकते.

- उत्कृष्टतेच्या संदर्भात, सुसबद्धतेच्या संदर्भात
- हेतूची योग्यता
- रुपांतरणात्मक

नॉड्यू (१९९२) च्या मते :-

"संस्थामध्ये गुणवत्तेची आणि उत्कृष्टतेचा पाया विद्यार्थी अध्यापक वर्ग, प्रशासक किंवा आस्थापन व्यवस्थापक द्वारे निर्माण होते तसेच अगर विश्वविद्यालयांचे विद्यार्थी, हित गट, समाज, प्रसार माध्यम आणि शासकीय संघटना सुद्धा जास्त प्रकारच्या आकृती आणि आकारात समाविष्ट आहेत. गुणवत्तेची संकल्पना उद्योग क्षेत्रातून आली आहे. पूर्वी शिक्षण आणि उद्योग क्षेत्रातून आली आहे. पूर्वी शिक्षण आणि उद्योग स्वतंत्र कार्यक्षेत्र असे आणि त्याचे विभिन्न मूल्य आणि नीतीतत्त्व असत.

आता दोन्ही क्षेत्र जवळ, आलेले आहेत आणि एकमेकांचे विचार आणि रीती उसणे शिक्षण क्षेत्रात आता या उद्योग क्षेत्रातील बाबी आकर्षित झाले आहेत. ब्रिटीश स्टॅन्ड बी. एस. ५७५०, याचे आंतरराष्ट्रीय एका अर्थी आय. एस. ओ. १००० आणि भारतीय एकाअर्थी आय. एस. १४००.

गुणवत्ता या संज्ञेची व्याख्या अशी देता येईल "उत्पादनसेवेच्या वैशिष्ट्ये आणि लक्षणे याचे पूर्णत्व, ज्यामध्ये निवेदन किंवा सूचित केलेल्या गरजांना पूर्ण करण्याची क्षमता असणे". (ब्युरो ऑफ इंडियन स्टॅन्डर्डस १९८८)

१५.४ शिक्षणात गुणवत्तेसंबधित प्रमुख संदर्भ :-

शैक्षणिक प्रमाण :-

विद्यार्थ्यांना विद्या / शैक्षणिक पारितोषक (उदा. पदवी) मिळवण्याकरिता संपादणूक स्तराचे वर्णन म्हणजेच शैक्षणिक प्रमाण होय.

शैक्षणिक गुणवत्ता :-

शैक्षणिक गुणवत्ता विद्यार्थ्याना उपलब्ध केलेल्या अध्ययनांच्या संधी पारितोषिक साध्य करण्यासाठी कशा प्रकारे चांगल्या रीतीने मदत करते याचे वर्णन करते.

गुणवत्ता खात्री :-

गुणवत्ता खात्री मर्यादित पुनर्तपासणी प्रक्रियेच्या योजनांना विद्या प्रमाणांचे संरक्षण करुन विद्यार्थ्यांना अध्ययन संधी उपलब्ध करुन उत्तेजित करते.

अपेक्षित गुणवत्तेत नक्की काय अंगभूत समाविष्ट आहेत याचे विविध अर्थान्तरण आहेत. उदाहरणात संस्थाची योजना "हेतू आणि योग्य" असे असले पाहिजे मूलस्त्रोतांचे प्रभावी वापर झाले पाहिजे, स्टेक होल्डर (विद्यार्थी, पालक, संस्थाचालक, अध्यापक वर्ग, लोकसमुदाय) यांना पैश्याचे मूल्य देऊ दिले पाहिजे इ.

अधिकांश असे मान्य करतात की, गुणवत्तेत सुधारणा प्रोत्साहीत करणे महत्त्वाचे आहे. फक्त गुणवत्ता सांभाळण्याची / टिकवण्याची फक्त खात्री नाही. यामुळे गुणवत्तेची खात्रीवर जे जोर होता आता गुणवत्तेच्या वृद्धगतां यावर बदलला आहे.

गुणवत्ता वृद्धिगत :-

विद्यार्थ्यांच्या अध्ययनाचे अनुभव प्रभावी होण्यासाठी व सतत सुधारण आणण्यासाठी सारासार विचार टप्पे घेणे म्हणजेच गुणवत्ता वृद्धिगत होय.

आपली प्रगती तपासा

- सध्याच्या शिक्षण प्रणालीत गुणवत्ताच्या संकल्पनेची मांडणी कडेच्या बाजूपासून अतिशय महत्त्वाचा विषय या पर्यंतचे विविध घटक कोणते आहेत.
- गुणवत्तेच्या विविध संज्ञाचे विश्लेषण करा आणि गुणवत्ताचे विविध तत्त्व सोदाहरण स्पष्ट करा.

____

____

____

____

____

१५.४.१ गुणवत्तेच्या मूल्यांकन आणि वृद्धी मागे भारताचा पुढाकार :

अलिकडच्या काळात गुणवत्तेची गरज भारतीय उच्च शिक्षण प्रणालीत पूर्णपणेने जाणीव झाली आहे.

गुणवत्ता आणि उत्कृष्टता एका रात्रीत प्राप्त होत नाही. हा ध्येय साध्य करण्यासाठी नियोजित आणि केंद्रित श्रम आवश्यक आहेत. उच्च शिक्षणाची अनियोजित वाढ त्याचबरोबर मर्यादित मूळ स्त्रोते शिक्षणाच्या गुणवत्तेत परिणामकारक ठरते. म्हणून काळजी पूर्वक उत्कृष्टता त्यात सुलभता अणि समानता मिळवणे अनिवार्य आहे. यू. जी. सी. ने हे कठीण कार्य आपल्या हाती घेतले आहे आणि शिक्षणात गुणवत्ता नियंत्रणात आणण्यात यश मिळवले आहे. यासाठी यू. जी. सीने बरेच योजनांची सुरुवात केलेली आहे. ज्यामुळे शिक्षण प्रणालीत थोडा प्रभाव दिसून येतो म्हणजेचः

१) नाविन्य कार्यक्रम त्याच्यात समाविष्ट असलेले उद्‌भवणारे क्षेत्र
२) आंतरराष्ट्रीय सहयोग
३) विद्यापीठे आणि महाविद्यालयांच्या उत्कटतेच्या संभाव्यतेची ओळख

एखाद्या नियोजनाच्या काळात यू. जी. सी. ने महाविद्यायलयांना साहाय्य करण्याचे पुढाकार घेतले आहे आणि जी महाविद्यालयाची आता स्थापन झाली आहेत (नवव्या नियोजनात) लहान महाविद्यालय यंग कॉलेजेस च्या योजनेत ज्या महाविद्यालयांना ५० वर्षी आणि त्याच्यापेक्षा जास्त वर्ष झाली आहेत त्यांना सहाय्य करते, यू. जी. सी. इनफोनेटच्या पुढाकाराचे इंटरनेट संयोजिकता दूरवते.

महाविद्यालयांना संगणक पुरवणे इत्यादी योजना हाती घेतलेल्या आहेत. या वरच्या योजनांशिवाय, पाचव्या नियोजन प्रमाणे आयोग महाविद्यालयाची स्वायतः च्या योजनेला सुद्धा प्रोत्साहित केले आहे. ज्याकारणे अभ्यासक्रमाचे निर्धारण, अध्यापन आणि मूल्यमापन या

क्षेत्रांमध्ये नाविन्य आणता येईल, जरी सगळ्या महाविद्यालयांना सामान्य विकासात्मक मान्यता दिलेली असते. ज्या महाविद्यालयात स्वायतःचा दर्जा प्रदान केला आहे, अशा महाविद्यालयांना आपली उद्दिष्टे कार्यान्वित करण्यासाठी अधिक निधी दिला जातो.

नॅक (NAAC) राष्ट्रीय मूल्यांकन आणि विद्यापीठ अनुमती आयोग अधिकृत मान्यता परिषद ची स्थापना १९९४ ला यू. जी. सी. द्वारे झाली. महाविद्यालयांना आपली ताकद आणि दोष शोधण्यास प्रोत्साहन समवयस्क संघ समिती त्यांच्या भेटीद्वारे अवश्य सुधारणा करण्यास सुचवतात.

नवव्या नियोजनात आयोगाने एक योजना सुरु केली ज्याचे नाव विद्यापीठांचा उत्कृष्टतेचा संभाव्य ही योजना काही निवडक विद्यापीठासाठी त्यांच्या निवड केलेल्या क्षेत्रात विश्वास्तराचे प्रमाणापर्यंत पोहचवण्यासाठी प्रोत्साहित करते.

पाच विद्यापीठ निवडले आणि प्रत्येक विद्यापीठास ३० करोड विभागले.

दहाव्या नियोजनाच्या काळात चार विद्यापीठ वरच्या योजनेसाठी निवडली गेली. आयोग बारकाईने पाहून व विचारपूर्वक संवादी योजना या महाविद्यालयासाठी सुद्धा सुरु करणार आहे.

त्याचप्रमाणे दहाव्या नियोजन काळात यू. जी. सी. ने महाविद्यालयाच्या उत्कृष्टतेचा संभाव्यता ही नवीन योजना अशा महाविद्यालयाची ओळख करयासाठी केली जे चांगले कार्य करीत आहेत. अध्यापन आणि संशोधन क्षेत्रात उत्कृष्ट कार्य करण्याची संभाव्यता आहे अशा या महाविद्यालयात उत्कृष्टतेचे संभाव्यतेचे स्थान (CPE स्थान Polential) स्थान देण्यात यावे. यू. जी. सी. कडून जवळजवळ १६, १०० महाविद्यालय आर्थिक सहाय्य मिळवण्यासाठी पात्र ठरले आहेत. असे अपेक्षित होते की किमान १ टक्का महाविद्यालयांची (१६१) CPE महाविद्यालय म्हणून ओळख राहील.

या वरच्या योजनेप्रमाणे प्रत्येक CPE स्थान मिळवलेल्या महाविद्यालय ३५ लाख ते १०० लाख पर्यंत आर्थिक सहाय्य मिळवण्यासाठी पात्र ठरतात. त्याची संलग्नता, स्वायतः आणि अधिकृत मान्यता यावर अवलंबून असेल;

१) विद्यापीठ आणि महाविद्यालयाचे नेटवर्किंग
२) अध्यापक वर्ग सुधारणा कार्यक्रम
३) राष्ट्रीय पात्रता चाचणी (NET)
४) संशोधन मजबूत करण्यासाठी योजना
५) अभियांत्रिकी आणि तांत्रिक शिक्षणाच्या विकासाचे कार्यक्रम
६) व्यवस्थापन शिक्षणाच्या विकासाचे कार्यक्रम
७) संगणक शिक्षण आणि वरच्या श्रेणीसाठी किंवा संगणक सोयी वाढविण्यासाठी कार्यक्रम
८) अधिकृत मान्यता प्रणाली

१५.४.२ गुणवत्ता वृद्धीगंत :-

विद्यार्थ्यांमध्ये प्रभावी अध्ययनाचे अनुभवसाठी सतत सुधारणा आणण्यासाठी घेतलेले सारासारविचार टप्पे म्हणजेच गुणवत्ता वृद्धीगंत होय.

विद्यार्थ्याचे अध्ययनांच्या अनुभवाचे गाभाभूत विषय म्हणजेच अभ्यासक्रम - त्याची रचना, उद्दिष्ट्ये, हेतू अध्ययन, परिणाम आणि मूल्यांकनाचे प्रकार.

संस्थेचे शैक्षणिक पुरवठा आणि सुसंबधित प्रशिक्षण आणि शिक्षक वर्ग आणि विद्यार्थ्यासाठी विकासात्मक उपक्रम प्रभावी अध्ययनाच्या उत्तेजन आणि सहाय्याकरिता अध्यापन आणि अध्ययनाच्या प्रकार या बाबी समाविष्ट केले पाहिजे विद्यार्थी सहाय्य सेवेचा पुरवठा झाला पाहिजे, ग्रंथालय आणि आय. टी. च्या सोयी, गुणवत्ता वृद्धी, गताची वृद्धी आणि नियंत्रणामध्ये विद्यार्थ्याना समाविष्ट करण्यासाठी उपाय योजले पाहिजे.

उच्च शिक्षणात गुणवत्तेची वृद्धीगंत एक सारासारविचार करुन बदल करणारी प्रक्रिया आहे जी सुधारणा आणण्यासाठी केली जाते.

गुणवत्तेची वृद्धगंत समाविष्ट संकल्पना आणि सामुदायिक उद्योग आहे. यामध्ये उच्च शिक्षण संस्थाचा प्रत्येक शिकवणाऱ्यास सहाय्य आणि विद्यार्थ्याना मार्गदर्शन करणारा आणि व्यवस्थापन आणि प्रशासक समाविष्ट आहेत. यात महत्त्वाचे व्यूहरचनात्मक पूढाकार आणि प्रत्येक छोटी गोष्ट जी लोक ह्या गोष्टी सुधारण्यासाठी प्रयत्न करतात, सुद्धा समाविष्ट आहेत.

गुणवत्ता वृद्धीगंत हे मूळ गोष्टी सुधारण्यासाठी केलेले प्रयत्नच होय.

१५.५ गुणवत्त वृद्धीगंतांसाठी काही मार्ग :-

उच्च शिक्षणात बेंचमार्किंग :-

गुणवत्तेत सुधारणा आणण्यासाठी अत्युत्तम पद्धती स्वीकारल्या जात आहेत, वाढत्या स्पर्धांची तीव्रता, जबाबदारीची मागणी, सुलभ माहितीचे उच्च परिणाम यामुळे १९९१ साली उच्च शिक्षण संस्थांच्या पद्धतीमध्ये बराच सोसविणारा बदल जाणवला आहे.

उच्च शिक्षणात कार्यक्षमता आणि उत्पादनात प्रचंड आणि सोसविणारे बदल याची भूमिका घेण्यासाठी नवीन विचारप्रक्रिया किंवा रुपावली जी कार्यक्षमतेची बांधणी करेल आणि संस्थानिहाय संरचनेशी एकात्म होऊन सतत अध्ययनाची उत्सुकता निर्माण करेल ह्या प्रयत्नांच्या यशाच्या आणि प्रगतीच्या परिणाम किंवा बेंचमार्क करण्यासाठी साधन तयार केलेले आहेत. सुधारण्यासाठी व्यूहरचना आणि तंत्रे उदाहरणार्थ संपूर्ण गुणवत्ता नियंत्रण (TQM – Total Quality Management) सतत गुणवत्ता सुधारणा (CQI) आणि उद्योग प्रक्रिया पूर्नअभियांत्रिकी (BPR) ही साधने स्पर्धक राहण्यासाठी उपयोगी सहजपणे समजणारी आणि प्रभावी ठरली आहेत.

बेंचमार्किंग म्हणजे काय?

जरी तुलनीय माहितीचा वापर औद्योगिक क्षेत्रात कित्येक वर्षापूर्वी होत आहे यात उच्च शिक्षण सुद्धा समाविष्ट आहे.

वाढती स्पर्धा आणि वेगाने मार्केटमध्ये घट याचा परिणामामुळे बेंचमार्किंगची सुरुवात झेरॉक्स कार्पोरेशन १९८० मध्ये सुरुवात झाली बेंच मार्किंगची व्यूहरचना काल्पनिक आणि प्रात्यक्षताच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहे. याचे वापर प्रशासकीय प्रक्रिया सुधारण्यासाठी तसेच महाविद्यालयात आणि विद्यापीठात अनुदेशन प्रतिमानाचा वापर करण्यासाठी व इतर शाळांची चौकशी प्रक्रिया आणि प्रतिमा आणि त्यांची विविध तंत्र आणि उपागम स्वीकारुन सुधारणा आणण्यासाठी वापरता येते. (शॅफी ॲन्ड शर्र १९९२, क्लार्क १९९३)

जास्त संक्षिप्तपणे, बेंचमार्किंग ही सतत चालणारी पद्धतशीर प्रक्रिया आहे. यात एका संघटनेचे कार्य करण्याच्या प्रक्रियेचे परिणाम आणि तुलना दुसऱ्या संघटाशी त्यांच्या आंतरराष्ट्रीय उपक्रम, कार्यक्षमता किंवा कृतिना बाह्य केंद्र ठेवून केली जाते. (कॅम्पनर १९९३)

बेंचमार्किंगचे ध्येय मुख्य आस्थापना व्यवस्थापक नेमून पूर्ण प्रक्रियेचा प्रभावी असला आणि बाह्य परिमाणाच्या साहाय्याने गुणवत्ता आणि आंतरीय उपक्रमांचा विशिष्ट परिणाम काढून सुधारणा आणण्याची ओळख करुन देत असे.

बेंचमार्किंग हे मानवी अध्ययन प्रक्रियेसारखा आहे.

संस्थाना कशाप्रकारे सुधारणा करता येईल याची अध्यापन पद्धती म्हणून बेचमार्किंगचे वर्णन केले जाते.

बेंचमार्किंग खालील प्रश्नांचे उत्तरे मिळवायचे प्रयत्न करते.

- इतरांपेक्षा आपण कश्याप्रकारे चांगले का आहोत.
- आपल्याला कशाप्रकारे चांगले व्हायचे आहे.
- कोण अतित्कृष्ट करत आहे.
- ते कश्याप्रकारे करत आहेत,

आपण आपल्या संस्थेत कार्य कशाप्रकारे अनुरुप करू शकतो त्यांच्या तुलनात आपण अतित्कृष्टपेक्षा उत्कृष्ट कशाप्रकारे होऊ शकतो.

(कॅम्पनर १९९३)

पूर्वी असल्या प्रश्नांना उच्च शिक्षणात फारसे महत्त्व नव्हते. पण या स्पर्धात्मक आणि वेगात बदलणाऱ्या १९९० मधल्या बाजरात ज्याची वैशिष्ट्ये घटणारी नावनोंदणी आणि उच्च शिक्षणाची निधी संघटनेने जाणून घेतली आहे. आता जैसे थे परिस्थितीत समाधानी व्हायचे नाही आणि सतत आंतरीय कृतीसंबंधी प्रश्न विचारत रहावे आणि भावी ग्राहकापुढे त्यांच्या संबंधित स्थान कसे आहे याचा विचार करावा.

१५.६ आंतरीय संस्थानिहाय ऑडिट :-

गाभाभूत व्याख्या :-

आंतरीय संस्थानिहाय ऑडिट एक प्रक्रिया आहे.

संस्था गुणवत्ताची खात्री देण्यासाठी जेव्हा एकात्म किंवा परिणाम पुरवठ्यासाठी त्याची आणि संस्थेच्या पलीकडचा परिणाम स्वीकारुन त्याची तपासणी तपासणी केली जाते या प्रक्रियेस आंतरीय संस्थानिहाय ऑडिट म्हणतात.

UNESCO ने दिलेली संस्थानिहाय आंतरीय ऑडिटची व्याख्या सूचित करते की, सध्या उच्च शिक्षणात आंतरीय ऑडिटचे तीन मुख्य पद्धतींचा पूरवठा आहे.

१) आपले निवासी संघ :- त्या त्या संस्थेनी नेमलेले शिक्षक वर्ग.
२) ऑडिट सहवास जे ग्राहकांना त्या क्षेत्रामध्ये किंवा क्षेत्राबाहेर सेवा उपलब्ध करुन देतात.
३) हिशेबनिसाच्या व्यवसाय कंपनी जे आंतरीय ऑडिट हाती घेतात.

वूडहाऊस (१९९९-३१) वैधता ऑडिट विषयी सांगतात वैधता ऑडिट :-

संस्था आपल्या प्रक्रियांचा वेळोवेळी पुनर्विचार करुन यांच्या निष्पतीचे अहवाल विशिष्ट पुरावा म्हणून पुरावा म्हणून कागदपत्राद्वारे करते.

निष्पतीचे योग्यतेची खात्री करण्यासाठी बाह्य गुणवत्ता पुर्नविचार EQR (External Quality Review) कंपनी अटळपणे काही तत्क्षणी (बाह्य संस्थानिहाय) ऑडिटिंग करते म्हणजेच दावा केलेल्या प्रभावी प्रक्रियेची तपासणी करते.

स्टॅफर्डशायर विद्यापीठ (२००४) कडे आंतरीय गुणवत्तेचा ऑडिटच्या माहिती वजा पुस्तकात निर्देशित केले आहे.

गुणवत्ता ऑडिट :-

गुणवत्ता सुधारणा प्रक्रियेची खात्री करण्यास आणि निष्पन्न झालेल्या संस्थेच्या प्रणालीमध्ये समाविष्ट असलेल्या लोकांना समजली आहे. त्याचप्रमाणे जे ही प्रक्रिया चालवतात त्यांना सुद्धा समजलेली आहे. आणि यात सुधारणा आणण्याच्या हेतूने नियमित पुर्नविचार होत आहे. या बाबींसंबंधी गुणवत्ता ऑडिट निर्णायक भूमिका पार पाडते.

विद्यार्थी अध्ययन अनुभवांचे गाभाभूत दृष्टीकोन :-

अभ्यासक्रम :-

(याची रचना, ध्येय, हेतू, उद्देश अध्ययनाचे परिणाम आणि मूल्यांकनाचे प्रकार :-)

- प्रभावी अध्ययन उत्तेजित आणि सहकार्य संबंधित : यामध्ये अध्यापन आणि अध्ययन पद्धती, वेगवेगळे प्रकारांचे, समाविष्ट विद्यार्थी सहकार्य सेवेचा पूरवठा, ग्रंथालय, समाविष्ट आहेत.

संस्थेच्या शैक्षणिक पुरवठा करण्यासाठी नियंत्रण आणि वृद्धीगंत, यांमध्ये विद्यार्थ्यांना समाविष्ट करण्यामागे केलेले उपाय, आणि शिक्षक वर्ग आणि विद्यार्थ्यांसाठी राबवलेले समर्पक प्रशिक्षण आणि विकासात्मक उपक्रमे.

संस्थानिहाय ऑडिटचे मुख्य ध्येय म्हणजेच प्रक्रियांमध्ये आणि प्रणालीच्या परिणामामध्ये सुधारणा होय. त्यात विद्यार्थ्यांच्या अध्ययन अनुभवाचा व अभ्यासक्रमांचा हिशेबात धरुन संस्थेला अपेक्षित ध्येय साध्य करण्यासाठी मजबूत करण्याचे ध्येय असे.

१५.७ गुणवत्ताचे चार मुख्य अडथळे :-

प्रणाली आणि प्रक्रिया :-

संस्कृती, संघटनेचीरचना, व्यवस्थापन यथादर्शनानुरुप

प्रणाली आणि प्रक्रिया :-

१) गुणवत्तेचा पाठलाग करण्यासाठी प्रतिबंध किंवा आधार देणे.
२) संस्कृती, दिशा, मूल्ये आणि श्रद्धा, ही संस्कृती गुणवत्तेला आधार देते का ?
३) संघटनेची रचना :- संघटनेची रचना गुणवत्ता संपादणूकीसाठी प्रतिबंधक किंवा आधारपूर्वक आहे का ?

व्यवस्थापन यथादर्शनानुरुप

गुणवत्ता समस्या म्हणून ओळखली जाते का ?

गुणवत्ता संपादन करण्यासाठी केंद्र बरोबर आहे का ? मनाची स्थिरता कशी आहे ?

१५.८ प्रश्नावली :

- उच्च शिक्षणात गुणवत्तेच्या मापनासाठी घेतलेल्या विविध पुढाकारांची चर्चा करा.
- राष्ट्रीय स्तरावर आणि संस्थानिहाय स्तराव गुणवत्ता मूल्यांकन प्रक्रिया अंमलात आणण्याचे फायदे आणि मर्यादांचे सटीक विश्लेषण करा.
- बेंचमार्किंग म्हणजे काय ? बेंचमार्किंग गुणवत्तेची वृद्धीगंत ही पद्धती का समजली जाते.
- आंतरीय संस्थानिहाय ऑडिट याचे गुणवत्ता वृद्धीगंत म्हणून आंतरीय संस्थानिहाय ऑडिटच्या फायदे आणि मर्यादाची चर्चा करा.
- एखाद्या संस्थाचा ज्यामध्ये तुम्ही समाविष्ट आहात, त्या संस्थेची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी विविध गुणवत्ता वृद्धीगंत व्ह्युरचना सूचवा गुणवत्तेची विविध अवरोधाची चर्चा करा. अवरोधकांचे निराकरण करण्याचे मार्ग सूचवा.

❖❖❖❖

१६

बहुसांस्कृतिक शिक्षण

(हेतु: गरज आणि बहुसांस्कृतिक समाजात अध्यापन आणि अध्ययनांची तत्वे)

प्रकरणाची रचना:

१६.० उद्दिष्टे

१६.१ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे अर्थ आणि संकल्पना.

१६.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची उपागमे.

१६.३ बहुसांस्कृतिक समाजातील अध्यापन आणि अध्ययनाची तत्वे.

१६.४ निष्कर्ष

१६.० उद्दिष्टे

या घटकात बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची संकल्पना मांडलेली आहे, घटक वाचल्यावर शेवटी तुम्ही

- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची व्याख्या देऊ शकाल.
- भारताच्या अद्यावत शिक्षण प्रणालीत बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा हेतु तत्वज्ञान म्हणुन स्पष्ट कराल.
- बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे तत्व सांगू शकाल.
- लोकशाही समाजात बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या विविध उपागमाचा वापर केल्यावर फायदांचा वर्णन कराल.

१६.१ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा अर्थ व संकल्पना बहुसांस्कृतिक शिक्षण अर्थ

बहुसांस्कृतिक शिक्षण हि संकल्पना १९६० मध्ये अमेरिकेत अस्तित्वात आली. गत तीस वर्षाच्या कालखंडात शिक्षणात व संशोधन आणि संस्थानी अनेक प्रकारे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची व्याख्या विचारार्थ मांडली आहे.

संशोधक, शिक्षण, शिक्षणतज्ञ आणि पालकाना सजमण्यात आणि बहुसांस्कृतिक शिक्षण आमलात आणण्याच्या हेतुने बहुसांस्कृतिक शिक्षण राष्ट्रीय संघटनेने खालील प्रमाणे बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची व्याख्या दिलेली आहे.

बहुसांस्कृतिक शिक्षण एक तात्विक विचार सारणी आहे, याच्या अनुकरणाने स्वातंत्र, न्याय, समानता, एकता, मानव संभ्यता या मुलयांना वृध्दीगत करुन देण्याच्या उद्देशाने युसच्या स्वातंत्र उदघोषणात दक्षिण आफ्रिकेच्या संविधानात युनायटेड स्टेटस आणि युनायटेट राष्ट्रांनी स्वीकारलेल्या सार्वत्रिक अधिकारांची घोषणा या सगळ्या विविध दस्तवेज्यांमध्ये मान्य केले आहेत.

परस्परावलंबित विश्वामध्ये बहुसांस्कृतिक शिक्षण निग्राहाने आपल्या जबाबदराच्या जाणीव होण्यासाठी विद्यार्थी तयार करतात. लोकशाही समाजात — आणि मुल्ये विकसित करण्यासाठी शाळांची भुमिका ओळखते. बहुसांस्कृतिक शिक्षण सांस्कृतिक भेद या बाबीला अंत्यत महत्व देते आणि समाजाने परावर्तित केलेली अनेकता निग्रह करते. सामाजिक न्यायाच्या लोकशाही तत्वाना बढ़ती देण्याकरिता समाज आणि शालेय पातळीवर सर्व प्रकारचा भेद यांना आव्हान देते.

बहुसांस्कृतिक शिक्षण एक प्रकिया असून शालेय रिती, धोरण आणि संघटनाचे सर्व मुद्दे झिरपले आहेत. त्यामुळे सर्व विद्यांचा उच्च स्तरावरचे शालेय संपादनाची गती निर्माण झाली आहे. इतिहास, संस्कृती, आणि भिन्न घटांच्या योगदानाचे ज्ञान देऊन विद्यार्थ्यामध्ये सकारात्मक स्व संकल्पना निर्माण होण्यासाठी मदत करते. म्हणून वांशिक-वाद, लिंगवाद, भाषावाद, वर्गवाद आणि परकिय भीतिगड या बाबीचा शालेय अभ्यासक्रमामध्ये समाविष्ट होणे गरजेचे आहे.

अध्यापन प्रकियेत विद्यार्थ्यांच्या आयुष्याचे इतिहास आणि अनुभवे केंद्रित झाले पाहिजे. बहुसांस्कृतिक शिक्षण या समजुतीला पांठिबा देते. आणि विद्यार्थ्यांना परिचित असलेल्या अध्यापन शास्त्राप्रमाणे विश्लेषन झाले पाहिजे. त्याने विद्यार्थी अनेक प्रकारे आपले विचार मांडु शकतात. त्याचप्रमाणे या शिवाय शिक्षण आणि विद्यार्थी त्यांच्या —– समाजात आणि विश्वात असलेल्या दंडपशाही आणि सत्ता संबंध यांचे चिकित्सक विश्लेषण करु शकतात.

हे ध्येय साध्य करण्यासाठी बहुसांस्कृतिक शिक्षण, अशा शिक्षक वर्गाची मागणी करते. त्यांना सांस्कृतिक कौशल्ये आहेत. आणि जास्तीत जास्त भिन्न वंशश्रेष्ठत्व सांस्कृतिक आणि भाषा विषयी जाणीव आहे. शिक्षक वर्ग बहुसांस्कृतिक साक्षर असला पाहिजे. आणि समाज / जमात प्रेमाने समाविष्ट करुन असे वातावरण निर्माण केले पाहिजे जे बहु-दृष्टीकोन अनुभवले आणि लोकशाही या बाबिना साहय्य करते.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाला परिपूर्ण शालेय सुधारणा जरुरी आहे कारण बहुसांस्कृतिक शिक्षणात सगळ्या शालेय समाज आणि संघटनाचे सगळ्या मुदद्याबाबत व्यापक असलेली पाहिजे. सर्व विद्यार्थ्याना बहुसांस्कृतिक शिक्षण शिक्षणाची समत संधी उपलब्ध करुन घेण्याचे

प्रयत्न करते. त्याचबरोबर विद्यार्थ्याना सामाजिक कार्याकरिता समाजाचे विवेचन करण्यास प्रोत्साहन करते.

संस्कृती भिन्न यांचे अध्यापन हा उपागम सांस्कृतिक योग्य अनुदेशन द्वारे विद्यार्थीची शालेय संपादन उंचावण्यासाठी प्रयत्न करते.

मानव संबंधाचे उपागम विद्यार्थ्यांना जनतेमधील समान व सर्वसामान्य व्यवहार त्यामधील सामाजिक आणि सांस्कृतिक फरक समजून घेण्यास शिकवण देते.

एक घटक अभ्यास उपागमामध्ये विविध व्यक्तीचा गट, स्त्री, कमी सामाजिक आर्थिक असलेला गट आणि वेश्या, समलिंगी व्यक्ती इत्यादी यांचा इतिहास आणि गतकालीन संमस्या आणि दडपण या बाबी समाविष्ट असतात.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचे उपागमात शैक्षणिक प्रकियेत बदल आणून अनेक घटक असेलल्या समाजाने लोकशाही आदर्श प्रवर्तक होते. विद्यार्थ्यांना शिकवण्याच्या घटकात, सांस्कृतिक ज्ञान आणि भिन्नता यावर भर देणाऱ्या अनुदेशन पध्दतीचा वापर केला जातो.

बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा शिक्षणतज्ञ जे सामाजिक नवनिर्मित उपागमाचा वापर करतात. एक पायरी पुढे होऊन विद्यार्थांना छळ आणि भेदभाव या बाबीची शिकवण देतात. ज्याने विद्यार्थी आपली भूमिका सामाजिक बदल याचे प्रतिनिधी म्हणून कशा प्रकारे पार पडता येईल याचा अध्ययन करतात आणि पुढच्या पीडीत जास्त प्रमाणात समाजात समानता आणता येईल यात सहभागी होणार.

१६.२ बहुसांस्कृतिक शिक्षणाची उपागमे:-

हे गट अतिक्रमित असल्यामुळे शिक्षणतज्ञ एकापेक्षा जास्त उपागमे एकावेळी वापरु शकतात.

बॅक्स (१९९७) यांनी बहुसांस्कृतिक शिक्षणाच्या बाजु पाच अतिक्रम क्षेत्रात वर्णन केलेले आहे. यात संशोधक आणि उपासक समाविष्ट आहेत. विविध संस्कृतीचे घटक एकत्रीकरण म्हणजेच त्यात साहित्य, संकल्पना आणि मुल्य अध्यापनात समाविष्ट असणे.

ज्ञानाची संरचना म्हणजे सर्व ज्ञान सामाजिक संरचना आहे याची ओळख व्यक्तीच्या मनात निर्माण झालेले ज्ञान त्यामुळे ते आपले अनुभवाचे वर्णन करु शकतात आणि म्हणुन यांना आव्हान देऊ शकतो. विचार हेच समाज घडवतात आणि बदलत असतात. ज्ञानाची संरचना बहुसांस्कृतिक शिक्षणाचा प्राथमिक पैलु आहे कारण शिक्षण परिणामकारक बहुसांस्कृतिक अध्यापन करण्यापुर्वी शिक्षंकानी त्याच्या विश्व दृष्टीकोणाची पुर्नसंरचना केली पाहिजे.

समानता अध्यापनशास्त्र तेव्हा समाविष्ट होतो जेव्हा शिक्षक आपल्या अध्यापन पध्दतीत बदल आणुन भिन्न विद्यार्थीचा शैक्षणिक संपादन उत्तेजित करण्याकरिता त्यात विविध

सांस्कृतिक भिन्नता यांची सोय करतात तसेच एकमेकावर पूर्वग्रह दुषित विचार व द्वेष कमी करणे म्हणजे असलेल्या मानव वंशिकता आणि जात भिन्नता याचा दृष्टीकोनात बदल आणणे.

धर्म दुषित पूर्वग्रह कमी करण्याकरिता सहनशिलता शारिरीक आणि मानसिक क्षमता आणि लैगिंक पसंती याचे अध्यापन सुध्दा समाविष्ट आहे.

भिन्न वंशीकता आणि लिंग गट या बाबीच्या अध्ययनावर आणि विद्यार्थाच्या तुलना व कुटुंबावर येणाऱ्या अडथळ्यावर या शिक्षणाचा रचनेचे परिक्षण शिक्षण तज्ञांनी केले पाहिजे.

याचे उद्दिष्टे म्हणजे विद्यार्थांचे सर्व प्रकारच्या विकासासाठी प्रोत्साहन देईल असे शालेय वातावरण निर्माण करणे. मुख्यता बहुसांस्कृतिक शिक्षण शिक्षणाद्वारे सामाजिक बदल असे होय. यासाठी खोल आणि चिकित्सक विचार, कल्पनाशक्ती आणि जबाबदारी असणे गरजेचे आहे. बहुसांस्कृतिक शिक्षण न्यायाकडे सतत मानव प्रवास आहे. आणि लोकशाहीचे अभिवचनाची पूर्ती करण्याकरिता एक महत्वाचा मुद्दा आहे. नवीन मिलोनियमाच्या मानव संभाव्यताची उघड करण्याकरिता आपणास नवीन प्रश्न विचारण्यास आणि योग्य मार्गदर्शन अनुकरण करण्यासाठी सहाय्य करते.

बहुसांस्कृतिक शिक्षक व विद्यार्थाना विविध शैक्षणिक अनुभव मिळवून देण्यास मदत करते. त्याद्वारे विद्यार्थांना समाजातील संस्कृतीच्या जबाबदाऱ्या पार पाडण्यास मदत होते. विद्यार्थांना ज्ञान प्राप्त करणे, कौशल्यप्राप्त करणे व शैक्षणिक संस्कृती व समान याचे संवर्धन व संक्रमण करणे साध्य होते.

१६.३ बहुसांस्कृतिक समाजातील अध्यापन आणि अध्यपनाची तत्वे:-

तत्व १: व्यावसाहिक वृध्दीसाठी राबवलेले कार्यक्रम शिक्षकांना भारतीय समाजाच्या विविध गटांच्या मुलांचे संकिर्ण वैशिष्ट्ये, वंशिकता, भाषा आणि सामाजिक वर्ग याचा परस्परांवर परिणाम विद्यार्थाचा वागणुकावर प्रभाव पडतात हे समजण्यास मदत झाली पाहिजे.

तत्व २: सर्व विद्यार्थाना अध्ययनाची समान संधीची उपलब्धता आणि उच्च सार दिले जाते याची खात्री सर्व शाळानी केली पाहिजे.

तत्व ३: विद्यार्थाना ज्ञान हे सामाजिक संरचना आहे. आणि अशा सामाजिक, राजनैतिक आणि आर्थिक घटक त्यामुळे ते जगतात आणि कार्य करतात. अशा सामाजिक, राजनैतिक, व आर्थिक घटक नाकारले जाते. अभ्यासक्रमाद्वारे विद्यार्थाना हे समजण्यास मदत झाली पाहिजे.

तत्व ४: सर्व विद्यार्थाना सह शालेय कार्यक्रमामध्ये सहभागी होण्यासाठी शाळांनी संधी उपलब्ध करुन दिली पाहिजे. त्याने ज्ञान, कौशल्ये आणि दृष्टीकोन या बाबीचा विकास होतो आणि त्याचा शैक्षणिक संपादनात आणि सकारात्मक परस्पर वंशिकते संबधी संगोपनात वाढ होते.

तत्व ५: आंतरगट संबंध सुधारणासाठी शाळांनी अतिउत्तम धार्मिक विश्वास असणारे सदस्याचे गट निर्माण केले पाहिजे.

तत्व ६: जातीवाद आणि वंशवाद तसेच आणि साचेबंद विचार सारणीचे नकारात्मक परिणामाची होणारी सामाजिक हानि बाबत विद्यार्थ्यांनी अध्ययन केले पाहिजे.

तत्व ७: सर्व सांस्कृतिक गट (उदाणार्थ न्याय, समानता, स्वातंत्र, शांतता, दया आणि उदारता) या मुल्यांचा अध्ययन विद्यार्थीनी केले पाहिजे.

तत्व ८: इतर भिन्नवर्ण, भिन्न वंशीय व भिन्न भाषिक विद्यार्थाच्या गटाबरोबर परिणामकारक परस्पर प्रभाव होण्यासाठीच शिक्षकांना विद्यार्थामध्ये हि सामाजिक कौशल्ये प्राप्त होण्याकरिता सहाय्य केले पाहिजे.

तत्व ९: इतर भिन्नवर्ण, भिन्नवंशीय व भिन्न भाषिक गटांना भिती आणि तिरस्कार कमी होईल अशी परिस्थिती रचुन शाळेने विद्यार्थाना ही संधी उपलब्ध करुन दिली पाहिजे.

<u>शासन संघटना आणि समानता संबधी तत्वे.</u>

तत्व १०: निर्णय प्रक्रिया मोठ्या प्रमाणात विभागली आहे आणि शालेय संस्था सहभागी कौशल्याचे अध्ययन होत आहे ही खात्री शाळाच्या संघटनीय नीतीद्वारे ही खात्री झाली पाहिजे तसेच विद्यार्थाकरिता वातावरण निर्माण होण्यासाठी खात्री केली पाहिजे.

तत्व ११: लोकप्रतिनिधिनी अशी व्युहरचना विकसित केली पाहिजे जेणेकरिता सर्व शाळांना त्याच्या स्थानीय बाबी लक्षात न घेता समान आर्थिक मदत कशी देता येईल हे पहावे.

तत्व १२: शिक्षकानी बहुसांस्कृतीत्व तंत्राचा वापर करावा.

अवघट बोधात्मक आणि सामाजिक कौशल्ये ठरविण्यासाठी.

१६.४ निष्कर्ष -

विविधता हे रांष्ट्राच्या शाळासाठी संधी व आव्हान आहे.

राष्ट्र, वंशीकता, सांस्कृतिक आणि भाषिक भिन्नतेमुळे आहे. जी त्याच्या नागरिक आणि शांळामध्ये आढळते.

❖❖❖❖

१७

मानवीय हक्क व शिक्षण

मानवीय हक्क शिक्षणाची संकल्पना, प्रकार व आवश्यकता सरकारी कायदा व कायद्याची अंमलबजावणी

प्रकरणाची रचना:

१७.० उद्दिष्टे

१७.१ परिचय

१७.२ स्वरुप, अर्थ, मानवीय हक्क आणि मानवीय हक्क शिक्षणाची संकल्पना

१७.३ मानवीय हक्कांचे प्रकार

१७.४ 'मानवी हक्क' शिक्षणाची गरज व लाभ

१७.५ प्रश्नावली

१७.० उद्दिष्टे :

हा घटक मानवीय हक्क आणि मानवीय हक्क शिक्षण संकल्पनेवर आधारित आहे, म्हणून हा घटक वाचल्यानंतर तुम्ही

- मानवीय हक्क संज्ञाचे वर्णन करु शकाल.
- मानवीय हक्क शिक्षण का गरजेचे आहे ते सांगाल.
- जागतिक पातळीवर विविध मानवीय हक्कांची सूची द्याल.

१७.१ परिचय :

सन १९४५ साली 'संयुक्त संघ राष्ट्राची' स्थापना व त्याचवेळी खऱ्या अर्थाने "मानवीय हक्क" प्रस्थापित झाला. व जागतिक पातळीवर विश्वासपूर्वक प्राथमिकता व सन्मानपूर्वक मान्यता प्राप्त झाली. त्यामुळे जगातील लहान अगर मोठ्या राष्ट्रांतील स्त्रिया व पुरुषांसाठी मानवीय हक्क समानतेने लागू झाला.

दुसऱ्या शब्दांत असे सांगता येईल, 'मानवीय हक्क' हा निसर्गदत्त व शाश्वत अधिकार असून प्रत्येक व्यक्तीला स्वतःचे व्यक्तित्व आणि व्यक्तिमत्त्व वाढविण्यास, व्यक्तिगत स्वातंत्र्य आहे. ज्यामुळे त्यांची बौद्धिक, तल्लखता, उद्योजकता, (उद्यमशिलता) कल्पकता व आत्मिक

शक्तीची वाढ व अध्यात्मिक उन्नती यांच्या आड येणाऱ्या गैर शक्तीचा वापर करुन, जुलूम करुन सताविणाऱ्या अपप्रवृत्तीला (आळा) अंकुश ठेवण्यासाठी लहान मोठ्या राष्ट्रानी एकत्रित येऊन 'संयुक्त राष्ट्र संघ' निर्माण केला व ते या वर उपाय करण्याचे कार्य करतात.

पूर्वीच्या काळातील ग्रीक देशातील विचारवंतांनी निसर्गनियमानुसार मानवीय ग्रीक हक्काची जाणीव करुन दिलेली आहे. पूर्वीच्या काळी ग्रीक देशातील खेळात प्राणी व माणसे यांच्यात निर्दयीपणे झुंज लावत, संत वृत्तीच्या तत्त्वज्ञानी लोकांनी गुलाम पद्धती विरोध म्हणून 'मानवीय हक्क' ठरविला. पुढे पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धात मानवीय वंश संहारिक **???** वाढ झाली. जागतिक राजकीय वातावरणात मानव वंश टिकण्यासाठी ग्रीकमधील ह्याच कायद्याच्या आधारे जागतिक पातळीवर "मानवी हक्क" मान्य करुन जागतिक शांतता ठेवण्यांचे प्रयत्न झालेले आहेत.

१७.२ मानवी हक्क व शिक्षण : स्वरुप, अर्थ व संकल्पना :

'मानवी हक्क' हे साधारणपणे (जन्मजात) उपजत वारसाहक्काने माणूस जगण्यास निसर्गदत्त नियमांनाच समजण्यात येतात. मानव समूह किंवा व्यक्ती यांना 'मानवी हक्क' लागू होतात. यासाठी कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव केला जात नाही. जसे भिन्न वंश, जात, वर्ण-लिंगभेद, भाषा, धर्म, राजकीय विचारसरणी किंवा देशादेशांची भिन्न धोरणे किंवा **????** ह्या प्रकारच्या कोणत्याही वादात न पडता न्याय्य व कायद्याने मिळण्याची खात्री 'मानवी हक्का'द्वारे व्यक्ती किंवा समूहास संरक्षण देणे व त्यासाठी मध्यस्थी व अंमलबजावणी करण्याचे ठरविले गेले. व ते सर्व मुद्दे व मसुदा तयार करुन त्यांना जागतिक स्वरुप दिले.

जागतिक नियम नियंत्रण करण्याचे काम प्रामुख्याने संयुक्त राष्ट्रसंघ करते. मानवी हक्क हे कायदा ठरवून देत नाही. ते त्या व्यक्तींना त्यांच्या जन्माने व निसर्गदत्त मिळालेले हक्क असतात. पण काही विशिष्ट परिस्थितीत त्यांना मानवतेच्या हक्कांची गरज असते, त्यांना मानवतेच्या हक्कांपासून वंचित केले जाते. अशा परिस्थितीत त्यांना संरक्षण प्राप्त करणे आवश्यक ठरते.

'मानवी हक्का' संबंधीची महत्त्वाची वैशिष्ट्ये पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) सर्व मानव जन्मजात स्वतंत्र आहेत. सर्व मानव अधिकाराच्या दृष्टिकोनातून समान आहेत.

२) मानवी हक्क जागतिक पातळीवर लागू होतात याचा अर्थ असा होतो की, भेदभाव न करता सर्वांसाठी ते हक्क सारखेपणाने लागू होतात.

३) मानवीय हक्क हे अपरकीय आहेत, यात स्त्री असो अगर पुरुष कोणाचेही हक्क काढून घेण्याचा कोणास ही अधिकार नाही एक विशिष्ट पातळी प्रसंगापर्यंत ते मर्यादित आहेत. (उदाहरणार्थ, कोर्टाच्या नियमानुसार गुन्हेगार ठरलेल्या व्यक्तिचे स्वातंत्र्याचे हक्क मर्यादित करु शकतात.

४) मानवाधिकार हे अविभाज्य, आंतरसंबंधित आणि एक दुसऱ्याशी निगडीत आहेत, म्हणून ते मानवी हक्कांसाठीच लागू होतात आणि दुसऱ्या कशासाठीही लागू होत नाहीत. पण प्रत्यक्ष

व्यवहारात एका हक्काचा अतिरेक हा दुसऱ्या हक्काला बाधील ठरतो. सर्व मानवी हक्क हे सार्वत्रिक समान महत्त्वाचे असतात, त्याच सोबत ते व्यक्तीच्या आत्मसन्मानास व व्यक्तीचे मोल यांचा सन्मान राखण्याच्या दृष्टिने महत्त्वाचे ठरतात.

मानवी हक्क, शिक्षण :-

शिक्षण सुद्धा मानव अधिकार म्हणून ओळखले जात. मानवाधिकार शिक्षण हा शिक्षणाच्या अविभाज्य भाग आहे. सर्वांचे हक्क याविषयी आदर निर्माण होण्याच्या खात्रीसाठी 'हक्क' आणि 'स्वतंत्र' चे ज्ञान मूलभूत तंत्र ठरले जात आहेत.

मानवीय हक्क शिक्षणात युनेस्कोच्या कार्यांचे मानव अधिकार शिक्षणाकरिता राबलेले विश्व कार्यक्रम हे मार्गदर्शक ठरत आहेत. शांतता, भेदभाव, विरहीत, एकता न्याय, अहिंसा, सहनशीलता, मानवीय आत्मसन्मान याबाबतचे शिक्षणाचा अर्थपूर्ण दृष्टिकोन असणे आवश्यक आहे. मानवीय हक्क उपागम आधारे दिलेले गुणात्मक शिक्षण म्हणजेच हक्क जे संपूर्ण शिक्षण प्रणालीत आणि सर्व अध्ययनासंबंधित वातावरणात कार्यन्वित केली जाते.

१७.३ मानवी हक्कांचे प्रकार :

कलम १ :- सर्व मानव प्राणी जन्माने मुक्त असून त्यांना प्रत्येकास आत्मसन्मानाची नैसर्गिक देणगी आहे. एकमेकांसोबत बंधुभावाने वागण्याची प्रेरणा आहे व तशी प्रत्येकांत सद्सद् विवेकबुद्धी आहे.

कलम २ :- प्रत्येकास अधिकार व स्वातंत्र्य आहे. कोणत्याही प्रकारचा फरक किंवा भेदभाव न करणे. उदा. वंश, धर्म, लिंग, भाषा, जात, राजकीय किंवा भौगोलिक वा सामाजिक मूलतत्त्ववाद.

कलम ३ :- प्रत्येकास व्यक्तिगत संरक्षण स्वातंत्र्य व जीवन जगण्याचा हक्क आहे.

कलम ४ :- कोणतीही व्यक्ती एखाद्यास गुलाम म्हणून ठेवू शकत नाही, सर्व प्रकारच्या गुलामांच्या व्यापाराला बंदी केली आहे.

कलम ५ :- कोणाही एका व्यक्तीला दुसऱ्या व्यक्तीशी निष्ठुरतेने वागता येणार नाही, तसेच त्याला शारीरिक यातना देता येणार नाही. आणि अमानवी शिक्षा व यातना देता येणार नाही.

कलम ६ :- कायदा व न्यायासमोर प्रत्येकाला व्यक्ती म्हणून ओळखले जावे व त्यात इतर बाबींचा भेदभाव नसावा.

कलम ७ :- कायद्यासमोर सर्व समान आहेत, भेदभाव न करता सर्वांना समान संरक्षण मिळण्याचा हक्क आहे.

कलम ८ :- कोणत्याही राष्ट्राच्या राष्ट्रीय प्राधिकरणाकडून संविधानातून मान्य झालेल्या मूलभूत हक्कांच्या कायद्यांचा भंग करणाऱ्यांना सक्षम व परिणामकारक उपाययोजना मिळण्याचा अधिकार आहे.

कलम ९ :- मानवांना कैद करणे, डांबून ठेवणे किंवा हाकलपट्टी करणे ह्याला मान्यता नाही.

कलम १० :- निष्पाप व स्वातंत्र्य अशांना न्यायाधिकरणाकडून हक्काची निश्चिती आणि दायित्वासाठी किंवा गुन्हेगारीचे आरोप असणाऱ्यांना योग्य व सार्वजनिक सुनावणीमध्ये संपूर्ण व समानतेचा अधिकार आहे.

कलम ११ :- १) सार्वजनिक सुनावणीत जोपर्यंत एखादा गुन्हा सिद्ध होत नाही तोपर्यंत ती व्यक्ती निष्पाप आहे असे समजण्याचा अधिकार आहे.
२) राष्ट्रीय किंवा आंतरराष्ट्रीय कायद्यानुसार जेव्हा गुन्हा केलेला असेल आणि तेव्हाच कोणताही कायदा किंवा गाळण केलेला कायदा गुन्हेगारी दंडविषयक नसल्यावर कोणीही गुन्हेगार ठरवले जाणार नाही किंवा गुन्हेगारी दंडविषयक लागू असलेल्या दंडापेक्षा दणकट दंड लावले जाणार नाही.

कलम १२ :- व्यक्तीच्या खाजगी जीवनात, कुटुंबात, घरात, पत्रव्यवहारात अकारण व मनमानी करुन ढवळाढवळ करणाऱ्याला किंवा चारित्र्य आणि प्रसिद्धीवर हल्ला करण्यास प्रतिबंध आहे. सर्वांना या बाबतीत कायद्यानुसार संरक्षण मिळण्याचा हक्क आहे.

कलम १३ :- प्रत्येकाला राज्याच्या सीमेअंतर्गत आपण रहात असलेल्या ठिकाणापासून दुसरीकडे फिरण्यास मनाई करु शकत नाही.

कलम १४ :- १) आपल्या देशांत किंवा परदेशात छळ या पासून आश्रय घेण्याचे हक्क सर्वांना आहे.
२) जर कोणावर त्या देशात अराजकीय गुन्हा किंवा अशी केलेली कार्य असेल जी संयुक्त राष्ट्रांच्या हेतू आणि तत्त्वांच्या विरुद्ध ठरते तेव्हा या हक्कांची मागणी करता येत नाही.

कलम १५ :- १) प्रत्येक व्यक्तीला राष्ट्रीयत्व मिळण्याचा अधिकार आहे.
२) व्यक्तिचे 'राष्ट्रीयत्व' काढून घेण्याचा व नाकारण्याचा अधिकार कोणालाही नाही.

कलम १६ :- १) वयात असलेल्या प्रत्येक स्त्री व पुरुष यांना स्वतःच्या मर्जीने लग्न करण्याचा अधिकार आहे. त्याकरीता त्यांना जात, धर्म किंवा राष्ट्र विरोध करु शकत नाही. तसेच पती-पत्नीस घटस्फोट घेण्याचाही समान अधिकार आहे.

२) लग्न वधू आणि वर यांच्या पूर्ण संमतीने व एकविचाराने ठरविणे आवश्यक आहे.

३) कुटुंब हे नैसर्गिक व मूलभूत एकत्रित घटक असून त्यांच्या एकत्रित संख्येने समाज तयार होतो व अनेक समाज मिळून राष्ट्राची निर्मिती होते.

कलम १७ :- १) प्रत्येक व्यक्तीला संपत्तीच्या स्वतः किंवा संयुक्तरित्या मालकीचा अधिकार आहे.
२) कोणीही एखाद्या व्यक्तीची संपत्ती जुलूम जबरदस्तीने हिसकावून किंवा बळकावून घेऊ शकत नाही.

कलम १८ :- प्रत्येक व्यक्तीला विचार करण्याचे, स्वतःची सत्विवेक बुद्धी वापरण्याचे व स्वतःच्या मनाप्रमाणे धर्माचरण करण्याचे स्वातंत्र्य देण्यात आले आहे.

कलम १९ :- प्रत्येक व्यक्तिला विचार करण्याचे, स्वतःचे मत मांडण्याचे पूर्ण अधिकार आहे, आपले मत व्यक्त करताना अडथळे येणार नाही आणि कोणत्याही प्रकारच्या माध्यमाची परिसीमा ओलांडून माहिती व विचार प्राप्त करण्याचे आणि प्रसार करण्याचे हक्क यात समाविष्ट आहेत.

कलम २० :- १) प्रत्येक व्यक्तीस एकत्रित येऊन संघटना करण्याचा व संघटीत कार्य करण्याचे पूर्ण स्वातंत्र्य आहे.
२) कोणीही व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीस संघटनेचा भाग होण्यासाठी जबरदस्ती करु शकत नाही.

कलम २१ :- १) आपल्या स्वतःच्या देशाच्या सरकारमध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार आहे. किंवा निवड पद्धतीने आपला प्रतिनिधी पाठविण्याचा अधिकार दिलेला आहे.
२) आपल्या देशाच्या सरकार यंत्रणेत प्रत्येकाला सेवा करण्याचा अधिकार आहे.
३) जनतेची इच्छा म्हणजे जनमताची एकत्रित मांडणी हीच सरकारची शक्ती असते. या जनमत निवडणुकीची माध्यमातून प्रतिनिधी ठरविण्याचा अधिकार प्रत्येकाला देण्यात आला आहे.

कलम २२ :- प्रत्येक व्यक्ती समाजाचा घटक आहे. त्याला सामाजिक संरक्षण मिळणे हा त्याचा हक्क आहे. त्यासाठी राष्ट्र व जागतिक स्तरावर जाणीवपूर्वक प्रयत्न, सहकार्य व संघटन आवश्यक आहे. त्यामुळे व्यक्तीचे आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक हक्क मानसन्मान व व्यक्तिमत्त्व विकसित होण्याचा अधिकार आहे.

कलम २३ :- काम मिळणे हा प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क आहे. त्याच्या निवडीप्रमाणे व्यवसाय किंवा नोकरी मिळण्यासाठी वाव मिळण्याचा अधिकार आहे.

१७.४ 'मानवी हक्क' शिक्षणाची गरज व लाभ :-

गरजेवर आधारित शिक्षणाचा विस्तारित वाटचालीचा आज विचार केल्यास, जे ध्येय ठरविलेले होते. ते साध्य झालेले दिसत नाही. कारण त्यासाठी वापरलेली सर्वसाधारण भाषा, बंधुभाव निर्माण करणाऱ्याच्या ध्येयापर्यंत पोहचण्यास असफल झालेले दिसते. हक्क व अधिकारचा मार्ग तणावाचा व आव्हानात्मक असेल असे नाही. सरकारी ध्येय साध्य करण्यासाठी पालक व मुलेमुली यांना शिक्षणाचा हक्क, भेदभाव न करता दिला गेला पाहिजे.

- **मानव अधिकार शिक्षण सामाजिक संलग्नता, एकता आणि स्थैर्य प्रवर्तक करते :-**

मानव अधिकार शिक्षण लोकतंत्रशाही आणि सामाजिक प्रगती प्रवर्तक करते. मानव अधिकार शिक्षण गुणवत्ता शिक्षणावर भर देते आणि असे शालेय वातावरण विकसित करण्यास प्रोत्साहन देऊ शकेल जिथे मुलांच्या मतांचा विचार केला जात असेल. कुटुंबाचा आदर आणि समाजाची मूल्ये केंद्र असणे या बाबी सुद्धा समाविष्ट आहेत. मानवी अधिकार शिक्षण इतर संस्कृती आणि व्यक्ती समजण्यास प्रोत्साहन देते, त्यामुळे आंतरसांस्कृतिक संवाद आणि भाषिक भिन्नता यांबद्दल आदर निर्माण होतो. याप्रमाणे मानवी अधिकार शिक्षणामुळे सामाजिक संलग्नता मजबूत होते.

- **मानव अधिकार शिक्षण शांतता आणि अहिंसा मतभेद संकल्पनाविषयी आदर निर्माण करते :-**

मानव अधिकार शांतता आणि अहिंसा मतभेद संकल्प या तत्त्वावर आधारलेला आहे. हे ध्येय साध्य होण्यासाठी शाळा आणि समाज यांनी असे अध्ययन वातावरण निर्माण करायला हवे. ज्यामध्ये शिक्षकांनी सर्व प्रकारच्या शारीरिक, लैंगिक व अत्याचारी शिक्षा पूर्णपणे काढून टाकली पाहिजे. अर्थात शिक्षकांनी अहिंसा, मतभेद या प्रकारची संस्कृती निर्माण केली पाहिजे व त्यासाठी प्रोत्साहित केले पाहिजे.

- मानवीय अधिकार शिक्षण सकारात्मक सामाजिक परिवर्तन घडवून आणते.
- मानवीय अधिकार शिक्षण मौल्यवान आणि आधार देऊन उचलून धरणारे हक्क आहेत.
- मानवीय अधिकार शिक्षण आर्थिक विकासासाठी चांगले परिणाम उत्पन्न करणारे आहेत.
- मानवीय अधिकार शिक्षण क्षमता वाढवते.

१७.५ प्रश्नावली :

१) मानवीय हक्क म्हणजे काय? प्रत्येक व्यक्तिला विविध मानवीय हक्कांचा ज्ञान असणे का आवश्यक आहे?

२) मानवीय हक्कांच्या संरक्षणाच्या खात्रीसाठी शिक्षण हा महत्त्वाचा साधन का समजले जाते?

३) मानवीय हक्कांचे विविध वैशिष्ट्यांची चर्चा करा.

❖❖❖❖

१९

मुक्त विद्यालय

प्रकरणाची रचनाः

१९.० मुक्त विद्यालय का ?

१९.१ राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय संस्था म्हणजे काय ?

१९.२ राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय काय करते ?

१९.३ राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयाची कार्ये.

१९.४ मुक्त विद्यालय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण.

१९.५ मुक्त विद्यालयासाठी राष्ट्रीय संघ.

१९.६ भविष्यवेधी दृष्टिकोन.

१९.० मुक्त विद्यालय का?

विसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धातील शैक्षणिक विकासाच्या इतिहासामध्ये मुक्त आणि दूरस्थ अध्ययन प्रणालीचा उगम एक नैसर्गिक व वैशिष्ट्यपूर्ण उत्क्रांती होती. पारंपारिक प्रणाली ही शैक्षणिक व्यवहाराचा प्रमुख प्रवाह असली तरी तिचा विस्तार, प्रवेश, न्याय्यता आणि आर्थिक प्रभावीता यांच्याशी निगडित अनेक मर्यादा आहेत. शैक्षणिक रिंगणात आज भारताला पुढील आव्हानांचा मुख्यतः सामना करावा लागत आहेः

- आकडेवारीचे (संख्यात्मक) आव्हान
- विश्वासार्हतेचे आव्हान
- गुणवत्तेचे आव्हान

माहिती व संप्रेहण तंत्रज्ञानाच्या विकासाने घडवून आणलेल्या क्रांतीने मुक्त आणि दूरस्थ अध्ययन प्रणालीच्या विस्तारामध्ये मोठ्या प्रमाणात सुलभता आणली आणि सर्जनशीलता, नेतृत्व आणि विद्वत्ता यांस पोषक असा लवचिक, ज्ञानरचनात्मक, अध्ययनार्थीभिमुख आणि बहुदृष्टिक्षेपी उपागमाचा अवलंब करणे शक्य झाले. ज्याद्वारे व्यक्तिमत्वाचा संपूर्ण विकास आणि वर उल्लेख केलेल्या आव्हानांना योग्य प्रतिसाद देता आला.

मुक्त आणि दूरस्थ शिक्षणाची नवीन रुपावली अभ्यासताना पुढील घटकांमध्ये बदल दिसून येतातः

- वर्गापासून कुठेही.
- शिक्षक केंद्रीत कडून अध्ययनार्थी केंद्रीत कडे.

- शिक्षक एक अध्यापक कडून शिक्षक एक सुलभीकारककडे.
- मुख्यतः मौखिक अध्यापनाकडून तंत्रज्ञान सहाय्य अध्यापनाकडे
- ठराविक कालवधिकडून कधीही अध्यापनाकडे
- 'आम्ही देतो ते शिका' कडून 'तुम्हाला जे शिकायचे आहे ते आम्ही देतो.' कडे.
- 'शिक्षण एक कालिक उपक्रम' कडून 'शिक्षण एक आजीवन उपक्रम.'

सर्वांसाठी शिक्षण या उद्दिष्टासह मुक्त विद्यालय कार्यक्रमाचा अवलंब करताना त्यात समावेश करावयाच्या बाबीः -

१) विविध सामाजिक आर्थिक कारणांसाठी पारंपारिक शाळेत न जाऊ शकणारे तसेच अशाच काही कारणास्तव शालेय व विकासात्मक शिक्षण पूर्ण करण्याची संधी हुकलेले, अशांना शिक्षण देणे.

२) भिन्न क्षमता असलेल्या बालकांच्या शैक्षणिक गरजांची पूर्तता करणे.

३) अध्ययनार्थींना शैक्षणिक कार्यक्रमाची व्यापक निवड.

४) शाळा सोडणारे अर्धशिक्षित राहू नयेत म्हणून त्यांच्यासाठी 'सुरक्षाजाल' उपलब्ध करणे.

भारताच्या प्रत्येक प्रांतास आणि राज्यास कमी अधिक प्रमाणात उपरनिर्देशित शैक्षणिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो.

१९.१ मुक्त विद्यालय म्हणजे काय?

पूर्वपदवी स्तरांपर्यंत अध्ययनार्थीच्या बहुजिनसी गटाच्या गरजांची पूर्तता करण्यासाठी मुक्त विद्यालय म्हणजे NIOS. १९७९ मध्ये केंद्रिय माध्यमिक शिक्षण मंडळाने अंतर्गत लवचिकता असलेला हा प्रकल्प सुरु केला. स्वतःचा अभ्यासक्रम आणि प्रमाणपत्र उपलब्ध करुन देणारी परीक्षा यांची स्वतंत्र प्रणाली असलेली मुक्त अध्ययन सुविधा माध्यमिक स्तरावर विविध टप्प्यांत संपूर्ण देशभर विस्तारित करण्यासाठी १९८६ मध्ये राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने मुक्त विद्यालय प्रणालीस बळकटी आणण्याची शिफारस केली. त्याचा परिणाम म्हणून भारत सरकारच्या मानव संसाधन मंत्रालयाने नोव्हेंबर १९८९ मध्ये राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय (NOS) ची स्थापना केली. केंद्रिय माध्यमिक शिक्षण मंडळाचा मुक्त विद्यालय मार्गदर्शक प्रकल्प आणि NOS चे एकत्रीकरण करण्यात आले. दिनांक १४ सप्टेंबर १९९० रोजी प्रकाशित भारत सरकार राजपत्र क्रमांक F. 5-24/90 sch.3 अनुसार, २० ऑक्टोबर १९९० च्या ठरावामध्ये राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयास (NOS) पूर्व पदवी स्तरापर्यंत नोंदणी केलेल्या विद्यार्थ्यांची नोंद, परीक्षण व प्रमाणपत्र यांसंदर्भात अधिकार प्रदान करण्यात आले. जुलै २००२ मध्ये मानव संसाधन विकास मंत्रालयाने राष्ट्रीय मुक्त विद्यालयाचे नामांकन राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय संस्था (NIOS) असे केले.

लोकांच्या गरजांचे मूल्यांकन, राष्ट्रीय धोरणाचे प्रमाणीभूत दस्तऐवज यांच्या विचारांतून औपचारिक प्रणालीस असलेला एक विकल्प म्हणून शालेय अवस्थेत आणि पूर्व पदवी स्तरांपर्यंत विशिष्ट गटासाठी निरंतर शिक्षण देण्याच्या ध्येयाने मुक्त अध्ययन प्रणालीचे योगदान असेलः

- शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करण्यामध्ये.
- समाजामध्ये अधिक समानता व न्यायासाठी.
- अध्ययनशील समाजाच्या उत्क्रांतीमध्ये.

१९.२ राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय संस्था काय करते?

मुक्त आणि दूरस्थ अध्ययन मार्गाने राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय संस्था (NIOS) आस्थेवाईक अध्ययनार्थ्यांना पुढील कार्यक्रमांद्वारे संधी उपलब्ध करुन देते.

- १४ वर्षांपर्यंतच्या बालकांसाठी, कुमारांसाठी आणि प्रौढांसाठी A, B आणि C स्तरावर औपचारिक शालेय प्रणालीच्या इ. ३ री, ५ वी आणि ८ वी शी मिळताजुळता मुक्त मूलभूत शिक्षण कार्यक्रम (OBE).
- माध्यमिक शिक्षण पाठ्यक्रम.
- वरिष्ठ माध्यमिक शिक्षण पाठ्यक्रम.
- व्यावसायिक शिक्षण पाठ्यक्रम / कार्यक्रम.
- जीवन समृध्दता कार्यक्रम.

बालके, नवशिक्षित, शाळा सोडलेले / वंचित राहिलेले आणि NFE पूर्ण केलेले अशांसाठी शिक्षणाची गुणवत्ता निश्चित करणाऱ्या व स्तरीय अभ्यासाक्रमावर आधारित निरंतर अध्ययन प्रदान करणाऱ्या शालेय प्रणालीचा मुक्त मूलभूत शिक्षण कार्यक्रम विचार करतो.

मुक्त मूलभूत शिक्षण कार्यक्रमाच्या अंमलबजावणीसाठी NIOS ची जवळजवळ ३४१ संस्थांशी भागीदारी आहे, ज्यांच्याद्वारे NIOS च्या अभ्यासकेंद्रावर सुविधा उपलब्ध करुन दिल्या जातात. भागीदार संस्थांशी असलेला हा एक प्रकारचा शैक्षणिक पुरवठा संबंध आहे. मुक्त मूलभूत कार्यक्रमाच्या कार्यवाहीसाठी स्वयंसेवी संस्थांना आणि जिल्हा साक्षरता समित्या (ZSSs) इ. ना NIOS संसाधन आधार (जसे की NIOS अभ्यासक्रमाची जुळणी, अभ्यास साहित्य, शिक्षकांचे प्रशिक्षण आणि जोड दाखला तसेच OBE साठी प्रशिक्षकांचे उद्बोधन व OBE चा प्रचार) पुरविते. माध्यमिक व वरिष्ठ माध्यमिक स्तरांवर अध्ययनार्थीचे सातत्य राखण्यासाठी, विषयांचा आणि पाठ्यक्रमांच्या निवडीमध्ये लवचिकता, अध्ययनाची गती आणि गुणांचे इतर शालेय मंडळे व राज्य मुक्त विद्यालयांमध्ये स्थानांतर करण्याची मुभा NIOS देते. पाच वर्षांच्या कालावधित विद्यार्थ्याला सार्वजनिक परीक्षेस बसण्याच्या नऊ संधी दिल्या जातात. प्रमाणपत्रासाठी आवश्यक गुण साठवून ठेवले जातात. मुद्रित स्व अध्यापन साहित्याद्वारे अध्ययन, दृक-श्राव्य कार्यक्रम, व्यक्तिगत संपर्क कार्यक्रमामध्ये सहभाग (PCP) आणि शिक्षकांद्वारे गुणांकन केलेले स्वाध्याय (TMA) यासारख्या अध्ययन आव्यूहांचा समावेश असतो. अर्धवार्षिक प्रकाशन “मुक्त अध्ययन” द्वारे अध्ययनार्थींना समृध्द माहिती पुरविली जाते.

अभ्यास साहित्य इंग्रजी, हिंदी आणि उर्दु माध्यमातून उपलब्ध केले जाते. माध्यमिक व वरिष्ठ माध्यमिक स्तरांवर 'आवश्यकतेनुसार परीक्षा' प्रणाली (ODES) कार्यान्वीत आहे. माध्यमिक परीक्षासाठी NIOS सात माध्यमांतून (हिंदी, इंग्रजी, उर्दु, मराठी, तेलगु, गुजराती, मल्यालम्) २६ विषय उपलब्ध करुन देते. वरिष्ठ माध्यमिक स्तरांवरील परीक्षांसाठी हिंदी, इंग्रजी व उर्दु माध्यमातून १९ विषय उपलब्ध करुन देते. या व्यतिरिक्त माध्यमिक स्तरावर शालेय विषयांबरोबरच १० व्यावसायिक विषयांची आणि वरिष्ठ माध्यमिक स्तरावर शालेय विषयांसह २० व्यावसायिक विषयांची तरतूद NIOS मध्ये आहे.

युवा उद्योजक ही राष्ट्राची संपत्ती आहे याची जाणीव ठेवून, NIOS चे अध्ययनार्थीभिमुख व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रम अध्ययनार्थीस अतिउत्तम संधी प्रदान करतात. कृषी, उदयोग आणि वाणिज्य, अभियांत्रिकी व तंत्रज्ञान, आरोग्य व वैद्यकशास्त्र संबंधी, गृहविज्ञान व आदरातिथ्य व्यवस्थापन, शिक्षक प्रशिक्षण, संगणक व माहिती तंत्रज्ञान संबंधित क्षेत्रे, जीवन समृध्दता कार्यक्रम आणि सर्वसाधारण सेवा यांसारख्या विविध क्षेत्रात NIOS, ८६ व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रम उपलब्ध करुन देते. प्रात्यक्षिक कार्य व औदयोगिक व्यवसायांमध्ये कार्य प्रशिक्षण यांसह उद्योजकास आवश्यक ज्ञान, कौशल्ये व गुण विकसित करणे व्यावसायिक शिक्षण अभ्यासक्रमाची आवश्यक अंगे आहेत.

मुक्त व्यावसायिक कार्यक्रमाची उन्नती करण्यासाठी आणि त्याला भक्कम बैठक मिळवून देण्यासाठी उद्योग, आरोग्य, माहिती तंत्रज्ञान इ. सारख्या विविध शैक्षणिक विकासाच्या क्षेत्रात अग्रेसर संघटनाचे सहकार्य मिळविण्याचा प्रयत्न NIOS करीत आहे.

राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा (NCF-2005) च्या सर्वसाधारण तरतूदी अंतर्गत, NIOS ने एक महत्तवपूर्ण दस्तऐवज प्रकाशित केला आहे "व्यावसायिक शिक्षण आणि प्रशिक्षणः- ज्ञानार्जन व कौशल्य विकसन यांवर केंद्रित अभ्यासक्रम आज्ञार्थक आराखडाः मुक्त व दूरस्थ अध्ययनातून पुढाकार." मुक्त व दूरस्थ अध्ययनातून व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी करण्यासाठी ठोस कृती कार्यक्रम (POA) बनविताना हा दस्तऐवज अत्यंत उपयुक्त ठरेल अशी आशा आहे.

NIOS कार्यक्रम, समाजाच्या दुर्लक्षित विभागांतील विद्यार्थ्यांच्या, शारीरिक अंपगत्व असलेल्या व दृष्टिहीन अध्ययनार्थींच्या तसेच प्रथम पिढीतील अध्ययनार्थींच्या गरजांप्रति विशेष लक्ष पुरवितो.

१९.३ NIOS ची कार्ये

भारतात व परदेशामध्ये पाच विभाग, अकरा प्रांतीय केंद्रे, ३३६७ अभ्यासकेंद्रे यांच्या जाळ्याद्वारे NIOS कार्य करते. माध्यमिक व वरिष्ठ माध्यमिक स्तरावरील सद्य विद्यार्थी नोंदणी १.६ दशलक्ष असून NIOS ही जगातील सर्वात मोठी मुक्त विद्यालय प्रणाली आहे.

राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय संस्थेची संघटनात्मक रचनाः

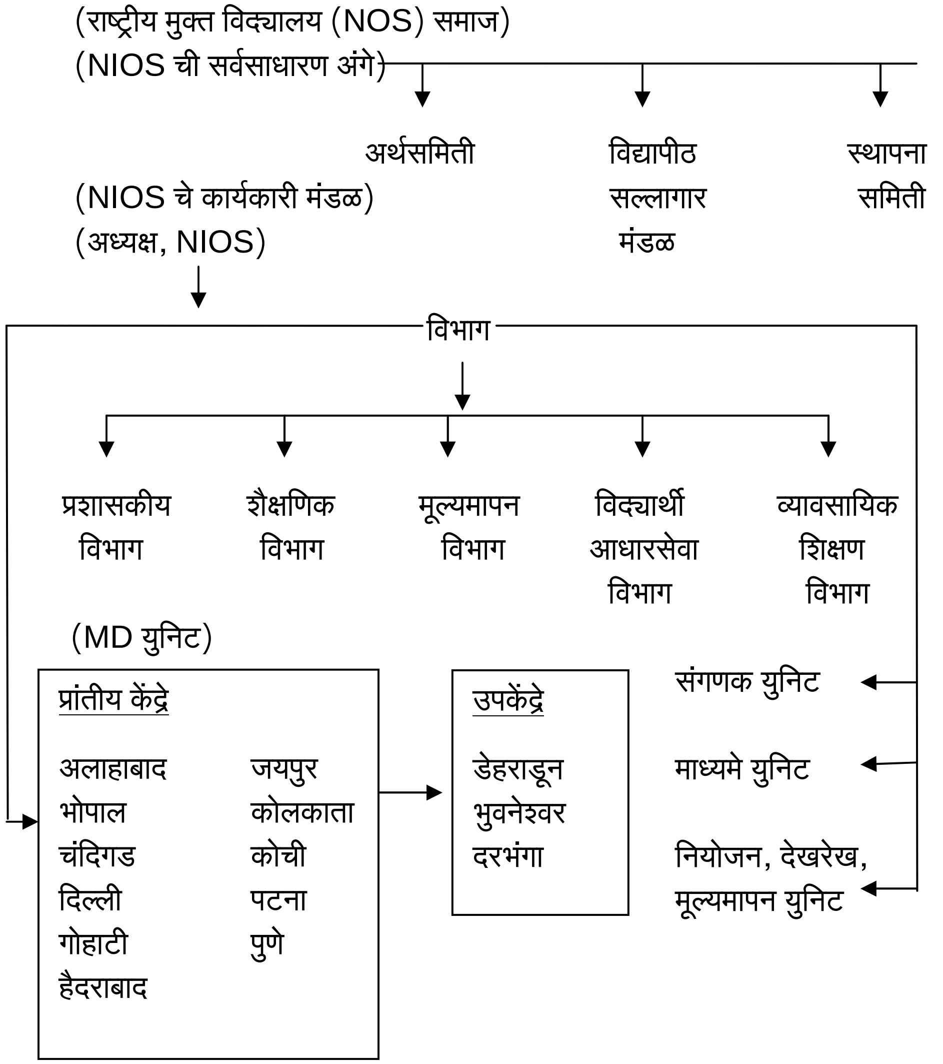

१९.४ पेन विद्यालय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षणः -

उद्‌बोधन व प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करुन मुक्त विद्यालय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण NIOS द्वारे केले जाते. प्रशिक्षण कार्यक्रम प्रभावी बनविण्यासाठी प्रशिक्षण संच तयार केले आहेत. कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंग (COL) आणि युनेस्कोच्या संयुक्त विद्यमाने NIOS ने मुक्त विद्यालय प्रशिक्षणाचे आंतरराष्ट्रीय केंद्र स्थापन केले आहे. ते मुक्त विद्यालयाचे प्रमाणपत्र व पदविका अभ्यासक्रम उपलब्ध करुन देते.

कॉमनवेल्थचा मुक्त विद्यालय संघ (OSAC):

सदस्य राष्ट्रांमध्ये माहितीचे वितरण, समन्वय आणि परस्पर सल्लामसलत यांसाठी कॉमनवेल्थ ऑफ लर्निंगची मुक्त विद्यालय संघटना व त्यांचे नवी दिल्ली येथील सचिवालय ऐक्य साधक संस्था म्हणून कार्य करते. मुक्त विद्यालय अधिकाऱ्यांसाठी मानव संसाधन

कार्यक्रम, संशोधनास प्रोत्साहन व विकासाचे उपक्रम आयोजित करणे आणि गुणवत्तेची निश्चिती करणे OSAC चे आज्ञापत्र आहे. OSAC, परस्पर हितार्थ व चिंतेच्या मुद्द्यांवर चर्चा करण्यासाठी कालिक सभांद्वारे चर्चामंच उपलब्ध करुन देते. नोव्हेंबर २००१ पासून NIOS द्वारे अर्धवार्षिक OSAC मुक्त विद्यालय जर्नलचे संकलन, प्रकाशन केले जाते, ज्यातून मुक्त अध्ययन / मुक्त विद्यालय विषयक मुद्द्यांवर विद्वत्तापूर्ण चर्चा घडवून आणण्यासाठी आणि संशोधन साहित्याचे वितरण, तात्विक व प्रात्यक्षिक तसेच आंतरशाखीय अभ्यास यांसाठी जागतिक मंच उपलब्ध करुन दिला जातो.

१९.५ मुक्त विद्यालयासाठी राष्ट्रीय संघः -

NIOS ची मर्यादित पायाभुत मांडणी निरंतर शिक्षण क्षेत्रामध्ये मुक्त व दूरस्थ अध्ययन मार्गाने शैक्षणिक आव्हानांना पुरेसा प्रतिसाद देऊ शकत नाही. राष्ट्रीय व राज्य स्तरांवर मुक्त विद्यालयासाठी अग्रस्थ संघटनांचे जाळे निर्माण करण्याची गरज आहे. ह्या कल्पनेला मूर्त रुप देण्यासाठी राज्य मुक्त विद्यालये स्थापित करण्यासाठी NIOS राज्यांशी बराच काळ वाटाघाटी करीत आहे. चौदा राज्यांनी (आंध्रप्रदेश, पंजाब, राजस्थान, तामिळनाडू, प. बंगाल, मध्यप्रदेश, केरळ, कर्नाटक, काश्मिर, आसाम, छत्तिसगढ़, उत्तरप्रदेश, दिल्ली) राज्य मुक्त विद्यालयांची स्थापना केली आहे. ओरिसा, झारखंड, गोवा, बिहार व हिमाचल प्रदेश अशी आणखी काही राज्ये या प्रक्रियेत सहभागी होत आहेत.

NIOS हे सचिवालय असलेले राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय संघ (NCOS) ची स्थापना करुन NIOS आणि राज्य मुक्त विद्यालये व इतर संबंधित संस्थांच्या मुक्त अध्ययन प्रणालीशी निगडित उपक्रमांसाठी सुलभ सहकार्य व आंतरक्रिया आणण्याचे काम केले जात आहे.

१९.६ भविष्यवेधी दृष्टिकोनः -

ठराविक कालावधिमध्ये राष्ट्राला अध्ययनशील समाज बनविण्याचे आव्हान पेलण्यासाठी भारतामध्ये मुक्त विद्यालय प्रणालीस मोठी झेप घ्यायची आहे. वरील दृष्टिकोन समोर ठेवून NIOS ने दृष्टिविषय (Vision) दस्तऐवज बनविला आहे. देशातील मुक्त विद्यालय कार्यक्रमाची कार्यवाही व संवर्धन हा उद्देश उत्तमरित्या सेवेत आणण्यासाठी संशोधन, विकास, प्रशिक्षण कार्यक्रम, प्रदान सेवा, संपर्कजाल, विस्तार आणि NIOS चे इतर कार्यक्रम यांसाठी हा दस्तऐवज निर्देशक आराखडा देतो. त्याच्या नित्य कार्यक्रम प्रदान भूमिकेमुळे राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर NIOS मुख्यतः मुक्त विद्यालय संसाधन संघटना म्हणून कार्य करील. भावी विद्यार्थी त्यांच्या पाठयक्रमांच्या अभ्यासाकरीता सामान्यतः प्रादेशिक भाषेची माध्यम म्हणून निवड करतील, त्यामुळे भारतामध्ये मुक्त विद्यालयाच्या विकासासाठी राज्य मुक्त विद्यालयांना (SOSs) मोठी जबाबदारी उचलावी लागेल. पुरस्कार, सल्ला, अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण, माहितीचे वितरण, कार्यशाळा, परिषदा इ. मार्गानी मुक्त विद्यालयांचे विकसनशील देशांमध्ये संवर्धन करण्यासाठी NIOS, COL आणि युनेस्को सारख्या संघटनांच्या एकत्र सहभागाने व द्विपक्षीय स्तरावर जोरदार प्रयत्न करील. पूर्व पदवी स्तरांपर्यंत स्वाभाविक लवचिकता असलेला मुक्त विद्यालय कार्यक्रम अभ्यासाचा एक प्रमुख मार्ग असणार आहे. भारतामध्ये मुक्त

विद्यालय कार्यक्रम सुलभीकृत करण्याच्या टप्प्यावर आपण उभे आहोत. राज्य शिक्षण विभाग, विशेषतः राज्य मुक्त विद्यालये (SOSs) मुक्त विद्यालयांच्या संवर्धनासाठी त्यांची दृष्टिविषयक (Vision) योजना तयार करण्यासाठी पावले उचलतील अशी आशा आहे. माहितीची देवाण-घेवाण व मुक्त विद्यालयांच्या दृष्टिविषयांचे सूत्रीकरण व कार्यवाही या संबंधातील समस्या व विविध मुद्द्यांवर साधक-बाधक विचार करण्यासाठी NIOS राज्य मुक्त विद्यालयांना व्यासपीठ उपलब्ध करुन देईल.

कुमार शिक्षण कार्यक्रमः - (AEP)

ह्या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे, शिक्षण व जीवनमूल्यांच्या विकासातून कुमारांचे सक्षमीकरण. माहितीपूर्ण निवड,HIV/AIDS सारख्या संसर्गापासून दूर राहणे, जबाबदार वर्तनाचा अंगिकार करुन स्वस्थ अध्ययन समाजाची निर्मिती करण्यास हा कार्यक्रम त्यांना सहाय्य करतो. २००५ मध्ये भारत सरकारच्या मानव संसाधन विकास मंत्रालयातर्फे पुरस्कृत कुमार शिक्षण कार्यक्रमाची कार्यवाही NIOS करीत आहे. ह्या प्रकल्पास UNFPA चा पाठिंबा आहे.

श्रवण व दृक् कार्यक्रमांच्या स्वरुपातील पुरक साहित्य व मुद्रित स्व-अध्ययन साहित्य यांमध्ये कुमारांसंबंधित मुद्दे व चिंतेचे विषय यांचा समन्वय साधण्यासाठी पावले उचलली आहेत. NIOS वेबसाईट व आंतरक्रियात्मक आवाज प्रतिसाद प्रणाली (IVRS) मुक्त मूलभूत शिक्षण कार्यक्रम आणि माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण घेणाऱ्या अध्ययनार्थींना जीवनमूल्यविषयक माहिती पुरविते. COL च्या एकत्र सहकार्याने AEP साठी शिक्षक प्रशिक्षण पुस्तिका बनविण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय मुक्त विद्यालय संस्था
भूमिका आणि कार्ये

संस्थीय कार्यक्रम वितरण					
राष्ट्रीय मुख्य भूमिका	आंतरराष्ट्रीय भूमिका	१४ वर्षांखालील बालके १४ वर्षांवरील प्रौढांसाठी मुक्त मूलभूत शिक्षण	व्यावसायिक शिक्षण	माध्यमिक शिक्षण	जीवन समृध्दता व निरंतर शिक्षण कार्यक्रम
•मुक्त विद्यालय कार्यक्रम राज्याशी आंतरक्रिया •राज्य मुक्त विद्यालय स्थापनेचे सुलभीकरण. •राज्य मुक्त विद्यालयांना आधार •कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण •मुक्त विद्यालयांसाठी राष्ट्रीय संघाची स्थापना (NCOS) आणि तिच्या भूमिका व कार्यांची कार्यवाही	•आंतरराष्ट्रीय ग्राहक गटांसाठी सल्ला आणि पुरस्कार कार्यक्रम •प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन (परदेशी मुक्त विद्यालय अधिकाऱ्यांचे गरजेनुसार)	•आदर्श अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम आणि अध्ययन साहित्य विकसन तसेच माध्यमे आधार कार्यक्रम •मुक्त मूलभूत शिक्षण कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी, अशासकीय संघटना, व शासकीय संघटनांचा संसाधन आधार. •NIOS च्या मुक्त मूलभूत शिक्षणाची कार्यवाही करणाऱ्या संस्थांची ओळख व मंजूरी	प्रमुख क्षेत्रेः १. कृषी २. तंत्रज्ञान ३. आरोग्य आणि वैद्यक विषय संबंधी ४. गृह विज्ञान ५. उद्योग व वाणिज्य ६. जीवन समृध्दता पाठ्यक्रम ७. इतर पाठ्यक्रम अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम व अध्यापन साहित्य विकसन	स्तर १) माध्यमिक २) वरिष्ठ माध्यमिक अभ्यासक्रम, पाठ्यक्रम आणि अध्यापन साहित्याचे विकसन, माध्यमिक व वरिष्ठ माध्यमिक पाठ्यक्रमांचे वितरण.	जीवन समृध्दता साहित्याचे वितरण. जीवन समृध्दता व निरंतर शिक्षण कार्यक्रमांशी संबंधीत कर्मचारी वर्गाचे सेवांतर्गत प्रशिक्षण. जीवन समृध्दता कार्यक्रमांचे वितरण.
•राष्ट्रीय परिषदा, चर्चासत्रे आणि आंतरक्रियेच्या इतर मार्गांद्वारे समन्वय व कार्ये			•ग्राहक गटांस व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमांचे वितरण.		
•मुक्त विद्यालयांमधील नियोजन, समन्वय आणि गुणवत्तेची देखरेख मुक्त विद्यालयाचा राष्ट्रीय माहितीआधार स्थापना करणे.	•इतर राष्ट्रांच्या मुक्त विद्यालय व निरंतर शिक्षण प्रणालीचा अभ्यास	•मुक्त मूलभूत शिक्षण कार्यक्रमात सहभागी कर्मचारी वर्गाचे प्रशिक्षण			

	• युनेस्को, COL, युनिसेफ, UNDP, UNFPA, वर्ल्ड बँक यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संघटनांशी सहकार्य	• विद्यार्थी मूल्यमापन पध्दती व गुणवत्ता दर्जा यांचे विकसन व वितरण. मुक्त मूलभूत शिक्षणाच्या अंतिम स्तरांवर जोड प्रमाणपत्र (A, B व C)	• विद्यार्थी मूल्यमापन गुणवत्ता व पध्दती यांचे विकसन	• विद्यार्थी मूल्यमापन गुणवत्ता व पध्दती यांचे विकसन	
• मुक्त विद्यालय कार्यक्रमांना माध्यमांचा आधार	• आंतरराष्ट्रीय ग्राहकांसाठी माध्यमे कार्यक्रम	• मुक्त मूलभूत शिक्षण कार्यक्रमासाठी माध्यमे आधार	• व्यावसायिक शिक्षण कार्यक्रमांसाठी माध्यमे आधार	• माध्यमिक व वरिष्ठ माध्यमिक शिक्षण कार्यक्रमांसाठी माध्यमांचा आधार	• जीवन समृध्दता आणि निरंतर शिक्षण कार्यक्रमासाठी माध्यमांचा आधार.
• न्यूज बुलेटिन इ. मधुन मुक्त विद्यालय कार्यक्रम व उपक्रमांच्या माहितीचे वितरण.	• आंतरराष्ट्रीय परिषदा, सभा, कार्यशाळा इ. चे आयोजन. आंतरराष्ट्रीय दर्जाचे 'मुक्त विद्यालय जर्नल' प्रकाशित करणे.	• मुक्त मूलभूत शिक्षणा अंतर्गत मंजुरी प्राप्त अभ्यास केंद्रामध्ये शिक्षण कार्यक्रमांची कार्यवाही व नियंत्रण.		• NIOS विद्यार्थ्यांसाठी समृध्द साहित्य म्हणून अर्धवार्षिक मासिक 'मुक्त अध्ययन.'	

मुक्त विद्यापीठः -

मुक्त विद्यापीठाची व्याख्या– औपचारिक शैक्षणिक अर्हता नसलेल्या लोकांसाठी ज्याठिकाणी पत्रव्यवहार व ध्वनिक्षेपित माध्यमांतून किंवा उन्हाळी शाळांच्या माध्यमातून अध्यापन होते ते मुक्त विद्यापीठ.

विज्ञान व तंत्रज्ञानातील जलद प्रगतीने अनेक संघटना व संस्थांना त्यांच्या मुबलक मानव संसाधनांचा अधिक चांगले काम करण्यासाठी व सुधारित कार्यक्षमता साध्य करण्यासाठी प्रेरित केले आहे.

मुक्त विद्यापीठ (OU) म्हणजे प्रदानाचा दूरस्थ मार्ग वापरणारे दूरस्थ अध्ययन विद्यापीठ. मुक्त प्रवेश धोरणासाठी म्हणजेच, पदवी पूर्व किंवा पदव्योत्तर पाठ्यक्रमांमध्ये विदयार्थ्यांच्या प्रवेशासाठी मागील शैक्षणिक संपादनाचा विचार न करणारी विद्यापीठे. बहुतांश पदवीपूर्व स्तरावरील विद्यार्थ्यांना घरुन अभ्यास करण्याची मूभा, तसेच पदवीपूर्व व पदव्योत्तर विद्यार्थ्याना जगात कोठेही शिकण्याची मुक्तता. बरेचसे पूर्ण वेळ पदव्योत्तर शिक्षण घेणारे विद्यार्थी विद्यापीठ संकुलामध्येच पाठ्यक्रम अभ्यासतात व संशोधनासाठी मुक्त विद्यापीठाच्या सुविधा वापरतात.

अध्यापन पध्दतीः -

मुक्त विद्यापीठ दूरस्थ अध्ययनासाठी विविध पध्दतींचा वापर करते, ज्यांत लिखित व दृक् साहित्य, आंतरजाल (internet), डिस्क सॉफ्टवेअर आणि DVD पाठ्यक्रम आधारित दूरदर्शन ध्वनिक्षेपण कार्यक्रम. अंतर्गत फॅकल्टी, बाह्य शैक्षणिक सहाय्यक आणि इतर संबंधितांकडून लायसन्स केलेले साहित्य मुक्त विद्यपीठ विद्यार्थ्यांसाठी संकलित केले जाते. बहुतेक पाठ्यक्रमांसाठी विद्यार्थ्यांना शिक्षकाकडून त्यांच्या कार्यांचे प्रत्याभरण मिळते. यासाठी प्रत्यक्ष आंतरक्रिया, दूरध्वनि, आंतरजालाचा उपयोग केला जातो. आता अनेक टेन पॉईंट पाठ्यक्रम उपलब्ध आहेत ज्यांत नेमून दिलेला शिक्षक नसून ऑन लाइन परिषद सेवेद्वारे (आंतरजाल मंच) मदत व सल्ला देण्याचे काम मॉडरेटर्स करतात. काही पाठ्यक्रमांसाठी व्यक्तिगत संपर्क कार्यक्रम (PCP) व्याख्याने अनिवार्य आहेत. उत्तीर्ण होण्यासाठी विद्यार्थ्यांला त्या अभ्यास सत्रांना उपस्थित रहावे लागते. अशा पाठ्यक्रमाचे उदाहरण म्हणजे IDOL मुंबई विद्यापीठ द्वारा संचालित B.Sc. IT / संगणक विज्ञान (Computer Science) पाठ्यक्रम ज्यामध्ये संगणक निगडित प्रात्यक्षिक कार्याचा समावेश होतो. इतर बऱ्याचशा कार्यक्रमांना असा प्रत्यक्ष आंतरक्रियेचा पैलू नाही. व्यापक जनसमुहाचे अध्ययन घडवून आणण्यासाठी मुक्त विद्यापीठ मुख्य प्रवाही दुरदर्शन आणि आकाशवाणी कार्यक्रमांची निर्मिती करते.

उच्च शिक्षणाची गुणवत्ता निश्चित करणाऱ्या संस्थांनी मुक्त विद्यापीठातील अध्यापन ‘अतिउत्तम’ असल्याचे गुणाकंन दिले आहे. ‘विद्यार्थी समाधान इंग्लिश राष्ट्रीय सर्वेक्षणा’ ने मुक्त विद्यापीठास दोन वेळा प्रथम स्थान दिले आहे. ऑक्टोबर २००६ मध्ये मुक्त अध्ययनाच्या प्रारंभासह मुक्त विद्यापीठाने मुक्त शैक्षणिक संसाधन चळवळीमध्ये सहभाग घेतला. विनामुल्य सहभागी अध्ययन सहाय्यक साधने आणि निवडक, जुने दूरस्थ अध्ययन पाठ्यक्रम साहित्य निःशुल्क मुक्त केले जाईल.

अध्ययन व अध्यापनामध्ये वर्च्युअल जगाचा उपयोग करण्यासंबंधी मुक्त विद्यापीठे संशोधन करीत आहेत. मुक्त विद्यापीठाच्या द्वितीय जीवनसत्रामध्ये दोन टप्पे आहेत – मुक्त विद्यापीठ बेट आणि OU टोपिया ग्राम. तिसरे क्षेत्र असेल " OU महासागर" मे २००९ मध्ये या क्षेत्राची निर्मिती झाली ती लिंडेन लॅब या कंपनीने केलेल्या व्यक्ती अभ्यासावर आधारित.

तुमची प्रगती तपासा

१. मुक्त विद्यापीठ म्हणजे काय?

२. मुक्त विद्यापीठांतून शिकणे विद्यार्थ्यांना कसे सहाय्य करते?

____

____

____

____

____

दूरस्थ अध्ययनाचे दोन प्रकारचे मार्ग आहेतः

अ) एकमार्गी – हा मार्ग मुक्त विद्यापीठांतून आहे. येथे विद्यार्थ्यांच्या सोयीनुसार प्रत्येक विद्यापीठ कार्यक्रम व अध्यापनाचे माध्यम ठरविते. नवी दिल्लीचे इंदिरा गांधी राष्ट्रीय मुक्त विद्यापीठ आणि यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ एकेरी मार्ग विद्यापीठे म्हणून कार्यरत आहेत.

ब) द्विमार्गी - यांत विद्यापीठ संलग्न अशा दूरस्थ अध्ययन संस्था आहेत. विद्यार्थ्याला पदवी मात्र मुख्य विद्यापीठाची मिळते. IDOL हे मुंबई विद्यापीठास संलग्न आहे. पारंपारिक प्रवाहांत दिल्या जाणाऱ्या पाठ्यक्रमा प्रमाणेच येथील कार्यक्रम असतात.

क) समुदाय महाविद्यालये – हा भारतातील दूरस्थ अध्ययनाचा प्रचलित प्रवाह आहे.

जगातील समुदाय महाविद्यालयेः -

समुदाय महाविद्यालये तंत्रज्ञान महाविद्यालये आणि इतर शैक्षणिक कार्यक्रमांच्या वैश्विक विकासाची पूर्वपिठिका मांडताना अमेरिकन असोसिएशन ऑफ् कम्युनिटी कॉलेजेस्चे अध्यक्ष जॉर्ज आर. बॉगज् लिहितात, "ह्या संस्था विविध नावांनी ओळखल्या जातात जसे की, समुदाय महाविद्यालये, तांत्रिक विद्यापीठे, पॉलिटेक्निक, पुढील शिक्षण कार्यक्रम (FE), तंत्रज्ञान संस्था, तंत्रज्ञान महाविद्यालये व कनिष्ठ महाविद्यालये." सार्वजनिक, खासगी विना-नफा किंवा खासगी नफा तत्वावर आधारित, व्यावसायिक शिक्षणावर केंद्रित किंवा मानव्य विद्यापीठात गुणांच्या स्थानांतरणास वाव आहे की नाही, उच्च शिक्षणापेक्षा वेगळे की त्याचाच एक भाग, प्रौढांसाठी की युवा पिढीसाठी यांनुसार या संस्थांमध्ये वैविध्य दिसून येते. "तर मग या क्षेत्राची व्याख्या कशी करता येईल?" बॉगज् लिहितात, "प्रामुख्याने मुक्त प्रवेश, विद्यार्थ्यांचा अध्ययन यशावर भर, स्थानिक समुदाय व उद्योगांच्या शैक्षणिक गरजांना प्रतिसाद, सर्जनशीलतेची इच्छा, सरकारी प्रक्रियांपासून दूर अश्या काही समान पैलूंचा समावेश होतो.

राष्ट्रांचे स्वास्थ बहुसंख्यांकांच्या शैक्षणिक स्तरांवर अवलंबून असते, तरीही या विद्यापीठांना बहुतेक राष्ट्रांमध्ये फारशी प्रतिष्ठा नाही.” नवीन संस्थांच्या निर्मितीमध्ये तसेच सद्य संस्थांच्या क्षमतेत वाढ करण्यासाठी अनेक भागीदारी केल्या जात आहेत.

राज्य मुक्त विद्यापीठे: -

१) डॉ. बी. आर. आंबेडकर मुक्त विद्यापीठ, (Braou), हैदराबाद, आंध्रप्रदेश.

२) वर्धमान महावीर मुक्त विद्यापीठ (VMOU), कोटा, राज्यस्थान.

३) नालंदा मुक्त विद्यापीठ (NOW), पटना, बिहार.

४) यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ (YCMOU), नाशिक, महाराष्ट्र.

५) मध्य प्रदेश भोज मुक्त विद्यापीठ (MPBOW), भोपाळ, मध्यप्रदेश.

६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मुक्त विद्यापीठ (BAOW), अहमदाबाद, गुजरात.

७) कर्नाटक राज्य मुक्त विद्यापीठ (KSOU), म्हैसूर, कर्नाटक.

८) नेताजी सुभाष मुक्त विद्यापीठ (NSOW), कोलकाता, प. बंगाल.

९) यु. पी. राजर्षी टंडन मुक्त विद्यापीठ (UPRTOU), अलाहाबाद, उत्तरप्रदेश.

१०) तामिळनाडू मुक्त विद्यापीठ (TNOW), चेन्नई, तामिळनाडू.

११) पंडित सुंदरलाल शर्मा मुक्त विद्यापीठ (PSSOU), बिलासपुर, छत्तीसगड.

१२) उत्तराखंड मुक्त विद्यापीठ, हलदवानी (नैनिताल), उत्तराखंड.

१३) के.के. हंडिक् राज्य मुक्त विद्यापीठ, गोहाटी, आसाम.

प्रश्नावली:

१) भारतामध्ये शालेय शिक्षणाचा प्रसार करण्यामध्ये NIOS चे योगदान काय आहे? सविस्तर चर्चा करा.

२) भारतामध्ये उच्च शिक्षण प्रणालीचा प्रसार करण्यामध्ये मुक्त विद्यापीठ कशाप्रकारे सहाय्य करते? विस्ताराने लिहा.

वेबसाईटस्: -

www.dec.ac.in
www.mu.ac.in/idol
www.ignou.ac.in
www.wikipedia.org

❖❖❖❖

२०

माहिती तंत्रज्ञान आणि ऑन लाईन अध्ययन

प्रकरणाची रचना:

२०.० उद्दिष्ट्ये
२०.१ प्रस्तावना
२०.२ माहिती तंत्रज्ञान
 २०.२.१ अर्थ आणि व्याख्या
 २०.२.२ माहिती तंत्रज्ञान आणि शिक्षक शिक्षण
 २०.२.३ माहितीची अत्याधुनिकता
२०.३ शिक्षणात माहिती आणि संप्रेषण
 २०.३.१ आय. सी. टी. आणि व्यावसायिक विकास
 २०.३.२ शिक्षक कौशल्ये आणि आय. सी. टी
 २०.३.३ संप्रेषणाची कृतीयोजना
२०.४ शिक्षणात तंत्रज्ञानाच्या प्रकारांचा वापर
 २०.४.१ उपग्रहाद्वारे
 २०.४.३ ऑन लाईन अध्ययन
२०.५ सारांश

२०.० उद्दिष्ट्ये

२०.१ प्रस्तावना

या वैश्विक जगात स्पष्टपणे दिसून येते की फक्त ज्या माणसाकडे माहिती आणि ज्ञान उपलब्ध आहे त्यालाच आपले जीवन गुणात्मक बनविण्याची आणि सत्ता लाभाची सर्वोत्कृष्ट संधी प्राप्त होते. आपण माहिती युगात राहतो. जिथे ज्ञान ही शक्ती आहे. तंत्र, वैज्ञानिक प्रगती आणि औद्योगिक स्पर्धा प्रत्येकाला क्रियावान व क्रांतीच्या चक्रात जोडण्यासाठी तयार करते.

प्र. इरविंग. एच. भुचेन :-

शिक्षणाचे तीन (R), आता तीन (T) वर जास्त भर देतील. तंत्रज्ञान (Technology), सांघिकता (Teaming) आणि हस्तातंरण (Transference).

म्हणून तंत्रज्ञानाची व्याख्या अशी आहे, पद्धतशीर पद्धतींचा विकास, यंत्रणा किंवा प्रक्रिया जी उद्दिष्ट्ये साध्य करण्यासाठी मदत करतात.

हस्तांतरण म्हणजे माहितीचे संप्रेषण :-

त्या माहितीच्या युगात केवळ माहितीचे साक्षर विद्यार्थी समाज उभारु शकतात. आणि संप्रेषण तंत्रज्ञान व माहितीच्या वैश्विकरणात अलिकडचा झालेल्या विकासामुळे सर्वांना माहिती कुठुनही आणि केव्हाही मिळवणे सोपे झाले आहे.

विकासाची वेगवान गती आणि माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या (नोकरी, व्यवसाय इ.) विकिरणामुळे समाजात अनेक बदल घडत आहेत.

अर्थपूर्णतेने माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाने अध्ययन प्रणालीत आणि अध्ययनाच्या पध्दतीत बदल केलेला आहे.

म्हणून नवीन तंत्रज्ञान सुद्धा नवीन अध्यापनांच्या पद्धतीची मागणी करतात.

माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान शिक्षणाचे एक शक्तिशाली तंत्र आहे.

हे तंत्र वर्गात परिणामकारतेने व कार्यक्षमतेने वापरल्याने उत्तेजित अध्ययन वातावरण निर्माण होऊ शकते.

शिक्षणात माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानात सुसंबद्धपणाची वैशिष्ट्ये पुढील प्रकारे संभावतात.

१) ज्ञानाची वैश्विक उपलब्धता
२) अनुभवाचे भागीकरण व उत्कृष्ट प्रत्यक्ष कृती
३) सुसंगत उच्च गुणवत्ता शिक्षण
४) स्वयं वेग राखणे आणि स्वयं आधारे अध्ययन
५) संगणक आधारे घटक निर्माण केल्यावर अभ्यासक्रमातील घटकाचे प्रस्तुतीकरण जास्त प्रभावी होऊ शकते. आणि शाळेत अध्ययनाच्या पातळीवर / स्तरावर सुधारणा करण्यासाठी शिक्षकांना प्रभावी पुरवणी होते.

शिक्षक शिक्षणात माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे, (UNESCO 2002) प्रमाणे.

राष्ट्रीय अर्थव्यवस्था जास्त आंतरराष्ट्रीयात्मक होते व त्याचबरोबर अधिकाधिक माहिती तंत्रज्ञान उत्पादे, मूलधन आणि लोक ह्यांचा प्रवाह देशांमध्ये होता.

२०.२ माहिती तंत्रज्ञान :-

आय. सी. टी. म्हणजे विविध तंत्रविज्ञानातील तंत्रे आणि मूळ स्तोत्रांचा संघ, ज्याचा वापर संप्रेषणासाठी आणि माहितीचे विस्तार, संग्रह आणि नियंत्रण करण्यासाठी होतो. (UNDP 2000) माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानात रेडिओ, दुरदर्शन, व्हीडीओ, डी. व्ही. डी, दुरध्वनी (स्थिर व चलित) उपग्रह प्रणाली, संगणक आणि जाळे, हार्डवेअर आणि सॉफ्टवेअर.

(ह्या सगळ्या तंत्रज्ञानाची जुडलेली साधनसामग्री आणि सेवा उदाहरणार्थ दुरसंचार परिषद आणि ई. मेल (UNESCO 2002))

माहिती तंत्रज्ञान ज्ञानाची एक परिसिमा क्षेत्र आहे आणि सगळ्या क्षेत्रातल्या ज्ञानाचे एकत्रीकरण विश्लेषण आणि उत्पादन करण्याचे चिकित्सक तंत्र आहे.

त्यामुळे शासनाने, संगणक साक्षरता सार्वत्रिक करण्यासाठी आणि शिक्षणात संगणक आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर पसरवण्यासाठी "कार्यात्मक ज्ञान" अशी मोहिम सुरु केली पाहिजे.

२०.२.१ अर्थ आणि व्याख्या :-

१) माहिती तंत्रज्ञान जो संदर्भ विधाने आणि संगणकाच्या सुचना (सॉफ्टवेअर) चा वापर करण्यासाठी वापरतो आणि जी अद्यावत माहिती आपल्याला विजेच्या माध्यमाने अधावत माहिती मिळवण्यासाठी, साठवण्यासाठी, नियोजित करण्यासाठी व हाताळण्यासाठी योग्य ठरते.

संप्रेषण तंत्रज्ञान :-

याा संज्ञेचा दुर संचरणे साधनसामग्री द्वारे मिळवली जाणारी माहिती (उदाहरणार्थ, टेलिफोन, फॅक्स, मोडेम आणि संगणक) यांचे वर्णन करण्यासाठी वापर होतो.

माहिती साक्षरता:-

ज्ञान, आकलन, कौशल्ये आणि दृष्टीकोन यांचा संयोग केल्यावर विद्यार्थी जेव्हा या माहितीच्या युगात समाजाचा सदस्य असून पूर्णपणे सहभागी होतो. तेव्हा तो माहितीचा साक्षर होतो. आणि माहिती सादर करण्यासाठी माहितीची निवड करतो, अर्थान्तरण करतो, मूल्यांकन करतो आणि माहिती हाताळतो.

२०.२.२ माहिती तंत्रज्ञान आणि शिक्षक शिक्षण :-

आंतरजाल माहिती तंत्रज्ञानामुळे चॅट, ई-मेल, वॉयस मेल, विडिओ मेल इ. सुविधांचा पुरवठा होतो.

शिक्षक शिक्षण मध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर खालील प्रमाणे होतो.

१) माहिती अद्यावत करण्यासाठी
२) शिक्षकांचे कौशल्य विकसित करण्यासाठी

३) नवीन तंत्रे, अध्यापन पद्धती परिचयांशी आकर्षित करण्यासाठी
४) अनुदेशित सामग्री वाटप करण्यासाठी
५) शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रम संपन्न करण्यासाठी
६) शिक्षण शिक्षणाचा विकास आणि संशोधनासाठी

२०.२.३ माहितीची अत्याधुनिकता :-

माहिती तंत्रज्ञानात आंतरजाल विविध वेब-साईट द्वारे खुप माहिती मिळू शकते. बहुतांश वेबसाईटस शिक्षक शिक्षणाच्या विविध बाजूंशी संबंधित विचारसरणी विकसित करण्याची तंत्रे, विचार प्रक्रिया, शब्दसमूह, वाचन, आकलन ह्यांची माहिती उपलब्ध करुन देतात.

आय. सी. टी. सहाय्य शिक्षण ज्ञान प्राप्ती व कौशल्ये प्रोत्साहित करु शकतात. ज्याने विद्यार्थी निरंतर अध्ययनात सामर्थ्य मिळवू शकतात.

जर आय. सी. टी. योग्य रीतीने वापरले तर आय. सी. टी. च्या मुख्यत्वेकरुन संगणक आणि आंतरजाल तंत्रज्ञान अध्यापन आणि अध्ययनांचे नवीन मार्ग समर्थ करतात.

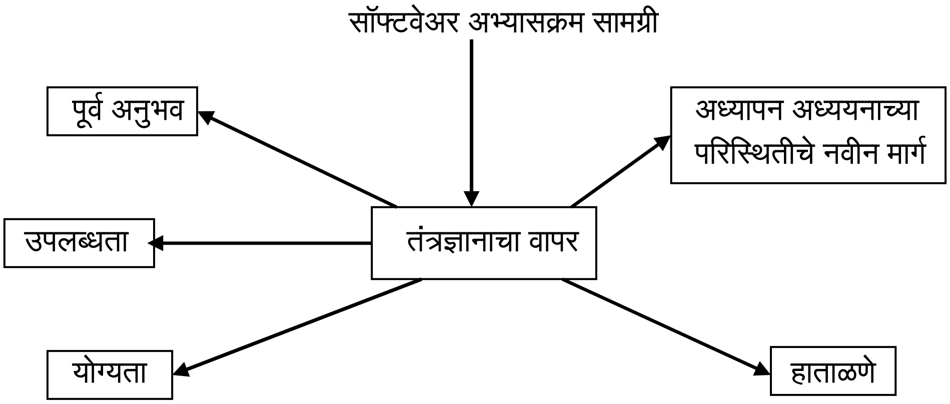

आकृती १ तंत्रज्ञानाचा वापर दर्शविते.

आय. सी. टी.त संगणक, आंतरजाल आणि दुरसंचरण यांची शिक्षणात स्पष्ट व महत्त्वाची भूमिका आहे.

आय. सी. टी. शिकणाऱ्याला प्रभावी आंतर क्रिया करण्याची संधी उपलब्ध करते. दुरशिक्षणाच्या यशासाठी हे खूप महत्त्वाचे ठरते.

संप्रेषण उपग्रह, दृक श्राव्य इ. वापर माहिती मूळ स्त्रोत म्हणून मोठ्या प्रमाणात जन कल्याणासाठी होत आहे. आणि जगाकडे माहितीचे मूळ स्त्रोत मर्यादित असून सुद्धा माहिती जगाकडे नेत आहेत.

भारतात या संदर्भात मुख्य प्राधान्य उभारले आहेत.

- विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी लोकांना शिक्षणाद्वारे जास्तीत जास्त माहिती उपलब्ध करुन विकासासाठी प्रोत्साहित करणे.
- हे तंत्रविज्ञान बहुतेक लोकांना फायदेशीर ठरेल ह्याची खात्री करणे.
- बहुजन समाजाला उत्कृष्ट संप्रेषणासाठी सुविधा उपलब्ध करुन देणे.

आपली प्रगती तपासा :-

१) आय. सी. टी. शिक्षणाचे सामर्थ / प्रबल तंत्र कशाप्रकारे आहे.
२) शिक्षक शिक्षणासाठी माहिती तंत्रज्ञान का महत्त्वाचे आहे.

२०.३ शिक्षणात माहिती आणि संप्रेषण

शिक्षक शिक्षणात आय. सी. टी. चा वापर माहिती अद्यावत, अध्यापन कौशल्ये विकसित, नवीन प्रक्रियेचा परिचय, अध्यापन पद्धती, अनुदेशन सामग्रीची विभागणी करण्यासाठी होतो.

तसेच शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रम आणि संशोधन सधन करण्यासाठी, संशोधन कौशल्ये विकसित करण्यासाठी सुद्धा आय. सी. टी. चा उपयोग होतो. आय. सी. टी. शिक्षणाात प्रबल साधन आहे.

आय. सी. टी. अध्ययन करणाऱ्याची आंतरक्रिया :-

खालील मुद्यांद्वारे सुलभ करते.

- इ. घटक
- मुक्त शैक्षणिक मूळ स्त्रोत
- संकलित संप्रेषण द्वारे
- सुलभ सहकारी आणि सह अध्ययन
- विश्वभराची अवधी आणि वेळाची लवचिकता पुरवते.
- सारख्या गुणांचा घट, प्रशिक्षक आणि तज्ञांशी संबध जोडते.

आय. सी. टी. शाळा सुधारण्यासाठी प्रचंड संभाव्य शक्तीचे साधन आहे.

आय. सी. टी. च्या वापरामुळे ज्ञानाचे विभागीकरण, उत्पादन, सुधारणीकरण साठवण्याचा हुद्दा वाढला आहे.

आय. सी. टी. चे काही शैक्षणिक महत्त्व :-

- वेळ, काळ आणि सामाजिक, आर्थिक बाबीत अध्ययनाचे अडथळे राहिले नाही.
- नवीन तंत्रज्ञानाचे स्वरुप अधिकार विभागणी असल्यामुळे अध्ययनकर्ता तंत्रज्ञानापासून मुक्त झाला आहे.
- अध्ययन करत्याला विविध अध्ययन स्त्रोतामध्ये प्रवेश घेता येतो.
- नवीन आणि अद्यावत, अधिप्रमाणित आणि विश्वसनीय माहिती विश्वाच्या कानाकोपऱ्यातून मिळवू शकतो.

प्रसारमाध्यमाच्या देवाण-घेवाण प्रक्रियेला क्रियात्मक बनवते आणि ज्ञानाच्या विविध प्रकारच्या रचना काढता येतात.

२०.३.१ आय. सी. टी. आणि व्यावसायिक विकास :-

आय. सी. टी. मध्ये शिक्षकाच्या व्यावसायिक विकासासाठी मुख्य क्षेत्रे खालील प्रमाणे आहेत.

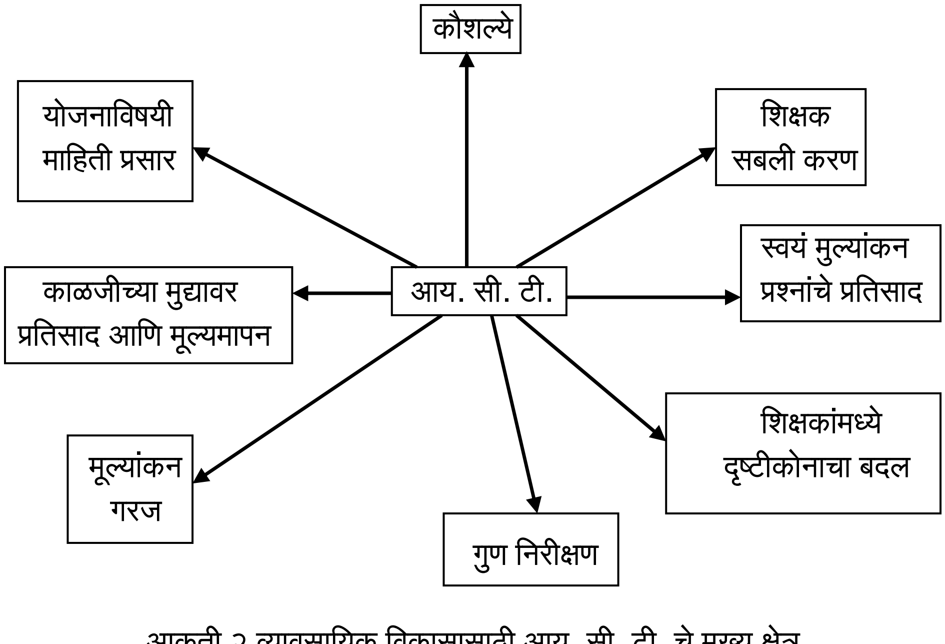

आकृती २ व्यावसायिक विकासासाठी आय. सी. टी. चे मुख्य क्षेत्र

२०.३.२ शिक्षकी कौशल्ये आणि व्यावसायिक विकासात आय. सी. टी. :-

संगणक शिक्षक आणि शिक्षकाच्या व्यावसायिक वाढीसाठी कौशल्ये हे कार्यक्षेत्र आहेत. एन. सी. टी. ई (१९९८) ने विविध प्रकारची शिक्षकी कौशल्ये ओळखली आहेत, जे शिक्षकांना आपल्या व्यवसायात सक्षम बनवू शकते.

आय. सी. टी. च्या विभागीकरण स्वरुप असल्यास गुणात्मक शिक्षणाचे आव्हान मिळवण्यासाठी व्यावसायिक कौशल्ये आणि शैक्षणिक कौशल्ये या दोन मुख्य बाबी आहेत.

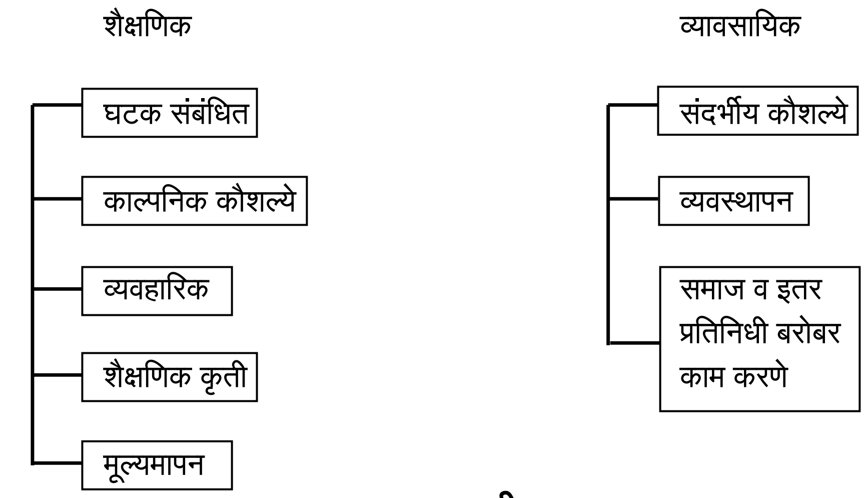

आकृती ३

वरील पूर्ण प्रक्रिया आय. सी. टी. च्या दृढ दृष्टीकोनाशी संबंधित आहे. जे शिक्षक आपल्या व्यावसायिक विकासासाठी संपादन करतात.

आपली प्रगती तपासा :-

१) आय. सी. टी. अध्ययनकर्त्यांचे देवाणघेवाण कशाप्रकारे सुलभ करते.
२) आय. सी. टी. शिक्षणात अग्रेसर कशा प्रकारे आहे.
३) आय. सी. टी. शिक्षकाच्या व्यावसायिक विकासासाठी कशा प्रकारे मदत करते.

२०.३.३ संप्रेषण कृति योजना :-

- संकलित संप्रेषण
- असंकलित संप्रेषण

संकलित संप्रेषण :-

- ऑन-लाईन चॅट (गुजगोष्ट)
- दृक श्राव्य

- परिषदे
- एडू सॅट (EDUSAT)
- दुरशिक्षण परिषद
- मोबाईल तंत्रज्ञान फोन

असंकलित संप्रेषण :-

- संगोष्टी मंच
- ब्लॉग्स
- इ-गट
- विकी

विकी हे आंतरीय जोडलेले वेब पेजस चे सहज वाढीव संग्रह आहे.

ही एक हाइपरटेक्सट प्रणाली आहे जी माहिती डेटाबेस साठवते आणि त्याच्यात अद्ययावत करता येते.

मोबाईल तंत्रज्ञान – एस. एम. एस.
एम. एम. एस.
पॉड कास्टिंग - आय-पॉड
(पोर्टोबल डिजिटल ऑडिओ प्लेअर)

आंतरक्रियात्मक तंत्रज्ञानाच्या आगमनामुळे अध्ययन करणाऱ्याला स्वतःच्या गतीनुसार पुढे जाता येते आणि जी सामग्री त्यांना अवघड वाटते त्याचा फेरविचार करता येतो.

संगणक आधारित संप्रेषण विद्यार्थी आणि ट्युटर (मार्गदर्शक शिक्षक) मध्ये जास्तीत जास्त आंतरक्रियेची संधी उपलब्ध करते.

संप्रेषण आणि माहिती तंत्रज्ञानाचे प्रवर्ग :-

१) विभागात्मक
२) आंतर क्रियात्मक

१) विभागात्मक :-

- टपाल सेवा (हार्ड कॉपी चे सगळे भाग)
- आकाशवाणी प्रसार
- दुरदर्शन प्रसार
- अनुकृती

२) आंतर क्रियात्मक :-

दुरसंचरण आणि माहिती तंत्रज्ञान (दृक-श्राव्य, दृक चित्रालेख आणि श्राव्य, दृक श्राव्य चित्रालेख, दुरशिक्षण परिषद, संगणकद्वारे संप्रेषण (इ-मेल, दुरसंचार परिषद, बुलेटीन बोर्ड, फाईल हस्तांतरण आणि डेटाबेस माहिती मिळवणे, दोन्ही वास्तव वेळेवर (संकलित) आणि क्लिब (असंकलित).

मोबाईल अध्ययन :-

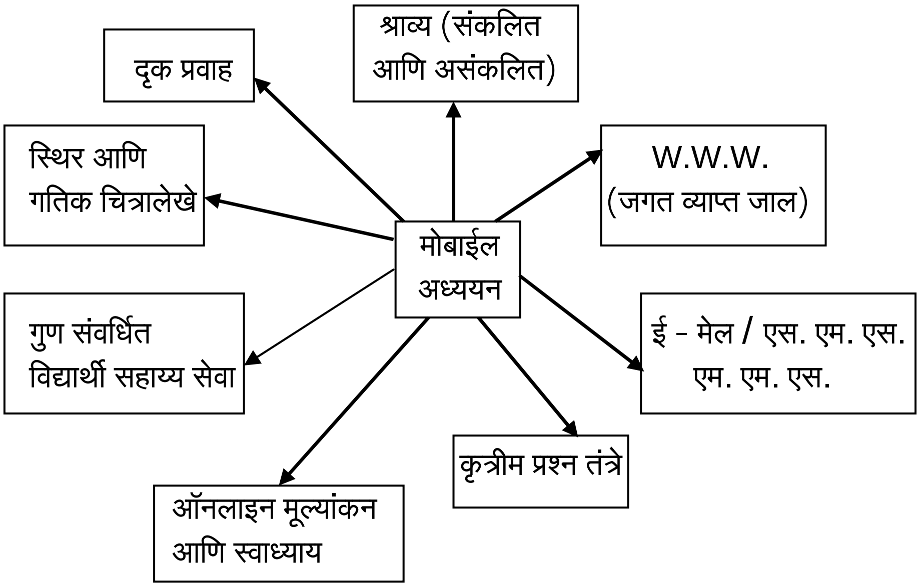

आकृती ४

संप्रेषण – तंत्रज्ञान :-

संप्रेषण एक मुलभूत मानवीय व सामाजिक प्रणाली आहे. संप्रेषणामुळेच समाजाचे अस्तित्त्व शक्य आहे. सध्या माहितीचे उत्पादन, संगठण प्रक्रिया, अद्ययावत संश्लेषण आणि प्रक्षेपण वर जास्त थर आहे.

दृक श्राव्य प्रसारमाध्यमे :-

दृक श्राव्य तंत्रज्ञानाची वाढ संपूर्ण जगात वेगाने होत आहे. खासकरुन प्रगत देशांमध्ये दुरदर्शन प्रसाराचे, आरंभापासून आता व्हीडीओ कॅसेटस्, केबल दुरदर्शन, संगणक व्हीडीओ टेक्सट आणि विडीओ डिस्क इत्यादी आपल्याला सहज उपलब्ध आहेत.

जास्तीत जास्त आधुनिक व सुसंस्कृत तंत्रज्ञानाने जसे टॉक बॅक सेवा विडीओफोन प्रणाली आणि फॅसिमिलेट इ. चा वापर होत आहे. विविध देश आपली आर्थिक स्थिती तंत्रज्ञानाच्या विकासाचा दर्जा आणि गरज बघून या तंत्रज्ञानाचा वापर करत आहेत.

शिक्षणात संप्रेषण तंत्रज्ञानाचे, अध्यापनाचे दृक-श्राव्य प्रसारमाध्यमाच्या प्रभावावर अवलंबून आहे. म्हणून दुरशिक्षणाला विशिष्ट स्थान आहे.

दुरसंचारण :-

विश्व संप्रेषण अहवाल (१९९७) संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा केंद्राभिसरणाचे स्पष्ट चित्र खालीलप्रमाणे प्रस्तुत केलेले आहे.

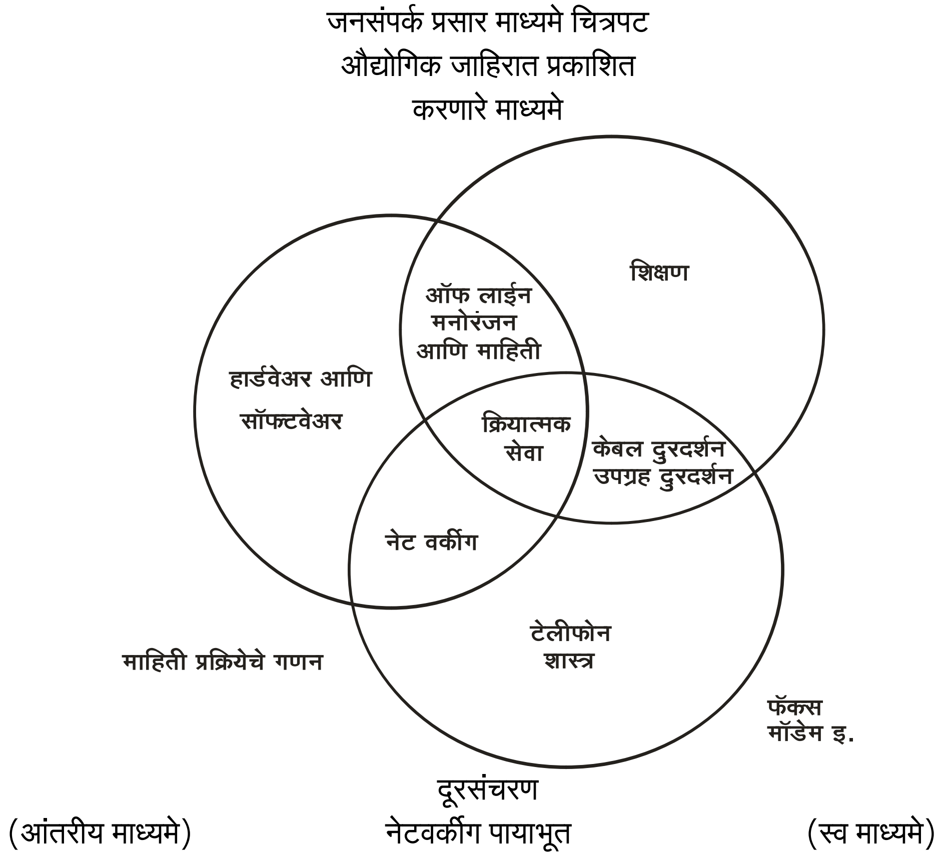

आलेख ४ माहिती तंत्रज्ञानाचा केंद्रभिसरण

स्त्रोत :- विश्व माहिती अहवाल (१९९७)

हा आलेख तंत्रज्ञान कशाप्रकारे देवाण घेवाण क्रियात्मक प्रक्रियेकडे वळत आहे हे दर्शवितो.

गणन शक्ती, दुरसंचरण, तंत्रज्ञान आणि माध्यमाची कुशलता हे सगळे देवाण घेवाण सेवेमध्ये विविध माध्यमाद्वारे (प्रसार माध्यमे देवाण घेवाण माध्यमे व स्व माध्यम) यांचे केंद्रभिसरण होत आहेत.

विविध संप्रेषण तंत्रज्ञानांचा केंद्राभिसरण माइक्रो, संगणक तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाली आहे.

विकास झाल्यामुळे मापन शैक्षणिक कार्यक्रम आंतरजालाद्वारे घरी बसून पाहु शकतो.

आंतरजाल हे केंद्राभिसरणाचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. ज्याने दृक, व्हीडीओ, ॲनिमेशन इ. एकत्रितपणे हाताळणे शक्य झाले आहे.

संकलित देवाणघेवाण सुद्धा सुलभ होते प्रकाशन आणि वाटप छापलेले माध्यमात सुद्धा संगणक आणि लेजर तंत्रज्ञान जोडले आहेत.

आपली प्रगती तपासा :-

१) संप्रेषणाची कार्यविधी कोणती ते लिहा ?
२) संकलित आणि असंकलित संप्रेषणामधील फरक लिहा.

____

____

____

____

____

२०.४ शिक्षणात वापर होणारे तंत्रज्ञानाचे प्रकार :-

- पार्थिव मार्ग (सर्वत्र प्रसार, ब्रॉडकास्ट) दुरदर्शन, ए. आय. आर. (A.I.R)
- उपग्रह तंत्रज्ञान व्ही सॅट (VSAT), इनसॅट (INSAT), एडुसॅट (EDUSAT)
- ओपन वाइर, ऑप्टीकल फाइबर, ब्रॉडबॅन्ड नेटवर्क, (दुरसंचरण) केबल नेटवर्क
- संगणक आणि आय टी
- गणन, सर्वत्र प्रसार आणि दुरसंचरण चा केंद्रभिसरण

२०.४.१ उपग्रहाद्वारे :-

२० सप्टेंबर २००४ रोजी भारत सरकार (ISRO) भारतीय आकाश संशोधन संस्थेने EDUSAT उपग्रहाच्या साहाय्याने शिक्षणक्षेत्रात सुरुवात केली आहे. हे विश्वाचे पहिले उपग्रह आहे जे फक्त शैक्षणिक कार्यासाठीच समर्पित आहे.

भारताच्या कानाकोपऱ्यात शिक्षणाच्या आधारे कमी खर्चात, न पोहोचणाऱ्या जागावर उपलब्ध होणे हे EDUSAT चे हेतू.

EDUSAT मध्ये ७२ पेक्षा जास्त चॅनल्स, सी-ब्रॅन्ड, विस्तारित सी बॅन्ड, नॅशनल बीम, के-यू बॅन्ड, नॅशनल बीम आणि पाच के-यू रीजनल बीम आहेत.

EDUSAT सेवेचा वापर केल्यास खालील बाबीचा पुरवठा करण्यात येतो.

१) शिक्षणात अनेक स्वतंत्र आणि समकालिन नेटवर्क सहाय्य
२) वर्गातील परस्परक्रियेसहित टेलिक्रॉन्फरन्सींगची सोय
३) वेब आधारे स्वयं अध्ययन सामग्री
४) शैक्षणिक सामग्रीचे मागणीप्रमाणे निर्मिती
५) सहज सोप्या पद्धतीने माहितीचे अदलाबदल
६) संप्रेषणाचे हस्तातरण
७) ऑनलाईन परीक्षा, प्रश्न पत्रिका पाठवणे

EDUSAT ई - अध्ययन, ई - नियमन, ई - व्यवस्थापन तसेच शेवटी ई - आयुष्याचे अनुभव घेण्याबाबतचे प्रोत्साहाचे साधन ठरेल.

आंतरजाल (Internet) :-

माहीतीचे महाजाल म्हणजे आंतरजाल.

नेट (Net) या इंग्रजी शब्दाचा मराठी अर्थ आहे जाळे. इंटरनेट हेही एक जाळेच आहे. पण ते जाळे आहे संगणकाचे संगणकाची लहान मोठी जाळी परस्परांशी साधून जे एक संगणकाचे जग व्यापक जाळे निर्माण होते त्याचेच नाव इंटरनेट.

इंटरनेट मुख्यत्वे W.W.W. इ. मेल आणि क्रियात्मक बहुमाध्यमे इ. सुविधा प्राप्त झालेल्या आहेत.

इंटरनेट – परस्पर जोडलेले एक जागतिक संप्रेषण जाळे आहे. म्हणून कधी कधी इंटरनेट ला माहितीचे उत्कृष्ट महामार्ग असे म्हणतात. आंतरजालाचे सर्वाधिक उपयोजन जगत व्याप्त जाल (World Wide Web) असे ज्याद्वारे एका जागेतून दुसऱ्या जागेत प्रेषण नियंत्रित प्रोटोकॉल / आंतरजाल प्रोटोकोल (Protocol) चा वापर करुन माहिति पोहोचवली जाते.

आंतरजालचे कार्यान्वित मध्ये ट्रान्समीशन कंट्रोल पॅनल (Transmission Control Panel) (TCP) आणि आंतरजाल, प्रोटोकॅल (Internet Protocal) (IP) समाविष्ट आहेत.

आंतरजालचे फायदे (बल) आणि मर्यादा :-

फायदे (बल) :-

- **माहिती स्त्रोताची संपत्ती :-** जवळजवळ सर्व ज्ञानाच्या क्षेत्रांसाठी आंतरजाल माहितीचे स्त्रोत ठरते.

- **बहुमाध्यम क्षमता :-** आंतरजालचे काही बहुमाध्यम क्षमता जसे साठवण, प्रक्रिया आणि विविध माहिती स्वरुपाचे हस्तान्तरण ह्या बाबी शिक्षण आणि प्रशिक्षणासाठी जास्तीत जास्त सोईच्या ठरतात.

- **सहज वापर :-** साधेपणाने आणि सहजपणे माहिती मिळते.
- आंतरजाल जलद आणि विश्वसनीय संप्रेषणाचे पायाभूत पुरवतो ज्यामुळे अद्यावत आणि सत्य काळ (रियल टाईम – Real Time) माहिती मिळते.
- **लोकांची संख्या :-** आंतरजालला असंख्य यजमान संगणक आहेत. ज्यामळे ते लोकांमध्ये मोठ्या संख्येत पोहोचले आहेत.
- **पडवडणारा** :- तंत्रज्ञान परिपक्वतेवर आल्यास किंमत आपोआप कमी होते.
- **तंत्रज्ञानाचा आधार :-** तज्ज्ञांचा जगभरातला समाज दिवस रात्र तंत्रज्ञानावर काम करीत आहेत बहुतेक तज्ञ वैयक्तिक क्षमतेवर सुद्धा काम करीत आहेत.

मर्यादा :-

- **अडगळीत ई -मेल :-** ज्या संस्था आंतरजालाशी जोडलेल्या आहेत, तिथे निरोपयोगी आणि गरज नसलेले ई - मेल चा जलमय आहे त्यामुळे ग्राहकाचा बराच वेळ खर्च होतो.
- **सुरक्षितता :-** आंतरजालेची सुरक्षितता महत्त्वाचा मुद्दा आहे कारण निरोप, अनेक आधारस्तंभ पायाभूतांमधून प्रवास करतो म्हणून नेटवर्कवर माहितीची संवेदनशील गळती आणि बळकावण्याची शक्यता असते.
- **संगणक व्हायरस :-** W.W.W. द्वारे आंतरजाल ई - मेल आणि डाऊन लोड फाईल्स मध्ये व्हायरस येण्याची हकीगत आहे. म्हणून प्रत्येक संगणकामध्ये ॲन्टी व्हायरस सॉफ्टवेअर बसवणे गरजेचे आहे.
- **कमी गंभीर मुद्दयांची चर्चा :-** आंतरजाल हे सार्वजनिक न्यायस्थान असल्यामुळे सगळे ह्या मध्ये आपली मत देण्यासाठी समाविष्ट होऊ शकतात. बहुतेक वेळी ह्या चर्चामध्ये तेवढी गंभीरता नसते.

ग्रामीण लोकांना कमी सहाय्य :-

आंतरजाल हे अजून शहरी दृश्य आहे.

ई - अध्ययन :-

ई - अध्ययनाची संकल्पना अध्ययन-अध्यापन प्रणालीमध्ये खूप प्रसिद्ध झाली आहे. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या विकासाचा क्षेत्रात ह्याच्यात वेळोवेळी बदल जाणवत आहे.

ई - अध्ययनाची संज्ञा असे दर्शविते.

माहिती संप्रेषण, दुरसंचरण आणि विद्युत द्वारे निरोप, तंत्रज्ञानाचा वापर अध्यापन आणि अध्ययन सामग्रीचे वितरण आणि माहितीचे विद्युत स्थितीत अभिसरण होणे.

जगत व्याप्त जाल (World Wide Web W.W.W.) :-

स्वित्झर्लंड देशात जिनेव्हा या शहरात CERN या नावाची प्रसिद्ध प्रयोग शाळा आहे. त्या प्रयोगशाळेत काम करणारे भौतिक शास्त्राचे प्राध्यापक टीम बर्नर्स ली यांनी एक संशोधन प्रसिद्ध केले. त्या संशोधन प्रस्तावाचा आधार घेऊन इंटरनेटच्या माध्यमातून संशोधनासाठी लागणारी कोणतीही माहिती उपलब्ध करुन देण्याचा प्रस्ताव समोर आला त्यासाठी हायपर लिंकचा आधार घेण्यात आला. त्यानुसार १९९१ च्या मार्च महिन्यात वेबची पहिली चाचणी सुरु झाली. मात्र सामान्य माणसाला वेबची सुविधा १९९३ मध्ये उपलब्ध झाली. तेव्हापासून वेब ब्राऊसिंग किंवा वेब सर्फिंग हे शब्द सर्वांच्या परिचयाचे झाले.

W.W.W. मुळे सामान्य माणूस इंटरनेटकडे आकर्षिला गेला. वर्ल्ड वेब हा व्याप्त स्वरुपातील डाटा बेसचा प्रकार आहे. असे म्हटले जाते. त्यामधील माहिती पद्धतशीरपणे अवलोकन करणाऱ्याच्या लक्षात येण्यासाठी (Web Page) चा वापर केला जातो. अशा प्रकारचे वेब पेज HTML (Hyper Text Mark up Languages) मध्ये लिहिले जाते.

W.W.W. मुळे विविध HTML Document मध्ये दुवा प्रस्थापित करणे शक्य आहे. संगणकातील माहिती पद्धतशीरपणे संग्रहीत करण्यासाठी ज्याप्रमाणे File व Folder बनविले जातात. त्याप्रमाणे W.W.W. मध्ये प्रत्येक प्रलेख (Document) व त्याचा भाग Web Page च्या साहाय्याने ओळखले जाते. हे खोलण्यासाठी विशिष्ट पत्ता असतो.

त्यास Universal Resources Locator (URL) असे संबोधले. कोणत्याही एका HTML प्रलेखामध्ये (Document) दुसऱ्या प्रलेखाचा Hyper Link करण्यासाठी संबंधित प्रलेखाच्या URL चा उपयोग केला जातो. इंटरनेटवर उपलब्ध असणाऱ्या इतर सेवा प्रमाणेच W.W.W. क्लाईंट सर्व्हर वर आधारित आहे. उपयोग कर्त्या व्यक्तीस विविध सर्व्हर कडून माहिती प्राप्त करावयाची असल्यास क्लाईंट सॉफ्टवेअर असावे लागते. ISP कनेक्शन प्रस्थापित करुन जागतिक स्तरावर साठविलेल्या माहितीचा उपयोग करुन घेता येतो. (Web Server) कडून माहिती मिळविण्यासाठी वेब ब्राऊझर (Web Browser) असणे आवश्यक आहे. वेब ब्राऊझरच्या साहाय्याने इंटरनेट उपयोग कर्ता वेब साईटवर संपर्क साधून संग्रहित असलेल्या माहितीचा उपयोग होवू शकतो. अशा प्रकारची माहिती चलचित्र, बातम्या विविध विषयातील ज्ञान इ. स्वरुपात असते.

पृथ्वीच्या सर्व भागतल्या लोकांतर्गत बातम्या W.W.W. मुळे शक्य होतात.

W.W.W. हे विश्वात वेगात वाढणारे बाजार स्थान, संशोधन साधन आणि संप्रेषण तंत्र आहे. कुठल्याही काल्पनिक विषयासंबंधित माहिती जशी आजचे खेळांची गणती, स्टॉकची किंमत, पेपर सादर करण्यासाठी त्यासंबंधित झालेल्या संशोधनाविषयी बातमी आणि एखादा सॉफ्टवेअर डाऊनलोड करू शकतो. ऑनलाईन बातमीपत्र, वृत्तपत्र आणि संशोधन विषय वाचू शकतो.

ब्राऊज करण्यासाठी किंवा नवीन साईट शोधण्यासाठी नेहमीच काहीतरी नवीन असते.

वेब हे जास्तीत जास्त अद्‌भूत यशस्वी शैक्षणिक तंत्र ठरले आहे. ज्याच्यामध्ये मजकुर आधारे देवाणघेवाण, बहु मार्गीय क्रियात्मक, दृक आणि श्राव्य जुडलेले आहेत.

ई - मेल :-

ई - मेल सेवा १९६५ मध्ये सुरु झाली. इलेक्ट्रॉनिक मेल किंवा ई - मेल ही एक टपाल सेवा आहे.

जी इलेक्ट्रॉनिक पत्यांची ॲडेसीस असणाऱ्या एका वापरकर्त्याला विद्युत निरोप दुसऱ्या वापरकर्त्याला पाठवण्याची परवानगी देते.

ई - मेल बहुतकरुन लिहिलेले प्रलेख विश्वाच्या एका ठिकाणाहुन दुसऱ्या ठिकाणी त्वरीत पाठवता येते.

पारंपारिक पत्रव्यवहाराच्या पद्धतीच्या तुलनेत ई - मेल चा सर्वात महत्त्वाचा फायदा म्हणजेच मिळालेल्या टपालचे उत्तर सोप्या पद्धतीने पाठवता येते. ई-मेलच्या साहाय्याने तातडीने संपर्क साधणे शक्य झाले आहे. MSN HOT Mail, Yahoo Mail, G Mail, Fast Mail, Fast Home, Lycos, Logu Mail, या काही मोफत ई - मेल सेवा उपलब्ध आहेत.

USTERV ही सारख्या हित्तकरांची ई मेल :-

ॲड्रेसची यादी आहे. USTERV चा वेग अगदी शीघ्र आहे. ह्याच्या द्वारे पाठवलेले निरोप सदस्यांना काही तास न लागता काही मिनिटात पोहोचते.

ई - मेल मुळे कुठुनही, केव्हाही आणि कुणाशीही पत्र व्यवहार करणे शक्य होते. त्याचप्रमाणे ई - मेल प्राप्त करणारी व्यक्ती कुठुनही कुठेही आणि केव्हाही मेल पाहू शकते. एकच पत्र एका वेळी अत्यंत कमी खर्चात अनेक व्यक्तींना पाठविता येते. एखाद्या व्यक्तीने आपल्याला ई - मेल पाठविल्यास व ती इतरांना पाठविता येते. एखाद्या विशिष्ट हेतूसाठी तयार झालेल्या गटास "न्युजगट" असे नाव देऊन त्या सर्वांना नूजगटाच्या नावाने ई - मेल पाठविता येते.

ई - मेल मध्ये लिखित मजकुर पाठविता येतोच परंतु आवाज, चलतचित्रे, फोटोग्राफ्स, भेटकार्ड, गुंतागुंतीची माहिती, किचकट आकृत्या व त्यांची स्पष्टीकरणे असणाऱ्या फाईल्स देखील पाठविता येतात.

इंटरनेट फोन :-

इंटरनेटने व्यक्ति कोणा बरोबर ही प्रत्यक्ष वेळेच्या मार्गाद्वारे (रिय टाइम मोड) वार्ता करु शकतो. ज्याला आपण वेब फोन किंवा इंटरनेट फोन असे म्हणतो.

हे तंत्रज्ञान सध्या विकासाच्या टप्प्यात आहे. म्हणून आवाजाच्या गुणांविषयी काही समस्या आहेत.

आणखीन जास्त तंत्रज्ञानांचा उदय :-

- दुरदर्शन टेलिफोन लाईन द्वारे
- मोबाईल फोन, दृक रेडियो मध्ये, एफ. एम. रेडियो.

- इंटरनेटमध्ये दुरदर्शन आणि दुरदर्शनमध्ये इंटरनेट (IPTV: Internel Protocol) इंटरनेट प्रोटोकॉल, टी. वी.सेट टॉप बॉक्स (T.V. Set Top Box).
- DTH सेट्स ची उपलब्धता :- ॲड्रेस, बी ली टी, आंतरक्रिया, इलेक्ट्रॉनिक प्रोग्राम गाईड, वरच्युअल चॅनलस्, ब्लॅक आऊट, वास्कल नियंत्रण.
- वीडीयो ऑन डीमान्ड प्रोग्राम दृक :- आवश्यकता अनुसार प्रोग्राम : प्रोग्राम पुन्हा पुन्हा मागवणे, थेट डेटा फाईल्स किंवा लोकल नेटवर्क पाठवणे.
- वेब कास्टींग किंवा विडीयो स्ट्रीमींम थेट डेटा फाईल्स किंवा इंटरनेटमध्ये पूर्व : नोंद, पुराभिलेख फाईल्स किंवा लोकल नेटवर्क त्वरीत चित्रमुद्रीत करण्यासाठी.
- डॅटा कॉस्टींग :- अंकीय घटक असे चित्रालेख, दृक, श्राव्य आणि वेब पेजेस चा वितरण अंकीय प्रसारमाध्यमातून सेल्युलर नेटवर्क द्वारे होऊ शकतो.

ऑन – लाईन अध्ययन :-

ऑन लाइन अध्ययन विद्यार्थ्यांना का आवडते?

१) विद्यार्थी अभ्यासक्रमांत कुठुनही आणि केव्हाही उपस्थित राहू शकतात. कामावर जाणारे विद्यार्थी सुद्धा ह्याचा लाभ घेऊ शकतात. जी लोक कामधंद्यासाठी किंवा आनंद मिळवण्यासाठी प्रवास करतात. त्यांना सुद्धा विश्वात कुठेही या वर्गाचा लाभ मिळू शकतो. पण त्यासाठी त्यांना इंटरनेटची सुविधा असली पाहिजे.

२) ऑन लाईन अध्ययन विद्यार्थी केंद्रीत अध्यापन मार्गावर समर्थन करते. प्रत्येक विद्यार्थ्याला नेमकी कुठली अध्यापन पद्धती त्याच्या स्वतःवर उचित रुपाने उत्तम आहे. ह्याची जाणीव असते. काही चित्रांद्वारे अध्ययन करतात तर काही कृतीतून शिकतात.

३) अभ्यासक्रम सामग्री दिवसाचे २४ तास आणि आठवड्याचे सात दिवस उपलब्ध असते. विद्यार्थी साहित्य वाचन, चर्चा, स्पष्टीकरण आणि टीका यामध्ये समाविष्ट आहेत.

४) ऑन लाईन अध्यापका पृथ्वीच्या कोणत्याही कोनाकोपऱ्यात प्रात्याक्षिक ज्ञान आणू शकतो.

- माहिती आणि संप्रेषण वेगवेगळ्या तंत्रज्ञानाची कौशल्ये कशा प्रकारे वापरायची हे शिकवते.
- ऑन लाईनमध्ये भाग घेणे, वर्गापेक्षा कमी धाकाचे असते.
- ऑन लाईन वातावरण अध्यापकाला जास्त जवळ जाण्याची संधी प्राप्त करुन देते.
- ऑन लाईन अभ्यासक्रमाच्या विकासात घटकाचे रुंद पृथ्थक्करण होते.
- प्रत्येकाला आपले योगदान करण्याची संधी प्राप्त होते.
- ऑन लाईन वर्ग गट अध्ययन सुलभ करते.
- ऑन लाईन अध्ययन एक विशिष्ट पर्याय

इंटरनेटमध्ये भरपूर ऑनलाईन अध्ययनाची संधी उपलब्ध आहे. जे उच्च शिक्षण संपादन करण्यासाठी उपयुक्त ठरते. इंटरनेट नवीन कौशल्य विकसित करण्यासाठी आणि जास्त विक्रीय बनविण्यासाठी संधी देते.

तुम्ही तुमच्या अनुसुची प्रमाणे आणि स्वतःच्या घरी बसुन आरामात शिक्षण ग्रहण करु शकता. जवळ जवळ हजारो काम करणारे व्यावसायिक वर्गात कधीही उपस्थित न राहून आपल्या ज्ञानात आणि नोकरीतल्या कौशल्यात वाढ आणू शकतात.

इंटरनेटद्वारे तुम्ही तुमचं आयुष्य संपन्न करु शकता व नवीन कौशल्ये तुमच्या सोयीप्रमाणे आरामात शिकू शकता. विद्यापीठात हजारो डॉलर्स खर्च न करता आणि दिवसाचा तासन तास न घालवता याचा फायदा अनुभवू शकतात. म्हणून महाग विद्यापीठापेक्षा हे एक विशिष्ट पर्याय आहे. त्यामुळे बहुतेक प्रौढ आपली पदवी घरी बसून वर्गात शिरल्याशिवाय मिळू शकतात.

या प्रकारच्या अध्ययनाचा एक मोठा फायदा म्हणजेच तुम्ही तुमचे स्वतःचे वेळापत्रक बनवू शकता.

आंतरक्रियात्मक प्रक्रिया आणि सहयोगात्मक अध्ययन :-

इंटरनेटमुळे अध्यापनात अपेक्षित देवाण – घेवाण करता येते. अध्ययन कर्त्याला सहयोगात्मक अध्ययन करण्याची संधी प्राप्त होते शिक्षकाबरोबर आणि सहकारी गटाबरोबर देवाण घेवाणची प्रक्रिया ई - मेल किंवा पटाल यादींच्या सहकाऱ्याने होते.

अध्ययनकर्त्याला आपल्या अभ्यासाच्या वेळेवर व गतीवर नियंत्रण ठेवता येते आणि कधीही शंका किंवा प्रश्न विचारता येते. वेब आधारित कोर्सेस सुद्धा चाचणीचे त्वरीत भरण देतात.

वैश्विक स्वरुपाची ऑनलाईन कोर्सेस सहयोगी अध्ययन सर्व वैश्विक विद्यार्थी मंडळासाठी अतिशय उपयुक्त ठरते.

सहभागी अध्ययनासाठी संगणक माध्यमातून संप्रेषणामुळे संघ कार्यक्रमाची वृद्धी होते. संप्रेषण तंत्राद्वारे प्रत्येक व्यक्तीचे विचार गट संवाद आणि निर्णय प्रक्रिया रचनात्मक बनवता येते निवड केलेल्या पर्यायातून तर्कनिष्ठ बाबींची नोंद करता येते. सामुदायिक कार्ये प्रवृत्त करता येतात.

विद्यार्थी गट प्रकल्प आणि स्वाध्याय नेटवर्कवर पूर्ण करु शकतात. इंटरनेट सहयोगात अध्ययनकर्त्याला रचनात्मक अनुभव मिळतात आणि आकलन प्रवृत्ती होते. जास्त काळाची धारणाशक्ती आणि अनुदेशन सामग्रीचे सामाजीकरण करण्याची क्षमता प्राप्त होते.

आपली प्रगती तपासा :

१) बहुमाध्यम संप्रेषण म्हणजे काय ?
२) W.W.W. आणि इंटरनेट तंत्रज्ञानात कोणत्या कार्यविधी स्वीकारल्या जातात.
३) ऑनलाईन प्रोग्रामचे फायदे कोणते ?

२०.५ सारांश :-

माहिती संप्रेषणात ई - मेल, चॅट, वॉईस मेल, विडीओ मेल, त्या सुविधा उपलब्ध आहेत. माहिती अद्ययावत करणयासाठी, शिक्षकी कौशल्ये विकसित करण्यासाठी, नवीन तंत्रे, अध्यापन पद्धती, अनुदेशन सामग्री वाटप, शिक्षक शिक्षण अभ्यासक्रम संधन करण्यासाठी शिक्षक शिक्षणात संशोधन आणि विकासाचा परिचय होण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करता येतो.

माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने शिक्षणात ज्ञान आणि कौशल्याची ओळख होते. त्यामुळे विद्यार्थी निरंतर शिक्षणासाठी समर्थन करते.

माहिती आणि संप्रेषण मुख्यतः संगणक आणि इंटरनेटच्या तंत्रज्ञानाने योग्य रीतीने वापरली तर नवीन अध्यापन आणि अध्ययनाच्या पद्धतीशी ओळख होते.

आय. सी. टी. मध्ये W.W.W. ई - मेल आणि क्रियात्मक बहुमाध्यम इ. समाविष्ट आहे.

इंटरनेट वेगात वाढणारे आत जोडलेले संगणक संप्रेषण नेटवर्क आहे.

इंटरनेटचे सर्वात लोकप्रिय उपयोजन म्हणजेच W.W.W. (जगत व्याप्त जाल) जे संचारण नियंत्रण प्रोटोकॉल वापरुन एक जागाहून दुसऱ्या जागेत माहिती पाठवते. ई - मेल द्वारे माहिती अत्यंत गतीने व अतिशय कमी खर्चात जगात कोठेही पाठवता येते.

W.W.W. या जगातील कोणतीही व्यक्ती आपली वेबसाईट टाकू शकते. त्यामुळे त्या त्या संस्थेची, व्यक्तीची किंवा विविध क्षेत्रातील विकासाची माहिती आवश्यक त्या व्यक्तीपर्यंत पोहचिवते. जगातील कोणत्याही व्यक्तीपर्यंत तात्काळ माहिती मानवाने आतापर्यंत येणाऱ्या काळ आणि स्थळ मर्यादावर मात केली आहे.

W.W.W. विश्वात वेगात वाढणारे बाजार स्थान, संशोधन साधन आणि संप्रेषण तंत्र आहे. कुठल्याही काल्पनिक विषयासंबंधी माहिती आजच्या खेळांची गणती, स्टॉक ची किंमती पेपर, सादर करण्यासाठी त्या संबंधित झालेल्या संशोधन विषयी बातमी आणि पृथ्वीच्या सर्व भागातल्या लोकाअंतर्गत बातम्या W.W.W. मुळे शक्य होतात.

अनेक संस्थांमध्ये विविध कार्ये चालतात. त्यासाठी आंतरजालचा वापर प्रचंड केला जातो. वेग कमी असेल तर काम करणे अडचणीचे ठरते. म्हणून बॉडबॅन्ड सुविधा उपलब्ध आहे. यात एकाचवेळी अनेक संगणकावर आंतरजालात समान वेगाने काम करता येते.

अगदी लहान रघ्र तंत्रज्ञान (ISDN) इंटीग्रेटेड सर्विसिस डिजिटल नेटवर्क आणि ब्रॉडबॅन्ड ISDN मुळे बहुमाध्यमाने संप्रेषण शक्य झाले आहे.

❖❖❖❖

आवश्यकतावादी तत्त्वज्ञानानुसार शिक्षकांनी पारंपारिक नैतिक मूल्ये, सद्‌गूण - जसे सत्तेप्रती आदर, चिकाटी, कर्तव्यनिष्ठता, इतरांप्रती आस्था आणि बौध्दिक व कृतीजन्य ज्ञान ह्या आदर्श नागरिक बनण्यासाठी आवश्यक बाबी विद्यार्थ्यांमध्ये रुजाव्यात ह्यासाठी स्वतःमध्ये बाणविल्या पाहिजेत.

५.११ शिस्त

- 'ए नेशन ॲट रिस्क' ह्या अहवालानुसार कडक शिस्तीवर भर आहे.
- जास्त गाभाघटक, जास्त कालावधीची शाळा, मोठे शैक्षणिक वर्ष आणि आव्हानात्मक पाठ्यपुस्तके त्यांना अपेक्षित आहे.

५.१२ सारांश

आधुनिक इतिहासाच्या प्राथमिक कालखंडात आवश्यकतावाद गतिमान तत्त्व होते; त्यानंतर संस्कृतीचा जतनकर्ता म्हणुन पुढील स्थित्यंतराच्या काळात ते स्थिर झाले.

५.१३ प्रश्नावली

खालील प्रश्नांची उत्तरे लिहा.

१) परंपरावादी आणि पुरोगामी तत्त्वज्ञानाच्या विश्वासातील (Beliefs) फरक स्पष्ट करा.

२) आवश्यकतावादी तत्त्वज्ञानाची तत्त्वे स्पष्ट करा.

३) आवश्यकतावादाच्या शैक्षणिक फलितार्थांची चर्चा करा.

❖❖❖❖